

THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

2002/1–2

AZ ISMERETLEN HOLLÓS ISTVÁN

Bálint Ágnes

Az identitásproblematika
Németh László
regényeiben

Zay Balázs

Jung és a szóasszociációs
teszt

Hollós István

Az ösztönnyelvtől az
emberi beszédig

THALASSA görögül tengert jelent. Idegen nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére, egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1989-ben alapított és 1990 óta megjelenő **Thalassa** a huszadik század elejének ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely” rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiai vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetéseket is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemreméltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésfelvetései a pszichoanalízissel érintkeznek, és ezzel kapcsolatban érdemi mondanivalója van.

Lapunk első tíz évfolyamának szerzői katalógusát az 1999/ 2–3. számunk tartalmazza.

Előző, 2001/2-3. számunk fő témája a pszichoanalitikus diskurzus volt. Következő, 2003/1. számunkban többek között Hárs György Péter Descartesről és Kaposi Dávid Kertész Imréről szóló dolgozatát közöljük.

Ára: 700,– Ft

TARTALOM

Bevezető 3

TANULMÁNYOK

Bálint Ágnes: Az identitás-
problematika Németh László
regényeiben 5

Zay Balázs: Jung és a
szóasszociációs teszt 44

ARCHÍVUM

Előszó Hollós István nyelvelméleti
kéziratahoz:
A beszéd hídja, a folyam medre
(*Takács Mónika*) 66

Beszámoló Hollós István
„Der Aufstieg von der
Triebsprache zur menschlichen
Sprache” című kéziratáról
(*Fónagy Iván*) 74

Hollós István: Felemelkedés
az ösztönnyelvtől
az emberi beszédhez 77

Egy halálból megmenekült levele:
Hollós István Paul Federnhez
(*Nemes Livia*) 118

ÚJ KÖNYVEK 121

HÍREK, INFORMÁCIÓK 122

ENGLISH SUMMARIES 124

CONTENTS 127

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVÁ 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

13. évfolyam, 1–2. szám, 2002

A szerkesztőség tagjai

BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, BORGOS ANNA,
ERŐS FERENC (felelős szerkesztő),
HÁRS GYÖRGY PÉTER, HIDAS GYÖRGY, ROBERT KRAMER,
MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA, VALACHI ANNA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

A kézirat előkészítésében közreműködött

TAKÁCS MÓNICA

E számunk megjelenését

a **Pécsi Tudományegyetem**
és a Ferenczi Sándor Egyesület
támogatta

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:

Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutató Intézet,
1132 Budapest, Victor Hugo utca 18–22.

Tel., fax: (36-1) 239-6043

E-mail: thalassa@mtapi.hu

Honlap: <http://www.mtapi.hu/thalassa>

A Thalassa a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája
elméleti pszichoanalízis programjának és az MTA Pszichológiai
Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
1078 Budapest, Murányi u. 21.

Tel.: (36-1) 342-7158

Előfizethető a terjesztőnél.

ISSN 0865-9362

Thalassa Alapítvány, 2002

Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA

Nyomdai előkészítés: KISS GYULA

Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS

TISZTELT OLVASÓK!

Elnézésüket kell kérnünk, hogy a *Thalassa* 2002/1–2. száma némi késéssel, szeptemberben kerül az Önök kezébe. Ennek oka az, hogy lapunk pénzügyi helyzete ebben az évben meglehetősen rosszul alakult, mivel hosszú évek óta most történt meg először, hogy a Nemzeti Kulturális Alapprogramtól nem kaptuk meg a várt támogatást. Pedig erre a segítségre égetően szükségünk lett volna, annál is inkább, mivel a Soros Alapítvány folyóirat-támogatási programja, amely lapunk kiadásának egyik biztos forrása volt, már évekkel ezelőtt megszűnt.

Az anyagi nehézségek ellenére úgy gondoltuk, hogy a lap folyamatos megjelenését mindenképpen biztosítanunk kell, már csak azért is, mert e tizenkét esztendő során a *Thalassa*, mint az egyetlen – széles körben tájékozódó – magyar pszichoanalitikus folyóirat, jelentős rangot vívott ki a hazai szellemi életben. Visszajelzéseink szerint egy-egy új szám megjelenését sok olvasónk, barátunk várja türelmetlenül.

A 2002/1–2. szám a szokásosnál rövidebb terjedelemben jelenik meg, tartalmában azonban talán méltó folyóiratunk hagyományaihoz. Külön szeretnénk felhívni a figyelmet Hollós Istvánnak, a magyar pszichoanalízis egyik jeles művelőjének eddig sohasem publikált nyelvelméleti értekezésére, valamint az ahhoz kapcsolódó bevezetőre és kommentárra, Fónagy Iván és Takács Mónika írására. Ebben a blokkban, *Archívum* rovatunkban közöljük Hollós egyik levelét is, amelyben leírja, hogyan menekült meg 1944-ben feleségével együtt a nyilasok Duna-parti sortűzéből.

Jelen számunk megjelentetését a Ferenczi Sándor Egyesület nagylelkű segítsége, a Pécsi Tudományegyetemtől a 2001–2002-es tanévre kapott támogatás maradványa, valamint az 1%-os jövedelemadó-visszatérítésből befolyt összeg tette lehetővé.

Sajnos, a jelek szerint a 2002-es évben további szám(ok) megjelentetésére nincs lehetőségünk. Bízunk azonban abban, hogy 2003-ban sikerül elnyernünk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatását, számítunk jelenlegi szponzorainak további segítségére, és természetesen igyekszünk újabb forrásokat is felkutatni, ehhez pedig várjuk a tisztelt Olvasók ötleteit, javaslatait. Reméljük, hogy 2003-tól lapunk visszatérhet megszokott megjelenési rendjéhez és terjedelméhez is.

Ugyanakkor a 2003-ban tizennegyedik évfolyamába lévő *Thalassa* arculatában, szerkesztőségi koncepciójában bizonyos változtatásokat tervezünk; ehhez a frissítéshez nyújt segítséget szerkesztőségünk két új tagja, Borgos Anna és Valachi Anna.

2003-tól Valachi Anna fogja felelős szerkesztőként jegyezni lapunkat, Erős Ferenc azonban továbbra is részt vesz a szerkesztés munkálataiban.

Budapest, 2002. szeptember 9.

A szerkesztőség

TANULMÁNYOK

**AZ IDENTITÁSPROBLEMATIKA NÉMETH LÁSZLÓ
REGÉNYEIBEN***Bálint Ágnes**Alkat, szerep, identitás*

Németh László az a huszadik századi magyar író, aki különösen nagy hangsúlyt helyezett hősei identitásküzdemeinek ábrázolására. Az identitásproblematika kezdettől fogva alapkérdése a Németh László-műveknek, legyenek azok novellák, regények, drámák vagy akár esszék. Németh László az identitás normatív voltát vallja, természetesen egyfajta sajátos, rá jellemző értelemben. A személyiség alakulásában nem a *fejlődési* aspektusra teszi a hangsúlyt, sokkal inkább a *veleszületett lehetőségek aktualizációja* érdekli.

A húszas években hangjára talált író igen korán az „alkat” terminust találta a legmegfelelőbbnek arra, hogy segítségével a személyiségről alkotott sejtéseit megfogalmazza. A század elején divatos alkattannal Németh László kezdő orvosként János kórházi gyakorlatán ismerkedett meg. Ha pedig Németh László valamivel megismerkedett, akkor abból mindjárt valami eredeti ötlet – és természetesen az ötletből egy írásmű – született. A fiatal orvos egy alkattani könyv lelkes átböngészése után néhány nappal terjedelmes dolgozatot nyújtott át főorvosának *Új szempontok a status praesens felvételében*¹ címmel. Ebben nemcsak azt sürgette, hogy az alkattani szempontok is nyerjenek létjogosultságot a status praesens felvételekor, hanem – ez mindenkor jellemző Németh Lászlóra – szinte utópisztikus módon az egész orvostudomány átformálását látta (és várta) az alkattantól. „A tüneti és az etiológiás terápia helyét az alkatnak kell elfoglalnia – írta. – A sterilisatio magna helyett aequilibratio magna. Az alkat egyensúlyba hozása. (...) A legtöbb betegség gyógyítása alkati úton képzelhető el.”²

¹ A dolgozatot 1925-ben írta. Lásd Németh László (1989) 67–96.

² Németh (1989) 90.

Bár az orvostudományt nem sikerült megreformálnia, az alkattan elméleti összefüggései kitörölhetetlenül beleivódtak Németh László gondolkodásába. A fiziológiai ihletettségű terminusok fokozatosan szellemtudományi, sőt lélektani jelentéssel töltődtek fel, és alapjai lettek egy sajátos Németh László-i nyelvezetnek. A nyelvezet pedig – mint legtöbbször – nála is filozófiát takar.

Németh László szóhasználatában az „alkat” a személy veleszületett adottságkészlete, és talán nem túlzás azt állítani, hogy „sorsa” is. A szociális környezet és az életesemények csak katalizáló szerepet játszanak az alkat kiteljesítésében, vagy éppen ellenkezőleg, akadályozzák azt. Németh László sokszor hangoztatott meggyőződése, hogy a környezet kínálta – vagy ránk kényszerített – „szerepeinknek” összhangban kell állniuk azzal az alkattal, ami a priori adott. Ez a személyiség harmonikus létének legfőbb feltétele. A „szerep” szintén sajátos Németh László-i terminus, ami a szó szociálpszichológiai jelentésén kívül életlehetőséget, életmódot, karriert is jelent.

Az „alkat” és a „szerep” egymásnak meg nem felelése diszharmóniához vezet, ami arra sarkallja az egyént, hogy sajátos eszközeivel „alkatának” védelmére keljen a „szereppel” szemben. A védekezés különféle stratégiák segítségével valósul meg. Ezek feltárására segítségül hívom Glynis M. Breakwellnek a fenyegetett identitással kapcsolatos elméleti megfontolásait és terminológiáját,³ illetve a pszichodinamikus elmélet összefüggésében értelmezhető, Anna Freud által rendszerezett énvédő mechanizmusokat. Breakwell elmélete alapvetően kognitív szociálpszichológiai megalapozottságú, mégis lehetségesnek tartom, hogy helyenként ötvözzem, illetve kiegészítsem a pszichodinamikus elemzéssel. Reményeim szerint a két értelmezési keret termékenyítőleg hat egymásra, és végső soron egy koherens interpretációt eredményez.

Breakwell meghatározása szerint az identitást akkor éri fenyegetés, „amikor az identitásfolyamatok, azaz az asszimiláció-akkomodáció és a kiértékelés valamilyen okból képtelenek teljesíteni a folyamatosság, az egyediség és az önbecsülés alapelvét, amelyek rendszerint e folyamatok működését irányítják”.⁴ A fenyegetés lehet belső és külső eredetű is. A személy, amint észleli ezt a fenyegetést, identitásának megőrzésére különféle megküzdési stratégiákat mozgósít.

Ezek a stratégiák aszerint osztályozhatók, hogy a fenyegetéssel való megküzdés milyen szintéren zajlik: a személyen belül (intrapszichés), a személyek között (interperszonális) vagy a csoportok között (csoportközi). Elemzéseim során elsősorban az interperszonális stratégiákra (izoláció, negativizmus, átigazolás és behódolás) koncentrálok, ezek váltakozását kísérem figyelemmel. Az intrapszichés

³ Vö. Breakwell (1986)

⁴ Breakwell (1986) 46. Lásd még Erős (2001) 76.

történések értelmezését inkább a pszichodinamikus elmélet összefüggéseiből merítem.

Bár a Németh László-i és a breakwelli terminológia sem feleltethető meg maradéktalanul egymásnak, Breakwell segítségével úgy is fogalmazhatnánk, hogy az identitás folyamatosságát, egységét és a személy önbecsülését – ezek képviselik Breakwell szerint az identitás három alapelvét – a kibontakozott „alkat” tartalmazza. A környezet által felkínált vagy ránk kényszerített „szerep” veszélyeztetheti az identitás bármely, esetleg mindhárom alapelvét. Ezt a személy identitásfenyegetés-ként éli meg, és a fenyegetés elhárítására valamilyen megküzdő stratégiát választ.

„Identitásregények”

Németh László nagyregényei különösen alkalmasak arra, hogy „identitásregényként” olvassuk őket. Ez utóbbi kifejezés, ha nem is túl szerencsés, a fejlődésregénytől való megkülönböztetést célozza. Németh László hősei sajátos, érdekes „alkatok”, kész, kialakult identitással. Tragédiájuk rendszerint az, hogy ez az „alkat” nem bontakozhat ki harmonikusan az ellenséges, elutasító környezetben. Az író mintegy „gondolatkísérletet” végez velük: arra kíváncsi, hogyan küzdenek meg a rájuk kényszerített, de rájuk nem illő „szerepekkel”.

Ebben az olvasatban a *Gyász* a fenyegetett identitás megőrzésének, az *Iszony* az identitás visszaszerzésének a regénye. Az *Égető Eszter* főhősnője a behódolást, a „szerepnek” alárendelődést választja, az *Irgalom*⁵ Kertész Ágnese pedig értékeinek és másságának felvállalásával küzd az identitásfenyegetés ellen.

Németh László azt vallja, hogy minden „alkatnak” megvan a maga létjogosultsága. Egy-egy „alkat” szükségképpen másságot hordoz a többihez képest. Ebben áll az egységisége. A kor, amelybe beleszületik, szembesíti egy „normával”, amelyhez alkalmazkodnia kell. Az alkalmazkodás azonban egy bizonyos ponton túl az egységet fenyegeti. „A görögöknél épp az ragadott meg – írja egy helyen –, hogy ott mindenféle természetnek megvolt a normája s a hozzáillő kultuszai; az embert nem lehetett olyan könnyen a maga s a mások tudatában az emberiségből kiszorítani. (...) A norma betöltéséért folytatott harc jogos, de egy határon túl nem kell erőltetni; a korlátaink vállalása teszi igazán a miénkké s művelhetővé, ami a korláton belül maradt.”⁶

Németh László nagyregényei tehát olyan küzdelmek színterei, amelyekben az egységüket, folyamatosságukat vagy önbecsülésüket védő hősök a koruk diktál-

⁵ Az *Irgalom* elemzésére ebben az írásban nem teszek kísérletet.

⁶ Németh (1973) 7.

ta normával kerülnek szembe. Bár harcuk eleve kudarcra ítélt, mégsem érdektelen. Az identitás megőrzéséért folytatott küzdelem nemcsak a mindenkori normák megkérdőjelezését jelenti, hanem rámutat azokra a sajátos értékekre is, amelyeket az alkati másság képvisel.

Gyász: a megőrzött identitás regénye

Az özvegyesség mint fenyegetett identitás

Németh László Gyász című regényének kezdetén a főhősnő, Kurátor Zsófi egy véletlen baleset folytán elveszíti férjét, tehát fiatal feleségből hirtelen fiatal özvegy lesz. A breakwelli terminológia szerint identitásának *folyamatossága* kerül veszélybe.

Az özvegyasszonyra egészen más viselkedési normák érvényesek a tradicionális paraszti társadalomban, mint a feleségre. Nemcsak a gyászév végéig tilos színes ruha viselése jelent megkötést számára, hanem – legalábbis a külvilág felé demonstrált – szomorúság is kötelező. „A rokon asszonyok, akik időnként el-elfogták, egész kerekén megkérdezték: no, megvigasztalódtál már kicsit, Zsófin? – s félrefordított fejkéből rengeteg szájalommal pislogtak rá. Zsófi tudta, hogy *két hónap alatt nem illik egy kicsit sem megvigasztalódn*i, s azon volt, hogy éppolyan fejhangon felelje, mint ők – nem olyan könnyű abba beletörődni, ángyi; elébb megöregszem én, mint beletörődjek.”⁷

Az özvegyasszonynak interperszonális kapcsolatait is korlátozzák az íratlan, de az elvárások szintjén nagyon is működő szabályok: a családtagokon kívül csak nőkkel illik érintkeznie. Ennek a szabálynak még látszólagos megsértése is azonnali szankciót von maga után. A büntetés a „pletykában” ölt testet, ami hosszabb távon – immár önmagát generálva tovább – a stigmatizáláshoz és a kiközösítéshez vezet.

Zsófi jól tudja ezt, amit az is bizonyít, hogy rettegve gondol arra az eshetőségre, hogy megindul róla a pletyka. Egy alkalommal el is képzei, mi hangozhatna el vele kapcsolatban. „Látta a Horváthné ángyát, amint elméri a tejet a Lak gépésznének. – *No, a kis Kurátor Zsófi nem soká állta férfi nélkül* – újságolja a gépészné hadaró hangja.”⁸ A szóbeszédet megelőzendő, Zsófi aggályosan pontosan betartja az özvegy számára előírt szerepkövetelményeket. „Enyhe idő járt, nem lett volna szűkség kendőre, de attól is özvegyasszonyosabbnak érezte magát. A keresztbe kötött berlinerben a dereka is előreesett, az egész asszonyra kiült szomorú özvegyisége. *Aki ránézett, láthatta, hogy ez nem is gondol férfinépre.*”⁹

⁷ Németh (1981) 60. (kiemelés tőlem: B. Á.)

⁸ Németh (1981) 85. (kiemelés tőlem: B. Á.)

⁹ Németh (1981) 87. (kiemelés tőlem: B. Á.)

A behódolás: a képmutató gyász

Kezdetben azonban Zsófi sokkal egészségesebb személyiség annál, hogy a gyászoló özvegy rákényszerített szerepével identikusnak érezze magát. Szomorúsága hamar elmúlik, a gyászmunka egészségesen befejeződik. Zsófi inkább a jövőre gondol, a szekrényben megsimogatja színes ruháit, és jólesik neki, ha a férfiak rajta felejtik a szemüket. A gyászoló özvegy szerepét tehát inkább „képmutatással” játssza, mint belső meggyőződéssel. Tudja, hogy mivel tartozik a kívülágnak, viselkedését ennek megfelelően alakítja, de hagyja, hogy belső világa a maga spontán törvényei szerint alakuljon. „Ezeket az érzéseit eleinte maga előtt is titkolta Zsófi, de lassan hozzájuk szokott, mint ahhoz a képmutató bánkódáshoz az utcán; *a fontos az volt, hogy rá ne költsenek valamit.*”¹⁰

Breakwell terminológiája szerint Zsófi a *behódolást* választja megküzdési stratégiául az identitásának folyamatosságát veszélyeztető fenyegetéssel szemben. Elfogadja tehát az új pozíció diktálta viselkedési szabályokat, és az elvárások szerint él. Ennek következtében szociális elismeréshez jut. Breakwell utal arra, hogy a behódolásnak lehetnek a személy számára kellemetlen vonatkozásai is: mindig mások vélt elvárásainak megfelelően élni meglehetősen kimerítő és embert próbáló dolog.¹¹ Zsófi azonban hamar beletanul a szerepjátzásba, és ez egyelőre nem okoz neki különösebb megerőltetést.

A stratégia azonban nem bizonyul hosszú távon sikeresnek. Az özvegyekkel kapcsolatos tradicionális szerepelvárások annyira homályosak és szövevényesek, hogy számos, akár egymásnak ellentmondó értelmezést is lehetővé tesznek. Zsófi azzal, hogy a behódolást választja, a kettős kötés csapdájába kerül. Ha nem viselkedik az íratlan szabályok szerint, akkor szociális elutasítást generál, ha azonban megfelel előírt szerepének, akkor identitásának folyamatossága és önbecsülése kerül veszélybe. A nem világosan körvonalazott normák nem is teszik lehetővé az alkalmazkodást. A behódolás már csak azért sem bizonyul sikeres stratégiának, mert nem csökkenti a szociális nyomásból eredő szorongást.

Izoláció: menekülés a falu szája előtt

A regény kezdetén Zsófi még az anyósánál lakik egy év körüli kisfiával, Sanyikával együtt. A fiatal özvegyasszonynak nemcsak az okoz nehézséget, hogy elejét vegye a vele kapcsolatos pletykáknak, hanem az is, hogy megfelelően anyósa szintén körvonalazatlan elvárásainak.

¹⁰ Németh (1981) 62. (kiemelés tőlem: B. Á.)

¹¹ Vö. Breakwell (1986) 126.

Az öreg Kovácsné is kettős kötésben tartja Zsófit. Egyrészt azt kívánja tőle, hogy maradjon vele, és házasodjon össze a kisebbik fiával; így Zsófi hozománya és kis földje továbbra is a Kovács családnál kamatozna. Másrészt érezteti vele, hogy feleslegessé vált a háznál: nősülő fiának (aki még „úri lányt” is kaphat, miért érne be egy özvegyel) szüksége lesz Zsófi szobájára. Zsófi nem látja világosan, hogy melyik elvárásnak kell engedelmeskednie. Ismét olyan csapdában van, amelyből nem lehetséges jó döntéssel kiszabadulni. Ha marad, az anyósa élete végéig azt hánnya a szemére, hogy kisebbik fia révén jobb menyet is kaphatott volna. Ha elmegy, maga keresi a stigmát: „Őtöle holtáig náluk maradhatott volna, de ezek a Kurátor lányok mind ilyenek, még a gyászidőt sem várja ki, nem lehet el férfi nélkül”¹² – mondaná az anyósa.

Zsófi végül elszánja magát a távozásra, de ezzel újabb döntés elé kerül. Az a kérdés, hogy hova is menjen. Visszaköltözhetne a szüleihez, de ezt a megoldást mindjárt el is veti. Anyjával, mint a többi anyafigurával (ld. az anyósa és a későbbiekben Kiszeláné), ambivalens viszonyban van. „Hogy ő padlót sikáljon, míg Ilus madejra terítőt hímezget a politúros asztalára. Előbb visszadugják a csibét a tojásba, mint hogy ő hazajöjjön lánynak az anyja keze alá”¹³ – gondolja. Zsófi féltékeny arra az anyai szeretetre, ami több gyengédséggel tünteti ki Ilus hűgát, egy leendő jegyző, azaz egy igazi úriember menyasszonyát. Ugyanakkor tudja, hogy anyja megértésére és érzelmi támogatására számíthatott leginkább a friss gyász hónapjaiban.

Zsófinak, mint a Németh László-regények minden női főhősének, apjával felhőtlenül jó a kapcsolata. Zsófi neki tárja fel kérését: vegye meg számára a falu szélén álló, elhagyatott kis házat. Apja először nem helyesli a tervet, mert jól tudja, hogy Zsófi önálló élete milyenfajta szóbeszéd kiindulópontja lehet. „Nem is jó az – érvel –, ha egy özvegy egymaga él, ő ugyan tudja, hogy a Zsófi nem olyan, de a népek a kútágast is összeadják a köcsögtartó fiával.”¹⁴ A normák, szerepelvárások egyik tekintélyes képviselőjeként az apa nehezen vállalja a kétes kimenetelű döntés felelősségét. „Az öreg Kurátor éppolyan őszintén hitte, amit mondott, mint amilyen őszintén sajnálta a ház árát. Zsófi volt a kedvence, s szívesen áldozott a szerencséjéért, de mért áldozzon a szerencsétlenségéért.”¹⁵ A mérleg nyelve azonban végül Zsófi elhatározása felé billen, és a fiatal özvegy beköltözhet a faluszéli kis házba.

A ház elhelyezkedése szimbolikus értelmű is. A falu szeme (vagy még inkább a szája) előtt menedéket kereső Zsófi a peremlétet választja. Breakwell szavaival: úgy

¹² Németh (1981) 71.

¹³ Németh (1981) 69.

¹⁴ Németh (1981) 70.

¹⁵ Németh (1981) 70.

igyekszik minimalizálni a fenyegetés hatását, hogy izolálja magát más emberektől. Így nem kell szembesülnie az elutasítással, számalommal vagy agresszióval, ami a stigmával függ össze.¹⁶

Zsófi a maga választotta magánytól először megretten. Fél az idegen házban, és nem tudja elképzelni, hogy hosszabb ideig fenntartsa ezt az állapotot. „Az ura halála óta először gondolt férjhezmenésre. De erről rögtön eszébe jutott, amit az anyósa mondott. A szabadság kellett neki, azért nem volt maradása. És ha úgy is van? De nincs úgy, felelt a büszkesége. Dehogys tudná ő az urát elfelejteni. Nem olyan ura volt neki, hogy azt csak úgy elfelejthesse. Ennek a csöppségnek se mondhasa senki, hogy ilyen vagy olyan anyja volt.”¹⁷

Hamarosan beletanul a magányba, és a védelmet nyújtó kerítés mögött jövőjét tervezgeti. A falu szeme azonban oda is követi: megindul a pletyka arról, hogy a csendőr időnként odaköszön a fiatalasszonynak. Zsófi egyelőre nem tud arról, hogy a falu a szájára vette, és gondolatban szívesen foglalkozik a csendőrrel. Kertet ápol, háztartást vezet, és több-kevesebb lelkesedéssel nevelgeti gyermekét. Hétvégenként hazalátogat a szülői házhoz.

A kettős kötések sorozata azonban otthon sem ér véget. Szülei, akik aggódnak lányuk jó híréért, azt szeretnék, hogy újra férjhez menjen. „Majd lesz még az más-képp – csigatta az anyja –, meggyün neked is a kedved. – Nekem? Nincs a világnak az a férfija, akinek én még a csizmáját kenegessem – pattant föl Zsófi, s nyakig pirosodott.”¹⁸ A szülőknek ugyanakkor, szerepükből adódóan, óvniuk kell özvegy lányukat az idegen férfiakkal való ismerkedésnek még a látszatától is. A csendőrrel kapcsolatos pletykákra ezért először az anyja hívja fel a figyelmét: „Ládd-e, pedig a népek azt beszélik, neked is vóna, aki kőne. (...) Zsófi látta az öregasszony szemében, hogy nagyon is tudja, amit tud, s ez a *közvetett szidás* jobban vágta-marta az önértetét, mintha cédának, szemétnak szidta volna az anyja. Gonosz gyanú sunyított az öregasszony szája körül s az el-elkapott tekintetében.”¹⁹

A fenyegetés immár kézzelfogható valóság lett. A pletyka megszületett, és úgy látszott, csak idő kérdése, hogy a fiatal özvegy mikor válik megbélyegzetté. Zsófi önbecsülésére mért csapásként fogadja anyja szavait: „A becületemet is rágják – motyogta félhangosan, amíg Sanyinak a maradék déli főzeléket odavetette. Nem is akarta összehasonlítani a két képet, a kerítés előtti jelenetet, ahogy történt, s ahogy az anyja mutatta elé. Csak a sérelem nagyságát érezte, és sértődött szavakkal hányta be a jelenet emlékét, túlozta a rágalmakat, hogy annál jobban elmosódjék benne

¹⁶ Vö. Breakwell (1986) 109.

¹⁷ Németh (1981) 72.

¹⁸ Németh (1981) 82.

¹⁹ Németh (1981) 82–83. (kiemelés tőlem: B. Á.)

annak a kis melegségnek az emléke, amelyet az őrmester tréfás szeme olvasztott föl benne. Nem bírta ki a gondolatot, hogy ugyanebben az órában talán tíz-húsz házban is róla folyik a beszéd.”²⁰

Az izolációs stratégia tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Nem hozott megkönnyebbülést Zsófi számára, sőt inkább felerősítette szorongását. Sem a külső fenyegetést, sem annak következményeit nem tudta megakadályozni. Az oly aggályosan fenntartott látszat épp az izoláció gerjesztette gyanú miatt sérült. Zsófi ebben a helyzetben három dologra szánja el magát. Először is, még nagyobb igyekezettel kezd ügyelni a látszatra (nem veti le fekete ruháját, sőt kendőt köt, görnyedten jár), másodszor pedig – sikertelensége ellenére – szélsőségesen kiterjeszti az izolációs stratégiát: immár az otthoniakkal sem érintkezik. Kivételt csak apja jelent, aki időnként ellátogat furcsa, magányba burkolózó lányához a faluszéli, kis házba. Harmadik döntése a leginkább figyelemre méltó: házába fogadja magát a falu szemét, Kiszeláné személyében.

„Azonosulás az agresszorral”

Zsófi először apjával közli elhatározását, hogy a szintén özvegy, a fővárosból hazaköltöző iskolaszolgánét albérlőül magához fogadja. „Nem is társaságnak hívok én ide valakit, hanem börtönőrnek”²¹ – mondja. Magyaratzként pedig hozzáfűzi: „A többiekkel nem is törődnék, de ha már édesanyám is az iránt faggat, kivel hállok itt, akkor mit tegyen az ember. Mit várhatok a falutól, ha otthon is úgy ismernek. (...) Hát azért fogadok pesztrát magamnak. Így legalább lesz, aki megnézi éjszaka az ágyam, hogy magam feküdtem-e bent.”²²

Az öreg Kurátor nem érti lánya szándékát. A szóba jöhető megoldások közül továbbra is a férjhez menést javasolja: „Tudod, hogy mindig a javadat akartam, ha nem is mutattam. Szép az, hogy annyira bánkódsz az urad után; eddig én sem erőltettem. De hát ha magad is belátod, hogy egyedül nem maradhatasz, akkor már amondó vagyok, elébb egy hites férj, mint egy idegen vénasszony.”²³

Zsófi azonban már döntött: önbecsülése visszaszerzése és a látszat megvédése érdekében szüksége van arra, hogy a viselkedése feletti kontrollt egy külső személy kezébe helyezze. „Úgy várta őt, mint kegyetlen, földöntúli hatalmat, akinek mindenét oda kell dobnia, csakhogy árnyékából büszkén nézhessen a világ szemébe. A Lakó volt az erény, aki mindörökre ráteszi az ő zavaros özvegységére a csontos kezét,

²⁰ Németh (1981) 85.

²¹ Németh (1981) 91.

²² Németh (1981) 91–92.

²³ Németh (1981) 92.

s az igazán erényes emberek makacs elszánásával követelte, hogy minél előbb rávesse az árnyékát, megfojtsa, tönkretegye. Amikorra Kiszeláné végre beköltözött, szálláscsinálója, a mitologikus Kiszeláné már rég ott lakott a kitakarított kis szobában. (...) Főzés vagy mosogatás közben úgy pillantott az üres szoba ajtajára, mintha máris ott lakott volna mögötte a gyűlölt istenség...”²⁴

Zsófinak ettől kezdve minden erejét lefoglalja az, hogy kifogástalannak mutakozzék. Fáradhatatlanul végzi a házimunkát és neveli a gyermekét. Ezzel párhuzamosan azonban viselkedésének minden spontaneitása elvész.

Zsófinak az a döntése, amellyel Kiszelánét a házába fogadja, nehezen volna megragadható a breakwelli interszónális megküzdési stratégiák bármelyikével is. Mind a behódolás, mind pedig az izoláció döntő mértékben tudatos stratégiák, amelyek arra szolgálnak, hogy az egyén az adott ideológiai és szociális struktúrákon belül kíséreljen meg szembeszállni a fenyegetéssel.²⁵

A fenyegetés mértéke és időbeli kiterjedésének körvonalazatlansága miatt azonban a tudatos megküzdési stratégiák nem bizonyulnak kielégítőnek. A fenyegetés miatt felerősödő szorongás a freudi értelemben vett tudattalan énvédő mechanizmusokat is mozgásba hozza. Az elfojtás- és reakcióképzés-túlsúlyú énvédelmet most fokozatosan az azonosulás váltja fel. A külső fenyegetettséggel megküzdni képtelen én introjektálja támadóját, és ezáltal felvértezi magát annak morális attribútumaival. Az identifikációnak ez a változata Anna Freud nyomán úgy minősíthető, mint „azonosulás az agresszorral”.

Hogyan is történik ez az azonosulás? A falu társadalma által képviselt normák Kiszeláné személyében végre kézzelfoghatóan testet öltenek. Kiszeláné archetipikus anyafigura, aki kiválóan alkalmas arra, hogy Zsófi „élő lelkiismerete” legyen. Az énvédelem a normát megtestesítő személy fokozatos, ám egyre teljesebb bekebelezését kívánja meg ebben a helyzetben. Zsófi nem Kiszelánével, az öregasszonnyal azonosul, hanem az általa egy személyben képviselt, de a fantáziájában immár fantomná növelt külső előírásokkal.

A vallomás íze

A két özvegyasszony kapcsolata kezdetben viszonylag harmonikusan alakul. Kiszeláné keresi Zsófi társaságát, a fiatalasszony pedig szívesen hallgatja az idősebb panaszait, történeteit. Hamarosan Zsófi is rátalál a vallomás ízeire. Annyi feszültséget oldanak benne, és annyi megkönnyebbülést hoznak ezek a beszélgetések, hogy titkai és témái fogytán (némelyiket különállása megőrzésére sohasem

²⁴ Németh (1981) 101–102.

²⁵ Vö. Breakwell (1986) 126.

adja ki) lassanként kiszínez, illetve kitalál történeteket, amelyek segítségével újabb enyhülést szerez magának.

Ezekben a vallomásokban tetten érhető az énvédelem egyik újabb megnyilvánulása, a projekció. A projekció révén Zsófi vádaskodásba fordítja integrálatlan indulatait. Immár jólesik sértegetni a csendőrt, akivel a pletykák ártatlanul hírbe hozták: „Különös gyönyörűsége telt benne, hogy az őrmestert csúfolhatta. Forrómelegen buggyant ilyenkor száján a szó: porcikáról porcikára szedte szét. (...) Szegény őrmester megsántult, a válla leesett, az álla megdagadt, a szemei kilógtak az üregükből.”²⁶ Jólesik vádolni az anyósát is, Kiszeláné előtt „öreg pókként” emlegetni: „Az öreg pók Zsófi anyósa volt, aki így akarja megbosszulni, hogy a mafla fia nem kellett neki. Kovácsné apró, kerítő kísérletei színes, drámai eseményekké dagadtak. Kovácsné nemcsak hogy utánaküldte Józsit a kamrába, de rájuk is zárta az ajtót, szerencsére ő rögtön megmondta Józsinak a magáét, s azt is, hogy minek tartja az anyját.”²⁷

Zsófi annyira belelovallja magát ebbe a maga alkotta képzeletvilágba, hogy nem-sokára „mániákus” vádaskodó lesz: „Így monologizálták át egymás mellett néha a fél éjszakát. Zsófi vadul, az egész világot rázón, Kiszeláné öregasszonyosan, sopánkodón.”²⁸

Szembetűnő, hogy Zsófinak nincsenek kreatív megküzdési stratégiái (például szublimáció), így az integrálatlan feszültségektől valójában nem tud megszabadulni. Az immár bekebelezett normarendszer által képviselt bírálatok, kritikák és bűntudat az ént belülről fenyegetik. Az újonnan bekebelezett normák a felettes-ént duzzasztják fel irreális mértékben. Az aránytalanul nagy belső fenyegetést képviselő felettes-énnel szemben az énvédelem eddigi formái már nem bizonyulnak kielégítőnek.

Menekülés a betegségbe

Az énvédelem nem megfelelő működésének külső jele az, hogy Zsófi elfárad. A vallomások sebezhetővé tették; ettől megriad, nem akarja folytatni: „Este is sokszor panaszkodik, hogy fáj a feje, s korábban lefekszik, hogy elejét vegye a beszélgetéseknek.”²⁹

A realitás elől Zsófi a nappali álmodozásokba menekül, ahol tovább színezi – immár a maga kedvére – a kitalált történeteket. Ezek többnyire elvesztett és tulajdonképpen elfeledett férjével kapcsolatos, meg nem történt események, amelyek

²⁶ Németh (1981) 107.

²⁷ Németh (1981) 107.

²⁸ Németh (1981) 113.

²⁹ Németh (1981) 115–117.

némi vigaszt nyújtanak a valóságtól mindinkább elszakadó fiatalasszony számára. A pszichózis azonban nem lesz teljesen úrrá rajta: „Zsófi nem merült bele annyira a maga új világába, hogy Kiszelné leskelődő sértődöttsége ne zavarta volna. Különös, álmodozó játékaiból minduntalan visszarezzent a Kiszelnével súlyosbírt valóságba...”³⁰

Kisfia is megretten ettől a megváltozott anyától, aki értelmetlenül és hosszasan beszél hozzá, időnként pedig – így fejezi ki a gyermek – „süg”. Amikor fát aprít, mozog a szája, „dödög”, ahogyan a továbbra is mindent látó Kiszelné fogalmaz.

Zsófit testi gyengeség fogja el. Nyilvánvalóan depressziós, ami fejfájásban, derékfájásban és teljes munkaképtelenségben nyilvánul meg. „Könnyebb volt így panaszkodni s reménytelen gondolatokkal foglalkozni, mint talpraállni, a doktorhoz menni, a gyereket kézbe venni s embert nevelni belőle”³¹ – kommentálja az író.

Sanyika

Sanyika, az ekkor már három év körüli kisfiú, különösen az érzelmi elhanyagolás miatt szenved. Kiszelné egy helyen rosszindulatúan jegyzi meg: „Ha otthon van, csak nyír meg szab”.³² A kisfiú játékaának szimbólumértéke van: a gyermek mintha megérezné, hogy kapcsolatuk menthetetlenül szétszakad. Amikor úgy látja, hogy anyjára egyre kevésbé számíthat, ösztönösen „anyakeresésre” indul. A szomszédban élő púpos vénlány, Irma halmozza el figyelmével és szeretetével a gyermeket. Zsófi féltékenységgel reagál erre a bontakozó szeretetkapcsolatra, és durván elszakítja őket egymástól. Zsófi féltékenysége az izolációs stratégiával is magyarázható, amely azzal a vággyal jár, hogy a család többi tagja is korlátozza kapcsolatait a külvilággal. Ettől kezdve a kisfiúnak börtönné válik az otthon.

Zsófi következetlen anya: hol vádolja, szidja, hol pedig a túlzott ragaszkodás jeleivel próbálja visszahódítani a kisfiút. Védekezésül a gyermek neurotikus tüneteket fejleszt ki: nem eszik, „ideges”, bizalmatlan, „hideg”. „Ez a megváltozott anyuka, aki minduntalan beszélgettatta őt a kertből, távoli, zavaros dolgokról beszélt neki, s különös játékokra kényszerítette őt, amelyek hol sírással, hol szemrehányással végződtek, megrémítette. (...) Most azonban nem mert az anyja ölébe kúszni, mert tudta, hogy akkor beszéd jön, amelyre figyelni kellene, s ha eleinte igen szépen beszél is, egyszerre csak haragos lesz, s ő ilyenkor szívesebben lenne a sarokban, mint az ismerős ölben.”³³

³⁰ Németh (1981) 116.

³¹ Németh (1981) 142.

³² Németh (1981) 125.

³³ Németh (1981) 134.

Kapcsolatuk Zsófi betegségének súlyosbodásával egyre romlik. Az empátiára képtelen depressziós anya egy alkalommal így fakad ki: „Komisz, rossz fiú vagy, aki nem szereted anyukát. Hát akkor menj az Irmushoz, én nem vagyok anyukád, az Irma lesz az anyukád. Púpos anyukád lesz, s a gyerekek utánad kiabálnak majd: itt megy a Sanyi, akinek púpos anyukája van! (...) Zsófi nem törődött vele, hogy milyen csúnya, amit csinál, ki akarta irtani a fiából a diadalmas púpost...”³⁴ A gyermek kétségbeesett kiáltozással igyekszik tiltakozni: „Csúnya anyu!” – hajtogatja. Zsófi „Kétségbeesésében előbb verni kezdte, aztán az ölébe kapta s csókolgatta, ringatta a föl-fölsikoltó, majd föl-fölszokogó gyereket.”³⁵

Ez az eset tulajdonképpen kapcsolatuk fordulópontja: az anya ettől kezdve még kevésbé tud figyelni a gyerekeire. Szabadon engedi, vagy inkább nincs ereje kontrollálni a gyermek tevékenységeit. A teljes érzelmi és fizikai elhanyagolás következtében a gyermek súlyosan megbetegszik.

Zsófi a beteg gyerekekkel is ambivalensen viselkedik – kétségbeesetten ápolja, ugyanakkor maga előtt is tagadja a betegség lehetőségét. Nem hív időben orvost, nem elég türelmes a nyűgös gyermekkel – végül pedig átengedi a kontrollt a diadalmas Kiszelnének kisfia ápolása felett. A súlyosan beteg gyermek hamarosan meghal, Zsófi pedig végképp elmagányosodik.

A „szobor”

A temetés után Zsófi kiutasítja a házából Kiszelnét (ez is arról árulkodik, hogy a kontroll belsővé vált, nincs többé szüksége külső „hatóságra”). Az öregasszony távozása azonban nem hoz jelentős gyógyulást, hiszen introjektált képe továbbra is kifejti megbetegítő hatását. A kettős gyászt viselő fiatalasszony ismét a teljes izolációt választja.

Kisfia halála után nemcsak a breakwelli értelemben vett izolációt, hanem a *negativizmust* is felfedezhetjük Zsófi megküzdési stratégiái között. Szülei még egy kísérletet tesznek arra, hogy megházasítsák. Maguk keresnek megfelelő vőlegényjelöltet, és a találkozt is megszervezik. De Zsófi, a belsővé vált és irreálissá növelt tilalmak által megkötözve, már a gondolatát sem tudja elviselni, hogy őt együtt emlegessék egy férfival. Mereven elzárkózik a házasság elől; úgy reagál, mintha szülei valami rendkívül erkölcstelen dolgot várnának el tőle.

Negativizmusa abban nyilvánul meg, hogy határozottan, meggyőződéssel nemet mond a házasság kínálta változás lehetőségére. Ezzel nemcsak identitásának folyamatoságát védi, hanem önbecsülését is, hiszen így minden kétséget kizáróan bebi-

³⁴ Németh (1981) 136.

³⁵ Németh (1981) 136.

zonyítja, hogy rosszul ítélték meg azok, akik korábban hírbe hozták. Egyediségét is megőrzi, hiszen ettől a döntésétől máris megkülönböztethetővé lesz „más özvegy-asszonyoktól”. A negativizmus, mondja Breakwell, olyan megküzdési stratégia, amely egyensúlyt teremt mindhárom identitás-alapelv között, és megvédi az identitás struktúráját az összeomlástól.

Mint minden, erőt képviselő folyamat azonban, figyelmeztet Breakwell, a negativizmus is kétoldalú. Pozitív hatása mellett számolnunk kell determinisztikus hatásával is. Ez utóbbi többféleképpen is megnyilvánulhat. Egyik formája, amelyet a szerző Apter nyomán „ön-negativizmusnak” is nevez, akkor fordul elő, amikor a fenyegetés külső forrása túl erősnek bizonyul, és a harag, vagy valamilyen más emóció, ami keletkezett, befelé fordul, a személy ellen. Az „ön-negativizmus” tehát olyan tévutas megküzdési stratégia, ami mazochizmusban, aszketizmusban, önfeláldozásban és önpusztításban jut kifejezésre.³⁶

A kettős gyászába beleragadt Zsófia jól illik ez a leírás. A faluban azt beszélük, hogy megzavarodott. Semmi mással nem törődik, mint a sírok ápolásával. Személyisége merev, szoborszerű, megközelíthetetlen – özvegységét és a gyászoló anya szerepét többé már nem tudja levetkőzni.

Iszony: az identitás visszaszerzésének regénye

Félelem a bekebelezéstől

Keveset tud az *Iszonyról* az, aki úgy véli, hogy a regény kulcsa a címében rejlik. Nelli iszonya a másik testtel való érintkezéstől, vagyis a szexuális élettel kapcsolatos averziója csak tünet. Nem ez okozza házasságuk tragédiába torkolló kudarcát; nem ez a magyarázata akaratlan gyilkosságának.

Kárász Nelli, a regény főhőse, alkatában hordja végzetét. Olyan ember ő, aki meg van győződve arról, hogy boldogságához nincs szüksége a másik emberre. Magányra termett, jellemzi az író. Lételeme a breakwelli értelemben vett *izoláció*.

Miféle identitásfenyegetés kényszeríti ilyen védekezésre? Nelli személyiségének alapproblematikája önmaga nárcisztikus túlértékelésében³⁷ rejlik. A *nárcisztikus személyiségzavar* a személyiség egyfajta patológias működése, amelynek középpontjában önmagunk elfogadott és el nem fogadott aspektusainak, tulajdonságainak integrálatlansága áll. A valójában túlságosan alacsony önértékelésű személy mások figyelmét, elismerését keresi, állandóan külső megerősítésért sóvárog. Azokat, akiktől „nárcisztikus feltöltődését” várja, idealizálja, csodálja, másokat pedig leér-

³⁶ Vö. Breakwell (1986) 124.

³⁷ Ezt természetesen nem diagnózisként, inkább értelmezési keretként kell érteni.

tékel. Mivel állandóan saját maga tökéletességével foglalkozik (amiben rendületlenül hisz, amíg pozitív visszajelzéseket kap a környezetéből), empátikus képessége igen alacsony. A különben rendkívül dependens személy a felszínen függetlennek tűnik, akinek nincs szüksége mások érzelmi támogatására. Magával szemben irreális, perfekcionista igényeket támaszt.³⁸

Mindezeket a vonásokat könnyedén felfedezhetjük Kárász Nelli személyiségében. Az édesapját idealizáló, gőgös lány nem képes szeretetteljes kapcsolatot kiépíteni a férjével, ehelyett állandóan leértékeli, elutasítja. A kapcsolatuk hidegségétől szenvedő Takaró Sanyi iránt csak utólag mutat némi együttérzést.

Az empátiát nélkülöző, gőgös, felsőbbrendű viselkedés mögött rendszerint orális fixáció húzódik meg,³⁹ ami *orális düh* formájában artikulálódik. Ez azt jelenti, hogy a narcisztikus személyiségzavarban szenvedő személyt még csecsemőkorában olyan, a táplálkozással kapcsolatos frusztráció érte, ami kihat a későbbi személyiségalakulására. A csecsemő számára a bekebelezés (mint tapasztalat és mint tudattalan fantázia) egyet jelent a szeretett tárgy elpusztításával. Tárgykapcsolat-elméleti értelemben az *anya* az az elsődlegesen fontos „tárgy”, akire a szereteten kívül a gyermek agressziója is irányul.

Kárász Nelli csecsemőkoráról a regényből semmit sem tudunk meg, ám felnőttkori viselkedése sok mindenről árulkodik. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az étel és az azzal összefüggő teendők milyen nagy hangsúlyt kapnak Nelli életében.

Egy, a tejjel kapcsolatos epizód még a feltételezett csecsemőkori frusztrációról is sokat elárul. A regényből megtudjuk, hogy Nelli mindig kényesen ügyel arra, nehogy cselédei becsapják az élelmiszerekkel kapcsolatban. Egy alkalommal azt veszi észre, hogy a béresné a lefejt tej nagy részét a maga családjának teszi félre. Nelli inkább megtanul fejni, csak hogy elejét vegye annak, hogy élelem dolgában megcsalják. Irreális és aránytalan reakció ez, ha a várható veszteség nagyságát tekintjük. Az is elgondolkodtató, hogy a problémának ez a sajátos megoldása nagy megelégedéssel, megnyugvással, sőt diadalérzéssel tölti el. Mindez arra enged következtetni, hogy Nelli problematikájának hátterében egy korai (talán éppen az anyatejjel kapcsolatos) súlyos orális frusztráció áll.

A felnőtt viselkedés tehát őrzi ennek a frusztrációnak a nyomait, sőt a rá adott agresszív válaszkészséget is konzerválja. Az *orális düh*, ahogy ezt a jelenséget a pszichológia nevezi, a tárgy bekebelezését és egyben annak megsemmisítését célozza. Ez ellen a tudattalan destruktív törekvés ellen Nelli a *projektív identifikáció* segítségével védekezik.⁴⁰ Nelli tudattalan fantáziaszinten úgy éli meg, hogy környezete

³⁸ Vö. Hamilton, N.G. (1996) 104–109. Továbbá: Kézdi Balázs (1995) 83–85.

³⁹ Vö. Kézdi Balázs (1995) 84.

⁴⁰ Azaz énjének bizonyos részeit, indulatait (jelen esetben az orális dühöt), egy másik személyre vetíti, a másik személy jellemzőjeként észleli, és megpróbálja kontrollálni a másokban.

bekebelezéssel fenyegeti őt, ezért védekeznie kell. Számára a másik ember potenciális agresszor, aki az ő bekebelezésével autonómiáját veszélyezteti.

Az agresszorok étvágyának csökkentése

Édesanyja az első számú „bekebelező”, kronológiai értelemben is és fenyegető erejét tekintve is. Egyfajta „orális alkat” jellemzi. A regény kezdetén már beteges, öregedő asszony, aki semmi mást nem tesz, mint eszik, panaszkodik, és szavait válaszos köntösbe bújtatva fenyegetőzik.⁴¹ Éhes a titkokra, pletykákra, hírekre. Ezeket emészti naphosszat, majd pedig továbbmondja nővéreinek vagy lelki atyjának. Anyja pletykaéhségét (amennyiben rajta múlik) Nelli kielégítetlenül hagyja: nem beszél neki az érzelmeiről, nem osztja meg vele a kétségeit, és elrejtje előle a leveleit. Menekül anyja mindenkit bekebelező kíváncsisága elől, így őrizve meg személyiségének legalább ezeket a szubjektív aspektusait.

Nelli, aki tudattalanul a bekebelezéstől retteg, védekezőképpen mindenkit *megetet*, jóllakat. Anyját is ő táplálja, és amikor az távolabb költözik, élelmiszercsomagokat küld utána. Anyja tehát folyamatosan belőle táplálkozik, a szó konkrét és metaforikus értelmében is.

A másik potenciális bekebelező Nelli számára a férje személye. A házasság tradicionális értelemben a nő birtokba vételének, szimbolikus bekebelezésének aktusa. Takaró Sanyi ugyan nem „orális alkat”, mint az anyósa, Nelli projekciója révén azonban ő is agresszorral válik. A fiatal lány a házasságtól, mint minden más emberi köteléktől is, az autonómiáját félti. A fenyegető agresszorral szemben a maga rutinjával védekezik: az etetéssel. Sanyi ugyan hálás a jó kosztért, de alapvetően nem ezt várja a feleségétől. Nelli tragédiája tulajdonképpen az, hogy nem tudja adekvát módon kielégíteni férje „étvágyát”. Közeledése nem szerelhető le a megszokott etetés rítussal. „Kielégíthetetlen étvágya” esetenként ugyan kijátszható, máskor pedig „éheztetni” lehet, de hosszú távon nincs hatékony megoldása erre a problémára. „Máig sem tudom: az élete zsugorodott össze *erre az egy éhségre*”⁴² – vallja be utólag tehetetlenségét, továbbra is az oralitással kapcsolatos metafora segítségével.

Az etetés Nelli számára olyan védekezési reakció, amely egyrészt kielégíti a potenciális bekebelezőket, másrészt a kontrollja alá vonja őket. Ez a kontroll-lehetőség biztosítja Nelli számára az oly fontos autonómiát, és viszonylagos biztonságérzet is nyújt.

Nelli természetesen vendégeit is jóllakítja. Kivételes módon kreatív, amikor a menüt kell összeállítania. Szendvicskompozíciókat és süteményeket készít a vendé-

⁴¹ Ne feledjük, hogy a beszéd is oralitás!

⁴² Németh (1981) 1024. (kiemelés tőlem: B. Á.)

gek tiszteletére. Amikor már nem járnak hozzájuk vendégek, kosztosokat fogad. Úgy tűnik, anyagi problémáik megoldását is az etetéstől várja.

Végül, de nem utolsósorban azt látjuk, hogy Nelli feltűnő módon szereti etetni a csirkéit és egyéb szárnyasait. Ezek a kis állatok, akik hosszú távon maguk is táplálékká lesznek, egyrészt elhessegetik benne az éhezéstől való reális és irreális félelmeket, másrészt „valutaértékük” van: az agresszorok étvágyát csökkentik majd, amikor erre szükség lesz.

A „Kárász-természet”

A regény során Nelli gyakran hivatkozik sajátos „Kárász-természetére”, amelyet, úgy tudja, apjától örökölt. „Kárásznak” lenni a regény kontextusában nem más, mint a patológiás mértékű nárcizmus. Személyiségüknek ez a hasonló működismódja teszi az apát és lányát elválaszthatatlan szövetségessé.

Legfőbb közös vonás apa és lánya természetében az a makacs autonómiaféltség, ami rányomja bélyegét minden emberi kapcsolatukra. Magányosak, emberkerülők, akik viselkedésükkel is azt hangsúlyozzák, hogy senkire sincs szükségük. Függetlenségük azonban csak látszólagos: mindketten környezetük (és egymás) elismerésére, csodálatára szomjaznak. Rendkívüli szorgalmukkal (amely azonban ritkán realizálódik valami tényleges teljesítményben) mások figyelmét kívánják felkelteni, illetve a maguk kivételességét és tökéletességét igyekeznek önmaguk előtt igazolni. Kudarcaikért meg nem értő környezetüket hibáztatják. Az öreg Kárász valaha a gróf intézője, „jobbkeze” volt. Egy nárcisztikus sérelem miatt azonban (amikor az ifjabb gróf figyelmeztette arra, hogy nem egyenrangúak) hátat fordít a biztos egzisztenciának, és bérlőként próbál új életet kezdeni.

Az öreg Kárász az egyetlen, akit Nelli nem tekint potenciális agresszornak. Nem a „bekebelezők”, hanem a „fenyegetettek” közé tartozik. Kevés szavú ember, akitől már csak ezért sem kell tartania. Kárász egész életén át szenved felesége „orális” támadásaitól, és autonómiájának védelme érdekében oly módon szervezi meg a mindennapjait, hogy elkerülje az „agresszort”. A regény elején úgy jelenik meg, mint aki folyton kerülgeti a házát, de lehetőleg nem megy be. Egész nap a földeket járja, rendületlen kitartással, bár teljesen feleslegesen. Nem a béreseinek van szükségük az ő állandó figyelmére, hanem neki arra a tudatra, hogy néhány ember felett mégiscsak gyakorolhat némi kontrollt, felügyeletet. A valóságot is éppúgy kerülgeti, mint saját otthonát: „mintha életet” él „mintha családjában”.

Nelli is csak így tudja elképzelni saját házasságát. A látszathoz feltétlenül szükséges dolgokon kívül, ha rajta múlna, mindent kihagyna belőle: a lelki közösséget, a szeretetkapcsolatot, és főképp a házasséletet.

Közös vonásuk továbbá, hogy biztonságérzetükhöz elválaszthatatlanul hozzátartozik a régi dolgokhoz, módszerekhez való ragaszkodás. Az öreg Kárász nem haj-

landó újításokat bevezetni a gazdaságába, éppúgy, ahogy Nelli is csak a megszokott módon dunsztolja befőttjeit. A változás, változtatás gondolatát is elutasítják, hiszen az a jól kifejlesztett védekezési stratégiáikat veszélyezteti. Sanyi, az örök újító, akinek lételeme a változás, ezért is jelent fenyegetést Nelli számára.

A „Kárász-természet” továbbá büszke különállást is jelent, nemes undort mindattól, ami természetes, ami emberi. Nárcisztikus önszeretetük kizárja a mély érzelmi kapcsolatokat. Különállásuk, büszkeségük (és menekülésük) jelképe az a jellegzetes szokás, hogy hátukat a kályhának vetik, és innen, biztonságos távrolról beszélgetnek az idegenekkel és a családtagokkal is. A biztonságon kívül a kályha olyan melegséget is nyújt, amire az emberi kapcsolatok melegét elutasítóknak nagy szükségük van.

A „Kárász-természet” nem ismer alkalmazkodást, kompromisszumot. A ráerőltetett szerepet lehántja magáról, határainak fenyegetését megtorolja. Mivel az emberi kapcsolatok többségét veszélyesnek észleli, nem enged közel magához senkit. Lételeme a magány, amit mindenáron megvédelmez. Nem „háziasítható”: mindig megőrzi vadságát, pogányságát. Sanyi tragédiája az, hogy nem ismeri fel ezt a másságot. Nem alkalmazkodik; nem vállalja a „páros magány” (számára egyáltalán nem vonzó) alternatíváját.

Küzdelem a rémmel

Nelli autonómiájának hatékony védelmét csak a breakwelli értelemben vett *izoláció* tudja biztosítani. Nelli tudatosan vállalja ezt az életformát fiatal lány korában is, amikor tulajdonképpen a szükség diktálja, hogy egy mindentől távol eső puszta szervezzék meg családi életüket. A távolság minimálisra redukálja az emberekkel való kapcsolatot: vendégek ritkán érkeznek, és maguk is ritkán gyalognak be a faluba. Nelli számára a pusztai élet paradicsomi biztonságot jelent, autonómiája kiteljesedését.

Édesapja hirtelen halála új helyzetet teremt: anya és lánya sem egzisztenciális, sem fizikai értelemben nem képes tovább fenntartani a pusztai gazdaságot. Egyetlen kiútnak Nelli házassága látszik, ami megóvná a családot a teljes elszegényedéstől és fenntartaná a folyamatosságot megszokott életükben. „Közben én magam is tétován tapogattam kétféle rémület közt; (...) hogy mi lesz belőlem Sanyi nélkül, s ami ebből a szenvedélyes arcból tört rám, hogy mi lesz belőlem vele”⁴³ – emlékezik vissza dilemmájára Nelli.

Kárász Nelli számára tehát a házasság kizárólag egzisztenciális jellegű döntés. Rossz kompromisszum, amely ugyan elejét veszi az árvaság generálta identitás-

⁴³ Németh (1981) 788.

fenyegetésnek, de túl nagy árat (autonómiájának feladását) követel érte. „Azt gondoltam, majd megszokom – emlékezik vissza egy válságos pillanatban. – De mit tudja azt egy lány: mi az. Belemegy, s csak aztán érti meg, mit vállalt. Énnkem tán nem is lett volna szabad férjhez mennem.”⁴⁴

A házassággal Nelli identitásának folyamatossága kerül veszélybe. A magányára oly büszke lány immár nem rendelkezik szabadon saját testével sem. Identitásának egyediségaspektusa is sérül: a büszke, különös lány helyett egy lesz a sok névtelen, arctalan fiatalasszony közül. Szembesülnie kell továbbá a szexualitással, amitől, mint bekebelezési aktustól, rendkívüli módon szorong.

A gyász miatt igen csendes esküvőt nagy családi ebéd követi, amely már szimbolikusan előhangolja az oralitással kapcsolatos tudattalan fantáziákat. Nellit az asztal és a vendégek elhelyezkedése Leonardo da Vinci *Utolsó vacsora* című képére emlékezteti. Szorongása tehát tudattalanul összekapcsolja az evést és a nászéjszaka várható történéseit, amelyek valami végzetes, visszafordíthatatlan változással fenyegetik őt. A fiatal pár ezután nászútra indul a fővárosba.

Az utazás és a szobafoglalás bonyodalmai után már csak a szállodai vacsora késleltetheti azt, aminek ezen az estén meg kell történnie. Nelli, amennyire csak rajta múlik, igyekszik húzni az időt. A vacsora jó ürügy arra, hogy egy csóknál tovább ne engedje férjét. Maga a csók is kellemetlen, váratlan, frusztráló tapasztalat. „Az én szájpadrólomom még ott volt a szalámidarab, amit a bor ivása közben sem tudtam lenyelni; a csók alatt folyton csak arra vigyáztam. (...) Igazi hosszú csók volt, amelyet a moziban látni; ott azonban nem érzi az ember az orr szuszogását, mint én a bőrrömmel, fülemmel.”⁴⁵ Az undorát alig leplezni tudó nő inkább a vacsora folytatását szorgalmazza. Sanyi, éppúgy, mint korábban, most sem veszi észre a vonakodást. „Úgy van, együnk – mondta, s úgy csapott rá evőeszközökkel a tányérjára, mintha az is elveendő szüzesség lett volna.”⁴⁶

Az orális és a genitális élvezeteknek ez a fantáziabeli összekapcsolása ugyanaz, mint korábban a Leonardo-képre való asszociáció, azzal a különbséggel, hogy ezúttal az anticipált agressziótól, erőszaktól rettegés hallatszik ki belőle. A projektív identifikáció révén Sanyi agresszorral válik, aki – bár a valóságban igyekszik gyengéden udvarolni – nem más, mint egy éhes szatír, akinek őt áldozatul dobták. Nelli minden bátorságát összeszedi az ellenkezésre: „Eh, tökéltem el magam, fürödni nem fogok. Cipeljen az ágyra. De hogy kellessem magam előtte!”⁴⁷ Az „erkölcsi” tiltakozás egy akaratlan hazugságra is felbátorítja Nellit. A fürdéssel kapcsolatos

⁴⁴ Németh (1981) 987.

⁴⁵ Németh (1981) 831.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Németh (1981) 832.

ellenkezését azzal magyarázza, hogy „természetes mentsége” van, és ezzel tulajdonképpen a fő „veszélyt” is elhárítja. A hatásos ürügy segítségével még néhány napig távol tudja tartani a férjét. A nászéjszaka tehát elmarad, Nelli időt nyer arra, hogy szoktassa magát a gondolathoz.

Sanyi is sokat változik ezalatt. A tudattalanban bekebelezéssel fenyegető férfi könyörgő, kétségbeesett gyermekké lesz, aki immár nem vált ki elemi erejű szorongást Nelliből. A testi érintkezés ugyan undorral tölti el, de megérti, hogy a végzettet, sőt az erőszakkal kapcsolatos félelmei is indokolatlanok voltak. Együttal megtanulja kontrollálni a helyzetet: a kiéheztetés és a kibúvók taktikája a későbbiekben is sikeresnek bizonyul. Sanyi annyira kiszolgáltatottá válik ebben a helyzetben, hogy könnyen kezelhető lesz, és Nellinek a fantázia szintjén sem kell rémekkel megküzdenie.

Az orális agresszió „áldozata”

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Nelli megbarátkozik a szexualitás gondolatával. Továbbra is elkéseredetten igyekszik megvédeni túlságosan is sérülékenynek vélt határait – és a határsértőt is állandóan megbünteti.

Indulatot váltanak ki belőle például férjének átkaroló, simogató gesztusai, amelyek szerinte a birtokbavételt szimbolizálják. „Azt hittem, megszokom – panaszkolva később nagynénjének, Szeréna néninek. – De nem, ezt nem lehet sohasem megszokni. A rab, az legalább maga rendelkezik a testével. (...) Énhozzám bármelyik percben hozzám lehet nyúlni. A péknél a zsemlyét nem szabad megropogtatni, engem igen. El tudja képzelni, Szeréna néni, mi az: – kiszolgáltatva lenni tíz húsos ujjnak, amely ott nyúl hozzám, ahol éppen jólesik.”⁴⁸

Az orális bekebelezés kézzelfogható veszélye miatt továbbra is kifejezetten undorodik a csóktól, amely egyrészt a szájak érintkezése, másrészt a nyál kontrollálhatatlan áramlását jelenti. Konkrét és szimbolikus értelemben is gyakran rója fel férjének azt, hogy „benyálazza”, továbbá sűrűn emlegeti undorát a különféle egyéb testnedvektől. „Az emberszenny, világpiszok, ami belém csap, előnt”⁴⁹ – morfondírozik egy helyen. Az, hogy házasságát orális fenyegetésként éli meg, a Szeréna néninek szóló panaszban fogalmazódik meg a legkézzelfoghatóbban: „Tetszik tudni, mi a szerelem? – mondja. – A közönségesebbik vágya, hogy a másikat magának *falatul benyálazza*. Ebbe *bele kell halni*.”⁵⁰

A kényszerűség diktálta szexuális élet – mert, hiába minden kibúvó, nem tudja kiiktatni a házasságból – rendkívüli módon felerősíti a bekebelezéssel kapcsolatos

⁴⁸ Németh (1981) 986.

⁴⁹ Németh (1981) 1026.

⁵⁰ Németh (1981) 987. (kiemelések tőlem: B. Á.)

tudattalan fantáziákat. Nap mint nap megerősödik abban a hitében, hogy ő agresszió áldozata, tehát a házasság számára nem más, mint folyamatos szenvedés. Nem szűnő undora és az autonómiásérelem keltette állandó szorongás felborulással fenyegeti belső egyensúlyát.

Addig azonban, amíg a pusztai izolációt sikerül fenntartania házassága idején, még boldognak is nevezi a kapcsolatukat. A háztartással, később a kislányával kapcsolatos mindennapi teendők jó elaborációs lehetőséget kínálnak számára. A változatlan környezet, illetve a három rábízott ember rendszeres jóllakatása elegendő biztonságérzetet nyújt ahhoz, hogy belső egyensúlyának különösebb sérülése nélkül sikerüljön megküdenie a házasság hétköznapijaival.

Az izoláció teszi lehetővé a breakwelli értelemben vett *behódolást* is. Nelli tudatosan igyekszik megfelelni új szerepének, még akkor is, ha tudja, hogy ez ellentétes az „alkatával”. Alkalmazkodik, noha arra vágyik, hogy senkihez se kelljen alkalmazkodnia, és környezetének elvárásai szerint alakítja életét.

Sanyi és a sárga cipő

Azok számára, akik az *Iszonyt* többször is olvasták már, nem meglepő, hogy a regénynek akár egymással ellentétes olvasatai is vannak. Az érzelmi azonosulás szempontjából az egyik kézenfekvő olvasat az, amikor Nelli szemszögéből követjük az eseményeket, és Sanyit mindannyiszor ellenszenves, nagyszájú, lusta figurának látjuk. Lehet azonban az ő látásmódjába is belehelyezkedni: ekkor Nelli viselkedése lesz érthetetlenül merev és természetellenes, szemben a férje természetes, kiegyensúlyozott, jó humorú alakjával.

Bármelyik olvasatot részesítjük is előnyben, annyi mindig bizonyos, hogy ketőjük természete, alkata egymást kizáró jellegű. Értékeik, életfelfogásuk és érzelmi életük is teljesen eltérő. Ezek az eltérések végső soron egymás elutasításához és házasságuk kudarcához vezetnek.

Sanyinak sok vonzó tulajdonsága van, amiért családja és a környezete is nagyra értékeli. Tiszteli a szüleit, jó testvér és jó barát. A gazdasági főiskolán korszerű ismeretekre tesz szert, amelyeket saját gyakorlatában több-kevesebb sikerrel alkalmaz is. Vállalkozó kedvét ugyan Nelli a vagyon elherdálási kísérleteiként értékeli,⁵¹ de ebben nem kevés rosszindulat is van. Sanyinak lételeme a vállalkozás, az újítás, a változtatás. Nelli ezek mögött – több-kevesebb joggal – inkább lustaságot sejt.

Nelli leginkább a jellemében megragadható „gyermekességet” kifogásolja. Sanyi tényleg éretlen személyiség. Erre utal az, hogy a szülei, illetve a szülőfigurák iránt

⁵¹ Ebben Németh László értékrendje tükröződik, aki nem tartotta sokra a vállalkozó kedvet, legalább is gazdasági értelemben nem.

(mint amilyen Nelli édesapja is) kritikátlan tiszteletet érez. Feleségét gyakran nevezi „édesanyám”-nak, illetve „anyukám”-nak, amiben a kedveskedés és a szellemesség mellett egyfajta tudattalan anyakeresés, megkapaszkodási vágy is tetten érhető.

Érzelemkifejezése is nyílt, gyermeki. A temetéseken zokog, a szenvedők mellett elérzékenyül. Szerelmi sikereit diadalmasan kibeszéli, és nem fukarkodik az öndicsérettel sem. Gyakran az exhibicionizmusig kitérülködő, olthatatlan szereplési vágy hajtja. Édesapja temetésén még túl is játssza a szerepét: teátrális mozdulatai, hangos zokogása – legalábbis Nelliben – megütközést kelt. Mindig a társaság középpontjában érzi jól magát. Feltűnően keresi mások elismerését, tetszését.

Döntéseiben mintha gyakran az örömev vezérelné. Traktort vesz, mert megtetszik neki a bonyolult, drága gép. Nem számol azonban azzal, hogy valóban megéri-e, és tudja-e majd fizetni a súlyos részleteket. Miután megunja „játékszerét”, ahogy Nelli gúnyosan nevezi a traktort, nem törődik vele tovább, és hagyja kint rozsdásodni az esőben. Máskor drága bútort vesz, majd feleslegesen ruhákra költ. Jellemző, hogy mindig erején felül költekezik, és olyasmit vesz, ami megnyeri a tetszését. Nem a hasznosság vagy az esztétikum számára a fő szempont.

Éretlenségének egyik legfőbb, szimbólumértékű bizonyítéka a *sárga cipő* vásárlása. A sárga cipőt akkor veszi meg, amikor teljesen eladósodva elhatározzák, hogy semmire sem fognak költeni. Sanyi képtelen ellenállni annak a kísértésnek, hogy jó vásárt csináljon. Az olcsó ár feledteti vele, hogy tulajdonképpen ízléstelen, használhatatlan holmit szerzett. A tetszés nála azonos a birtoklási vágygal, melyet az örömev sürgetésére azonnal ki kell elégítenie.

Végül, de nem utolsósorban Sanyi gyermeki önzése a szexualitásában is megnyilatkozik. Csak a saját örömét keresve, tárgyként használja a másikat. Még csak nem is feltételezi, hogy Nellinek kellemetlenséget jelent az ő öröme. Fogalma sincs arról a szorongásról, amellyel felesége a nászéjszaka előtt küszködik. Sem tapasztalataiból fakadó „előnyét”, sem pedig természetük különbözőségét nem mérlegeli házasetük során. Érzéketlenségével mindkettőjüket megfosztja attól, hogy házasságukban a szexualitás a helyére kerüljön.

A falu kísértései

Sanyi édesapjának halálával jelentős fordulat következik a kis család életében. Beköltöznek a faluba, a Sanyi örökölte házba. A pusztai lét csendessége után az élettől pezsgő falu rendkívüli változást jelent Nelli számára. Maga a ház és a hozzá tartozó gazdaság sokkal jobb körülményeket jelent, mint a puszta. Nelli a rá jellemző orális kifejezésekkel ragadja meg az új környezet gazdagságát: itt „zsíros”, „kövér” ólak, kamrák és állatok állnak rendelkezésére.

Az ismeretlen ház otthonosságát eleinte csak régi, magával hozott csirkéi jelentik. Hamarosan azonban beletanul új szerepébe, ami nem sokban különbözik a

korábbiától. Itt is sűrög-forog, tisztogat, felújít, rendbe rak. A nagy háztartást is kitűnően győzi. A főzést annak ellenére sem engedi ki a kezéből, hogy volna cseléd, aki ezt a feladatot elláthatná. Nelli kitűnő és változatos főztjével lakatja jól családját és környezetét (kosztosaik is vannak, és a cselédek is ott étkeznek), ügyelve arra, kinek milyen az egyéni ízlése. Különösen anyósát szeretné lekenyerezni (ismeretlen erejénél fogva a jelen helyzetben ő a legveszélyesebb agresszor), de Sanyi édesanyja rövid idő után nem tart igényt arra, hogy más etesse. Mintha megérezné, hogy ezzel a lépésével fenntarthatja Nelli szorongását. Nem sikerül továbbá kontroll alá vonnia a család régi, idős cselédjét, Örszit sem.

Az új körülmények új feltételeket is jelentenek. „Társasági életet” kell élniük, ami azt jelenti, hogy hetente egyszer összejön a falu tehetősebb, illetve értelmiségi fiatalsága egy-egy háznál, és kártyázással, beszélgetéssel töltik az időt. Nelli hamarosan megszereti ezeket az alkalmakat, ahol megjelenésével mindig tetszést arat. Amikor náluk gyűlnek össze a vendégek, szendvicskölteményekkel fogadja őket. Érdeklik a társasági pletykák és mások – egy-egy elejtett megjegyzésből kibontakozó – magánélete is.

Különösen jólesik a hiúságának, hogy mind az egyedülálló, mind pedig a házas férfiak rajonganak érte. Néhányan nyíltan udvarolnak az érdekes, titokzatos és feltűnően szép nőnek. Nelli ugyan elhárítja az udvarlást, a férfiakon tapasztalt új hatalmát azonban élvezi. A Sándor-napi vacsorára, amire ezeket a falubeli ismerőseiket hívják meg, különös gondossággal készül. Ruhát varrat, frizurákat próbálgat a tükörben. Először és talán utoljára foglalkozik ennyire aggályos módon a külsejével. Mintha a gazdag, ötletdús vacsora mellé magát is felkínálná.

Vonzerejével egyébként máskor is visszaél. A kicsinosított asszony, aki férjében vágyat kelt, mindig elutasítóan viselkedik. Ezzel az inkongruens kommunikációval állandóan kettős kötésben tartja Sanyit. Az egyszerre csábító és elutasító feleség paradox üzeneteitől a férj egy idő után megcsömörlik, és a cselédlányoknál keres vigasztalást.

Nelli ellenáll a falubeli gavallérok udvarlásának, de sógora, Imre iránti érzelmeit alig tudja eltitkolni. Imre kezdettől fogva nagyobb hatást gyakorol rá, mint Sanyi. Rokon lelket sejt benne: ugyanazt a fenyegetettséget véli felfedezni nála, mint amitől ő is szenved. Imre titokzatos, különc alak. Jellemző befelé fordulása is Nellyel rokonítja. Hogy Nellitől nem teljesen idegen a szerelem érzése, az bizonyítja, hogy diáklányként egyik tanára iránt feltűnően rajongott. Ilyesmit érez Imre iránt is, sőt valamiféle halvány szexuális érdeklődés is feltámad benne. Imre azonban passzív, még azt sem árulja el, hogy észrevette-e sógornője tétova közeledését. Nelli számára újabb és újabb csalódást jelent ábrándozásai után szembesülni a valóságos Imrével. Az ábrándbeli Imre mint a boldogság egyetlen, halvány, de elszalasztott lehetősége marad meg Nelli emlékezetében. A valóságos Imre kiábrándító jelenség, hiszen hagyja, hogy „orális” alkatú felesége teljesen bekebelezze.

A hétköznapiak felszínre hozzák Nelli és Sanyi alkati különbségeit és a belőlük fakadó értékrendkülönbségeket is. Sanyi vállalkozásai megbotránkoztatják a spórolást mindenkefelettinek tekintő Nellit. Azzal vádolja, hogy lusta, nem szeret dolgozni, és nincs kitartása. Magát állítja példaképül férje elé. Sanyinak azonban alkától idegen az állandó sürgés-forgás, ami kizárólag arra irányul, hogy a belső biztonság hiányát a külső „renddel” pótolja. A változtatástól, újítástól megváltást remélő férj nem hajlandó lemondani illúzióiról.

Házasságuk a faluban töltött évek alatt súlyosan megromlik. Nelli „éhezteti” a férjét, aki meggondolatlan vállalkozásaival adósságot halmoz fel, így akaratlanul is a család megélhetését sodorja veszélybe. Sanyi lassan visszanyeri realitásérzékét, és ráébred házasságának kudarcára. Kétségbeesésében inni kezd, és viszonyt folytat a cseléd lányokkal. Ez utóbbi szolgáltatja Nelli számára az ürügyet ahhoz, hogy – legalábbis ideiglenesen – kilépjén ebből a kapcsolatból.

Félelem az egyensúlyvesztéstől

A falusi lét teljesen lehetetlenné teszi az *izolációt*, amely feltétele annak, hogy Nelli megőrizze belső biztonságát. Szexuális életük teljes érzelemnélkülisége (de pusztá ténye is) aktiválja a bekebelezéstől való szorongását. Most méri csak fel igazán, hogy az etetés önmagában nem jelent megoldást erre a kérdésre. A növekvő szorongás egyensúlyvesztéssel fenyeget.

Ebben a lélektani szituációban Nelli kénytelen védekezési stratégiát változtatni. A *behódolást* felváltja a *negativizmus*, ami nem más, mint az elvárásokkal való nyílt szembeszegülés. Nelli egy súlyosabb családi veszekedés után, amelyben felrója férjének a cseléddel kezdett viszonyt, úgy határoz, hogy elhagyja férjét, s anyjához és nagynénjéhez költözik Cencre. A veszekedés jó ürügy arra, hogy megsértődjön, és lerázza magáról kényelmetlen szerepét. „Szökött asszony” lesz, akinek viselkedése megcsúfolja a vele szemben támasztott elvárásokat; még gyermekét is elhagyja.

A *negativizmus*, mondja Breakwell, az identitás mindhárom alapelvét érinti, és helyreállítja megbomlott egyensúlyukat, így megvédi az identitás struktúráját. Ami a *folyamatosság* aspektusát illeti, Nelli újra a korábbi önmaga kíván lenni, lerázva az autonómiáját fenyegető házassági köteleket és annak minden terhét. *Egyediségét* új, vállalt szerepe, „szökött asszony” volta biztosítja, *önbecsülését* pedig helyreökenti az a tudat, hogy végre volt bátorsága ilyen veszélyes lépést tenni.

Breakwell szerint a *negativizmus* ereje abban rejlik, hogy megváltoztatja a személyről korábban kialakult benyomást. Többé már nem feltételezik róla, hogy formálható vagy befolyásolható. Sanyi rádöbben arra, hogy félreismerte a feleségét. A neki tulajdonított értékek nem léteznek, Nelli titokban sem, szemérmesen sem szereti őt. Az immár realisabban kirajzolódó jellemrajz nem sok reménnyel kecsegtet.

teti a csalódott férjet, és Nelli újonnan felismert makacssága egy darabig visszatartja őt attól, hogy kísérletet tegyen házasságuk rendbehozására.

A cenci tartózkodás hetei megnyugvást hoznak Nelli számára. „Költőkhöz illő szavak, mint új élet, szabadság, meg más effélék ugrálnak a szívemben, számban – mondja. – Mintha egy alagútból bukkantam volna föl, vagy valami szemnyitó műtét után tanulgatnám, milyen a levél, milyen egy virág.”⁵² Belső egyensúlya megszilárdul, mert visszakapott autonómiája újra megeremti a biztonságérzés alapjait. Miután kipanaszkodja magát kedvenc nagynénjének (anyjától ellenben megtagadja az őszinte vallomást), hozzálát, hogy rendbe szedje a háztartást. Régi megküzdési mechanizmusai ismét működésbe lendülnek: újra etet, tisztogat, sűrög-forog. Még arra is jut ideje, hogy kisegítő ápolóként bejárjon a falu kórházába.

Szeréna néni, a múlt restaurátora

Szeréna néni az egyetlen, akit Nelli cenci tartózkodása alatt a bizalmába fogad. Kislány kora óta példaképnek tekinti, felnőtteként pedig egyfajta lelki rokont lát benne. Szeréna néni, aki édesanyjának egyik nővére, sohasem ment férjhez. Önmagában már ez a tény is csodálatra méltóvá avatja Nelli szemében. Olyan ember ő, aki elég bátor volt ahhoz, hogy szembeszálljon a konvencionális elvárásokkal, és megőrizze autonómiáját.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Szeréna néni „konzerválja” magát. Elzárkózik szinte minden identitásfenyegető tényező elől. Nem alakít ki új, a családján kívüli érzelmi kapcsolatokat, sőt a postaablak rácsával szimbolikusan is védi autonómiáját, határait. Kizárja életéből a változást. Örökké fiatal marad; körülötte mintha nem múlna az idő. Szeréna néni nemcsak a múlt konzerválásának mestere, hanem restaurálásának is. Megözvegyült nővéreit maga köré gyűjti az eredeti állapotában megőrzött szülői házba, így teremtvé meg a „semmi sem változott azóta” illúzióját.

Szeréna néni biztonságát nemcsak a rács és az ébren tartott múlt szolgálja, hanem a munkája is. Postamesterként önálló keresete van, ami megóvjá attól, hogy anyagilag kiszolgáltatott helyzetbe kerülhessen. Ebben a maga számára biztonságossá alakított világban mindig a kezében tudja tartani a kontrollt. A saját életét érintő döntéseken túl, munkája révén Szeréna néni mások kapcsolatait is kontrollálja. Ő nyomja a pecsétet a felbélyegzett borítékokra, rajta keresztül sürgönyöznek egymásnak az emberek. Ha a valóságban nem is, szimbolikusan mégis rajta múlik, hogy eljutnak-e címzettjükhöz az üzenetek, csomagok. Hatalma van tehát az emberek fölött; úgy szabályozhatja mások kapcsolatait, hogy körülötte semmi sem változik meg.

⁵² Németh (1981) 989.

Nellitől sem idegen a múlt és a változatlanlás iránti sóvárgás, az emberek feletti hatalma pedig egyenesen irigylésre méltóvá teszi szemében a kedves nagynénit. Nem tudja azonban, hogy Szeréna néni nagy árat fizet azért, hogy a maga alkotta illúziót fenntartsa. Érzelmi egyensúlya egyáltalán nem olyan stabil, mint a látszat alapján gondolhatnánk. Biztonságépítő igyekezete súlyos szorongásról tanúskodik. Nelli keserű vallomása házaseletének intim részleteiről a valóságnak olyan darabjával szembesíti, amely elől egész életében menekült. Az autonómia sérülésének ez a kézzelfogható példája azt az archaikus szorongást ébreszti benne, melyet biztonságteremtő, múltrestauráló törekvéseivel mind ez idáig távol tudott tartani magától. Nem tudjuk ugyan, hogy valójában mi zajlik le benne az utolsó éjszakán, amikor munkájára hivatkozva még visszamenekül a biztonságot jelentő postára, de reggel már holtan találják. A szíve mondja fel a szolgálatot.

Szeréna néni halálával a két másik nővér és Nelli megélhetése is kétségessé válik. Nelli számára különösen nagy veszteség a szeretett nagynéni halála. Nemcsak egyetlen szövetségesét és jövője zálogát veszíti el, hanem azt az illúziót is, hogy Szeréna néni példája követésre méltó. Rá kell döbbsennie, hogy szorongásaink ellen nem lehet úgy védekezni, hogy körülbástyázzuk magunkat. A belső egyensúlyt semmiféle külső rács nem tudja megóvni. Nem a problémák előli menekülés jelenti a megoldást, hanem valami más megoldást kellene keresni. Egyelőre azonban nem tudja, mihez kezdjen.

Kísérlet az iszony elfojtására

Abban a lélektani pillanatban, amikor az önálló megélhetés reménye szertefoszlani látszik, és autonómiájának megvédésére a menekülés nem bizonyul kielégítő módszernek, Sanyi megérkezik Cencre. Beteg édesanyja ápolására hívja haza a feleségét. A bocsánatért esedező és szemmel láthatóan megtört férj ekkor kisebb fenyegetést jelent Nelinek, mint saját anyja, aki nem győzi éreztetni vele elégedetlenségét. Erkölcsei botránkozása mögött az a vád is meglapul, hogy makacsságával éhhalálra ítéli édesanyját. Az az eshetőség, hogy úgy kell majd anyjával együtt élnie, hogy nem áll módjában etetni, újabb tudattalan szorongást generál a bekebelezéstől rettező lányban. Nelli végül – a nyomásnak is engedve – a kilátástalan jövő miatt úgy dönt, hogy visszatér a férjéhez.

Anyósa halálos ágya felett érti meg, hogy másképpen is be lehet rendezkedni az asszonyors elviselésére. „Mi haszna, ha az egész élet azzal telik el, hogy a sorsunkkal harcolunk? Az ember zúgolódik, megszökik, új sorsot akar teremteni. S hova jut? Hova jutottam Cencen? S hova jutnék, ha felmennék Pestre cselédkedni? Nem egyszerűbb elfogadni azt, ami van? Azon belül mutatni meg, hogy mit érünk?”⁵³

⁵³ Németh (1981) 1014.

Nelli tehát újra védekezési stratégiát vált: a *negativizmus* helyett fokozott mértékű *behódolást*. Tudatosan választja az alkalmazkodás útját, és gondosan ügyel a szerepek való tökéletes megfelelésre. Fogadalmat tesz, hogy ezentúl szóttanul elviseli mindazt, ami ellen eddig ágált. Jelszava a „helytállás”, amelyet anyósa példájából merít.

Az alkatával ellenkező szerepből azonban folyton kiesik: ilyenkor szabadjára enged az indulatait, és felhánytorgatja férjének az egymást követő rossz döntéseket. Utána, az önreflexió fényénél megbánja kitöréseit, amelyek arra is figyelmeztetik, hogy vállalt szerepe mögül hiányzik az identitás, ami hitelessé tenné. „Utóbb megbántam, hogy így nekimentem azért a tízpengős párnáért. Nem az ő vásárlásán esett meg a szívem, az éppolyan bősztító maradt; magamat röstelltem, hogy ilyen gyengén áll rajtam a kámzsa; ilyen kevésbé bírom fegyelmezni magam.”⁵⁴

Sorozatos indulatkitörései arról árulkodnak, hogy régi-új helyzetében a szorongása ismét felerősödik. A házaseletet talán soha nem találta olyan undorítóknak, mint a visszatérése utáni időben. Ezt az undort ugyan igyekszik elfojtani, de ezzel csak növeli az integrálatlan indulatok tömegét, melyek projekciók útján újra Sanyira vetülnek. A fantommá növelt, elviselhetetlen üldözövé lett Sanyi ellen immár jogosnak tűnik az az önvédelmi reakció, ami egy kritikus pillanatban minden erejét „támadója” ellen összpontosítja. A valóságban igencsak legyengült férj megfullad az arcába nyomott párna alatt.

A visszanyert autonómia

Férje halálával Nelli megszabadul a házasságából fakadó identitásfenyegetéstől. Visszanyeri jogát ahhoz, hogy maga rendelkezzen önnön sorsáról. Özvegysege autonómiájának visszaszerzését, a magány lehetőségét, azaz alkatának kiteljesítését jelenti.

Az író homályban hagyja azt a kérdést, hogy valójában gyilkosság történt-e. Pontosabban fogalmazva, ennek a kérdésnek egyáltalán nincs jelentősége, legalábbis nem lehet így feltenni. Nelli a maga generálta fantomot pusztítja el, aki történetesen azonos Takaró Sanyi személyével. Pszichotikus mélységű szorongásának másik áldozata az édesanyja lehetett volna, ha időközben a fizikai távolság el nem választja őket. A lehetőségeknél maradva: az anyósa is áldozatul eshetett volna, ha idejében ki nem száll abból a jóllakatos „játszmából”, amit Nelli az „agresszorokkal” űzött.

Nelli nem gyilkosnak érzi magát, hanem áldozatnak. Mindvégig saját szenvedéseit hangsúlyozza. Fenyegetettségében – ami szubjektív realitás – állandó védeke-

⁵⁴ Németh (1981) 1020.

zésre kényszerül. A határait kétségbeesetten védő nő azon az emlékezetes éjszakán csak szokásos fegyverei egyikét használja: az erejét. Nem mérlegeli azt, hogy a betegségől legyengült férjjel szemben mekkora erőfölényben van. A védekezésre készítő indulat csak az „agresszort” látja. Tudattalanul talán azt is megsejti, hogy itt a vissza nem térő alkalom, hogy egyszer s mindenkorra leszámoljon az ösellen-séggel, és visszanyerje az alkatának egyedül megfelelő autonómiát.

Az *Iszony* tehát a visszaszerzett identitás regénye. Kárász Nelli házassága válságos pillanataiban egyre világosabban felismeri alkatának törvényszerűségeit. Amikor újra maga dönthet a sorsáról, ezeknek a törvényszerűségeknek megfelelően rendezi be az életét. Szeréna nénivel ellentétben nem rács védi őt a külvilág behatásaitól, hanem a maga által szabályozott távolság. A távolság ugyan szoborszerűvé teszi, egyúttal azonban védi is a másik ember bekebelező fenyegetésétől.

Égető Eszter: a behódolás regénye

Az író preconcepciója: Eszter, a paradicsomteremtő

Az *Égető Eszter* nem tipikus Németh László-regény, legalábbis abban az értelemben nem az, hogy főhősének sorsa nem az írói fantázia terméke. Németh László (főképp a második világháború után) gyakran megfordult, illetve hosszabb időt is töltött Hódmezővásárhelyen (a regénybeli *Csomorkányon*).⁵⁵ Sokat vendégeskedett a Bercsényi utcai Kristó-háznál⁵⁶ (néha hónapokig ott kapott szállást és kosztot), amelynek háziasszonya, Kristó Nagy Istvánné⁵⁷ családtagnak kijáró szeretettel gondoskodott róla. Kristóné tisztelettel, de egyúttal anyáskodva bánt neves vendégével. Hamarosan kölcsönös megbecsülés alakult ki közöttük. Németh László a gimnáziumi osztályvizsgákra, majd érettségire készítette fel az ötven év körüli asszonyt, aki cserébe nemcsak ebédet adott neki, hanem beavatta életének történetébe is. Ennek az asszonynak a sorsa lett tehát az újabb Németh László-regény alapötlete.

Az *Égető Eszter* abból a szempontból is kilóg a Németh László-regények sorából, hogy hiányzik belőle az „egy nagy központi szenvedély, amely sodor”.⁵⁸ Magának az írónak is kétségei támadtak azzal kapcsolatban, hogy ez a monumentálisra ter-

⁵⁵ 1945 és 1948 között a hódmezővásárhelyi református kollégiumban, illetve a lánygimnáziumban tanított egészségtant, irodalmat, filozófiát és francia nyelvet.

⁵⁶ A regényben *Kölcsey utcaként* és *Máté-házként* szerepelnek.

⁵⁷ Ő lett a regény főhőse, Égető Eszter néven.

⁵⁸ Németh (1977) 544.

vezett mű egységgé áll-e össze végül.⁵⁹ Az 1948. augusztus–decemberi naplóbejegyzésében (még a regény írása közben) így vall: „Most az egyharmadával vagyok meg: ez lenne a piramis alapja. Néha úgy érzem, van mire rárakni a többi; de hirtelen: csak köveket görgettem egymás mellé. (...) Tulajdonképp ez is monódia – egyetlen istenszobrot emel mint a *Gyász* vagy az *Iszony*, de túl sok elemmel dolgozik: egy egész élet, a gyerekkortól az öregségig, három történelmi kor, három nemzedék képviselői: sokszor úgy érzem, leragadok ebbe a masszába, s nyers tésztaként tapadó anyagból nem lesz sohasé szobor.”⁶⁰

A Németh László-regények jó ismerői többnyire udvariasan emlékeznek meg az *Égető Eszterről*.⁶¹ Tanulmányomban ezúttal szakítani kívánok ezzel a hagyománnyal. Úgy érzem, hogy az író nem a tőle megszokott színvonalon és igényességgel oldotta meg a maga elé tűzött feladatot. Mi kelt hiányérzetet az olvasóban? Talán Eszter alakjának kontúrnélkülisége. Talán életének eseménytelensége, érdektelen hétköznapi-sága. Talán személyiségének szürkése. Eszter nem okos, nem erős akaratú, nem indulatos; még haragudni sem tud. Érzelmi élete kiegyensúlyozott. Túlságosan is egészséges és – mondjuk ki – unalmas ahhoz, hogy regényhős lehessen. Legalábbis nem illeszkedik a Németh László-i szenvedélyekkel megáldott-sújtott regényhősök sorába.

Az olvasó kezdetben még vár. Reménykedik. A kedvezőtlen sorsfordulatok, a családtagok önzése talán kilendíti a hőst példázatszerű nyugalmból. De a konfliktusok sorra elsimulnak, a léleksebző szavak és tettek nem érnek le a mélybe. Nincs seb, nincs sérelem – csak megbocsátás, belenyugvás és béke. „A paradicsombontó Évával szemben – mondja Németh László – a paradicsomalapító Éva ő, aki fáradhatatlanul kiegészíti a hálót szétszaggató embereknek a boldogságot.”⁶²

Írás közben Németh Lászlóban is motoszkált a kétely: „Vagy a legjobb regényem lesz, vagy a leggyalázatosabb. Szerencsés esetben a nagy istenszobor itt nő ki szigorú és szomorú szelídségével a szemünk előtt egy félszázad történetéből. (...) »Van éden, de ti nem látjátok« – mondaná ez az alak, miközben gazdag kulák örökös-nőből munkásnővé lett a hajdani patikájában.”⁶³ A regény megjelenése után Németh László kételyei eloszlottak, és a későbbiekben ezt tartotta a legkedvesebb, sőt a legjobb művének.

⁵⁹ „Kilenc fejezetre és egy epilógusra osztottam a regényt. (...) Apa – férj – fiú: háromszor három fejezet s abban megint három; végül az epilógus, amely két rövidebb fejezetével (29 törzsszám) az egészet lezárja. A mű mértana: a három rész terjedelemben fokozatosan csökken (...).” In: Németh (1977) 544.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Közülük csak Kocsis Rózsa, a Németh-életmű neves kutatója meri kimondani, hogy „Az *Égető Eszter* nem éri el a három »nagy« regény (*Gyász*, *Iszony*, *Irgalom*) klasszikusan érett színvonalát”. Kocsis (1982) 425.

⁶² Németh (1977) 108.

⁶³ Németh (1977) 546.

Úgy látom, hogy Németh László ugyanabba a csapdába esett, mint Theodor Fontane, az *Effi Briest*⁶⁴ írója, azaz túlságosan is elfogult lett regényalakja iránt. „Azt hiszi, hogy én nem látom, hogy maga a földi paradicsom?”⁶⁵ – ezt a bókot adja az író egy gimnazista szájába, a tizenéves Eszternek címezve. A nagyszülők mellett teljes eseménytelenségben élő jelentéktelen kislány tulajdonképpen az írótól kapja ezt a bókot, aki már itt, a regény elején jelezni kívánja hősnőjével kapcsolatos preconcepcióját: azt, hogy Eszter a paradicsomteremtő Éva. Később a giccset is súroló mondatokkal fejezi ki Eszter iránti csodálatát: „Most legalább megvolt a végleges hely, s ő hozzálátott a pókmunkához, hogy új világát a szívéről eresztett szállal megint behálózza.”⁶⁶

Úgy tűnik, hogy fokozott érzelmi bevonódása akadályozta meg az írókat abban, hogy egészséges távolságot tartson hőseitől. Csak a távolságtartás tette volna ugyanis lehetővé számára, hogy egy lélek valódi mélységeit feltárja.

„Őrültek”

A regény eredetileg az *Őrültek* címet kapta, ami szintén a preconcepció része, ugyanakkor éppúgy nem sikerült a szöveg segítségével indokolttá tenni ezt a cím-választást, mint hősnője szeretetreméltóságát. A regényből még utalásszerűen sem derül ki, hogy kik is volnának az „őrültek”, kivéve egy-két helyet, ahol „bolondnak” nevezi egyik-másik férfialakját. Az író tehát nem következetes a terminológiában, és tulajdonképpen csak önéletrajzi visszaemlékezésében magyarázza meg, hogy mit is jelentett nála az „őrülség”. „Az *Őrültek*: az egész emberiség. (...) A belátással nem mérsékelt akarat. A vak akarat, amely csak annyira lát, hogy mint a kő után elnyargaló vizsla: célt keresen magának, s a cél után vágó szenvedély boldogságát élvezze, de annyira már nem, hogy ezt a célt mások érdekeivel, a világ titkos rendjével összhangba hozza.”⁶⁷

Ez az utólagos magyarázat valóban segít abban, hogy jobban megértsük azokat a kommentárokat, amelyekkel az író vagy hősnője napirendre tér a regénybeli férfiak (apa, férj és fiú) ötletei, tevékenységi láza és kudarcai fölött. A szövegből azonban sajnos hiányzik ez a fontos támpont. Végül maga Németh László is úgy gondolta, helyesebb a főszereplő nevét beemelni a címbe. Így a hangsúly eltolódik a társadalomábrázolás felől a lélekábrázolás irányába.

⁶⁴ Theodor Fontane (1819–1898) német realista regényíró. *Effi Briest* (1895) című regényének főhősnőjébe az író szemléletmódot beleszeret. Gyakran becézi őt „szegény kis Effi”-nek, és nagy részvétellel kommentálja a sorsát.

⁶⁵ Németh (1982) 137.

⁶⁶ Németh (1982) 273. (kiemelés tőlem: B. Á.)

⁶⁷ Németh (1977) 108.

A regény valódi erőssége azonban a társadalomrajz marad. Pontosabban: a mentalitástörténet. Az *Égető Eszter* bepillantást enged egy alföldi kisváros otthonaiba, három nemzedék mindennapjaiba a huszadik század első felében. A századelő szinte minden társadalmi osztályának és rétegének képviselőit felsorakoztatja az író. Tanyai béresek, parasztok, kis- és nagybirtokos nemesek, értelmiségiek, cselédek, cigányok életébe látunk bele. Előkerülnek a panaszaik, vágyaik. A mai olvasó számára meglepő, hogy a század szinte minden tudományos-technikai vívmánya rendelkezésre áll már: villany, vezetékes víz, központi fűtés, rádió, autóbusz, és így tovább. Az embereket nemcsak a származásuk különbözteti meg, hanem az is, hogy ezekkel élnek-e, és hogyan. Eszter nagyszülei mintha sohasem mosakodnának (inkább szellőztetnek), a cselédek is nyűgnek érzik a sok vízpumpálást, Eszter férje azonban, aki a technika megszállottja, két fürdőszobát is épít az új házukba.

A regényben ábrázolt világ tehát az „örültek” világa. Mivel szolgálnak rá a szereplők erre a címre? Először is, tele vannak ambícióval, tehetséggel, ötlettel. Eszméik, vagy inkább „hóbortjaik” vannak. Különösen jellemzi ez a regényhőst körülvevő férfiakat: édesapját, Égető Lőrincet, férjét, Máté Józsefet, és fiait, Józsefet és Lőrincet. Az ambiciózus férfiak azonban nem találnak igazi célt az életüknek. Hirtelesen támadó lelkesedésük rendszerint gyorsan elpárolog, új és új célt talál magának. Egy-egy ötlet megvalósításához nem sajnálják az erőfeszítést és a pénzt, amikor azonban beleunnak, veszni hagyják a ráfordított anyagiakat is.

Ezek a férfiak mai értelemben vett „vállalkozók”, akiket örökké hajt és nyugtalanít egy újabb cél. Németh László, miközben jellemzi őket, lépten-nyomon érzékelteti, hogy ő maga nem tartja sokra az efféle vállalkozó kedvet. Az író megítélése szerint valójában lusta emberek ők, akik tevékenységükkel igyekeznek palástolni lustaságukat. Önzésükben nem veszik észre, hogy sebeket osztogatnak szeretteiknek; eszméikért emberi kapcsolataikat is készek feláldozni.

Eszter is így vélekedik róluk, és ösztönösen küzd a családját széthúzó erők ellen. Saját példájával – igénytelen, nem nagy célokat kergető életével – ellentétet alkot. Az örök változtatás igényével szemben az állandóságot keresi, a bizonytalan helyett a biztonságot részesíti előnyben. Bár az „örültek” vannak többségben, és legtöbbször az ő akaratuk érvényesül, Eszter fáradhatatlanul igyekszik helyrehozni azt, amit elrontanak.

A regénybeli lélekábrázolás azonban nem ér el olyan magaslatokat, mint a *Gyász* vagy az *Iszony* esetében. Eszter döntései sokszor ellentmondanak a lélektani törvényszerűségeknek (például, amikor egyik napról a másikra nyomtalanul elfojtja fellobbanó szerelmét a családi béke kedvéért), vagy nem kellőképpen motiváltak. Úgy tűnik, megkötötte az író kezét, hogy hőst nem ő találhatta ki, hanem egy élő személyről mintázta. Nem ismerte meg modelljét kellő mélységben, és iránta érzett tisztelete is megakadályozhatta abban, hogy estleges önző tudattalan motívumokat tulajdonítson neki. Égető Eszter belső világáról kevés olyan infor-

mációnk van, amely segítené a lélektani elemzést. Személyiségének feltárásához tehát csak tetteinek és döntéseinek körülményei, illetve következményei adnak némi támpontot.

A változás mint identitásfenyegetés

Eszter örökös harmóniára törekvése mögött egy egyszerre koraérett és éretlen személyiség húzódik meg. Négyévesen azzal kell szembesülnie, hogy ő senkinek sem fontos. Egyetlen gyermek, akit a szülei gyakorlatilag elhagytak. Édesanyja halálos beteg, magával van elfoglalva: a kis Esztert semmiféle érzelmi kötelék nem fűzi hozzá.

Édesapja is egyre távolabb kerül a családjától, nem fizikailag, hanem érzelmileg. Ezt azzal leplezi, hogy folyton sürgős „dolga” akad, ami minden idejét lefoglalja: újságot ad ki, pereskedik, javaslatokat terjeszt a város elé. Széchenyi példája lebeg a szeme előtt, ezért ő is gazdasági és technikai újításokon töri a fejét. Rendkívüli műveltsége révén messze megelőzi a csomorkányi értelmiséget, de nem jut tovább a prófétaságnál. A gyakorlatba átvitt eszmék sorra kudarcot vallanak, Égető Lőrinc pedig mint meg nem értett zseni szenved el a rázúduló kritikát. A család életében egyáltalán nem vesz részt, lányáról alig vesz tudomást.

A kis Eszter nevelése az idősödő anyai nagyszülőkre és a cselédre hárul. „Nevelés” azonban egyáltalán nem folyik, Eszter ott ténfereg a felnőttek között, nem érti, hogy miről beszélnek, de nem is igazán érdekli a felnőttek világa. Később iskolába jár, és zongorázni is tanul. Észrevétlenül nő fel, eseménytelen, megrázkódtatásoktól mentes, védett világban.

Eszter gyermekkorának részleteit az író alkotta meg: Kristóné elbeszélése kevés támpontot nyújtott ehhez a fejezethez. Németh László ködbe burkolja a gyermekkor éveit: a fedőemlékszerű mindennapokon, a barátnőkkel együtt eltöltött zsúron és sétákon kívül nem történik semmi Eszterrel. Ami traumatikus lehetne, például édesanyja elvesztése, alig kap említést, mintha ez az esemény nem is kavarná fel a kislányt.

A gyermekornak ez a burokszerű világa a harmónia, rend és boldogság alapélményeként raktározódik el Eszterben. Ebben az alig változó, de éppen ezért biztonságos világban bontakozik ki a személyisége, amelynek egyik fő vonása a konfliktuskerülés, és az ezzel szorosan összefüggő harmóniakeresés.

Minden olyan külső változást, ami ezt a magában hordott harmóniát megbonthatná, Eszter identitásfenyegetésként él meg. Az első ilyen jelentős változás Eszter életében a házasság. Barátnőinek bátyja udvarol neki, majd némi vonakodás után (nehogy leendő anyósát megharagítsa), Eszter hozzámegy feleségül. Máté József, a férj, egyáltalán nem nyerte el az író rokonszenvét, ezért korlátozott, kicsinyes, sőt alapvetően buta embernek mutatja be. József önző, empátiaszegény alak.

Eszményei és életvezetése szöges ellentétben áll Eszterével. Lételeme a változás, az újítás, ezzel szemben Eszter a változatlanságban, a jól bevált régiben bízik.

A házasság a változások sorát hozza magával, amelyek közül különösen a költözések és a vagyonnal kapcsolatos döntések viselik meg Esztert. József nemcsak önzőbb, de erősebb egyéniség is: mindig az ő akarata érvényesül, legyen az költözés, házépítés, birtokeladás, vagy új vállalkozás. Mindezekkel Eszter identitásának alapját, a biztonságérzetet veszélyezteti.

A biztonságot elsősorban az ismerős környezet és a helyesen kezelt vagyon jelentené Eszter számára, de éppen ezekkel kapcsolatban kell állandóan frusztrálnia. Mire megszokná a lajosfalvi kis házat, Szeghát⁶⁸ költöznek. Mire otthonosan érezné magát a hatalmas, összkomfortos szeghádi villában, gyermekora helyszínére, Csomorkányra költöznek vissza, egy régi, elhanyagolt kúriába.

A vagyon (nagyapja birtoka és a József által örökölt patika) felett is mintha folyton Damoklész kardja lebegne. Eszter szemében József pazarló, könnyelmű, megbízhatatlan. Bevételei és kiadásai átláthatatlanok, vállalkozásainak kudarca kapcsán gyakran adósságba keveredik.

Behódolás: a biztonságos világ záloga

Az identitásfenyegetés Esztert folyamatos védekezésre kényszeríti. A változások ellenében igyekszik megteremteni maga és családja körül az állandóságot. Legjellemzőbb védekezési stratégiája a breakwelli értelemben vett *behódolás*. „Ő mondta, hogy nem élhet nélkülem, és én ráneveltem magam – mondja házasságáról Eszter elkeseredve. – Befutottam az életemmel az esetlenségeit, az önzését, hóbortjait.”⁶⁹

A *behódolás* azon túl, hogy szociális elismeréshez vezet, világosan meghatározza a fenyegetett személy szociális státuszát, és kiirtja a szorongáskeltő kétértelműségeket, mondja Breakwell. Esztert is hozzásegíti ahhoz, hogy megteremtse a számára biztonságot sugárzó világot maga körül. A *behódolás* olyan sikeres megküzdési stratégiának bizonyul, hogy Eszternek nem kell váltogatnia a védekezési módokat: egyszer s mindenkorra belehelyezkedik asszonyi és családanyai szerepébe. Ezért nem jelentenek komoly kísértést azok az udvarlók, akik boldogságot ígérnek a házasságában egyáltalán nem boldog asszonynak. Eszter tudatosan hozza azt a döntést, hogy családja az első, és ennek érdekében elfojtja fel-fellobbanó szerelmét is az őt megkörményező férfiak iránt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy lemond egyéni boldogságáról, csakhogy tökéletesen betölthesse vállalt szerepét.

⁶⁸ A Szeghát név a Hódmezővásárhelyhez közeli Szentest rejti.

⁶⁹ Németh (1982) 265.

Harmóniateremtés

Hogyan teremti meg Eszter maga körül a harmóniát? Valójában semmi rendkívül nem tesz, csak szeretettel fordul férjéhez, gyermekeihez, anyósához, rokonaihoz, sőt az örökösén zsörtölődő cselédhez is. „Ő meg úgy érzi, hogy amit ő Józsi, Erzsi vagy akár Józsika⁷⁰ iránt érez, az tulajdonképpen ajánlat egy szép, boldog viszonyra, s az embereknek előbb-utóbb meg kell érteniük ezt az ajánlatot.”⁷¹

A harmóniateremtés része az is, hogy otthonossá tegye környezetét. Virágokat nevel, takarít, főz; mindent megtesz azért, hogy ne szenvedjenek hiányt. Ez az otthonosság leginkább a gyermekkor világából ismerős nagyapai ház otthonosságát idézik: ugyanazok a bútorok, ugyanolyan nagy, családias étkezések. A harmónia- és folyamatosságérzés elmaradhatatlan kelléke továbbá a mindenkori pulikutya, Bojtár jelenléte a háznál.

Ami nem volt része a gyermekkori világnak, Eszter számára idegen: a férje tervei szerint épített világos, nagy ház, a két fürdőszoba, a villanyvilágítás és a többi újdonság inkább szorongást kelt benne. Ezek a dolgok nem tartoznak az ő otthonosságérzéséhez, ezért nem is hiányoznak, amikor nélkülöznie kell őket.

Eszter számára a harmónia a nagy családot is jelenti. Három gyermeket szül (József, Lőrinc és Eszter), és féltő szeretettel nevelgeti őket. Férjének húgaival, az ő gyermekkori barátnőivel is igyekszik családias, jó viszonyt fenntartani. Eszter szinte gyűjti az embereket maga köré. Anyósa, sógornői és azok családja gyakori vendégük. Figyelme kiterjed a rokon gyermekekre, a cselédek gyermekeire-unokáira, sőt összes gyermekkori ismerősére is. Őket is „behálózza” szeretetével, gondoskodásával. Nagy öröme leli például abban, hogy vendégeit etetheti. Mintha szeretné lekötöztetni a környezetét. Önfeláldozó igyekezete azonban sohasem találkozik elismeréssel, vagy viszonzással: a cseléd megveti, a családja pedig parazitaként élvezi ezt a gondoskodást.

Eszter édesapját is odaköltözteti a csomorkányi ház udvarára. Az időszedő próféta kis házat épít ott, és többé-kevésbé részt vesz a család életében. Apja is olyan személy, aki Eszter számára a gyermekkort idézi. Elvesztése ezért rendkívül fájdalmasan érinti.

A harmóniateremtés egyik igen fontos eszköze Eszternél a konfliktuskerülés. A nála erősebb akaratú emberek (és környezetében tulajdonképpen mindenki ilyen) előbb-utóbb érvényesítik az akaratukat vele szemben. A változtatni – nem változtatni örök házastársi dilemmában mindig a férje által képviselt változtatás felé billen a mérleg. József semmiféle ártól nem riad vissza. Eszter öröksége, a

⁷⁰ Józsi: a férje, Erzsi: a cseléd, Józsika: a nagyobbik fia.

⁷¹ Németh (1982) 263.

nagyapai birtok így változik át luxusvillává Szeghátón, a luxusvilla kis kúriává Csomorkányon. A folyamatos értékvesztés mellett Eszternek az ellen is lehetne kifogása, hogy ezeket a döntéseket a férje rendszerint az ő tudtán kívül hozza meg. Esztert, amikor utólag értesül minderről, kisémmizése miatt keserűség és harag tölti el. A nyílt konfrontációt azonban mindig elkerüli: a felháborodásból belenyugvás lesz, a megbántásból tűnődés. Napirendre tér férje félrelépése és rossz üzleti vállalkozásai felett. Eszter a kompromisszumot választja akkor is, amikor ezzel ön magát alázza meg.

„Embergyűjtés”: félelem az izolációtól

Németh László gyakran használja Eszterrel kapcsolatban a pók-hasonlatot. Eszter pók módjára „hálózza” be szeretteit, burkot készít számukra a „saját szívéről eresztett fonállal”. Ez a burok gyermekkorának világát varázsolja vissza, teremti újjá a jelenben. Biztonságérzetet kelt, és elválaszt az „őrültek” világától.

Eszter pók-viselkedése mögött tulajdonképpen az izolációtól, elhagyatástól való félelem rejtőzik. A nagyszüleinél nevelkedő magányos gyermek csak örökös alkalmazkodásával, szolgálatkészségével tud egy kis érzelmet kicsikarni a maga számára. Felnőtt korára a szolgáló szeretet személyiségvonásává lesz, ezért is könnyű számára a *behódolás* megkövetelte alkalmazkodás.

Az „embergyűjtés” tehát Eszter esetében egy interperszonális megküzdési stratégiaként is értelmezhető. Olyan, az *izolációval* ellenkező előjelű védekezési módot jelent, amelynek célja, hogy szövetségeseket gyűjtsünk a fenyegetés elhárításához. Az alom melegében összebújni az ösbiztonság illúzióját nyújtja, nem is beszélve a regresszív létállapot lélektani előnyeiről. Talán nem esünk eretnokségbe azzal, ha az „embergyűjtés” fent körvonalazott fogalmát is felvesszük a breakwelli rendszerbe, feltételes, itt érvényes kategóriaként.

Úgy tűnik azonban, hogy ez a szeretetháló csak Eszter számára fontos, sőt csak neki nyújt biztonságérzetet, a többieket inkább menekülésre készíti. Eszter birtokolja az övét, hálójával fogságba ejti és – mélylélektani értelemben – bekebelezi őket. A férje alkalomadtán szemére is hányja: „Ami nekem börtön volt, maga abban mindig gyönyörködött – mondja egy helyen. – Ez volt a legnagyobb gyönyörűsége, börtönöket csinálni nekem.”⁷²

Eszter embergyűjtő pók-viselkedése tehát a bekebelezés fenyegetése is környezete számára. Olyan, természetesen tudattalan, kontrolláló magatartást jelent, amely a maguk útját járni kívánó családtagok számára elviselhetetlen. József mindig visszautasítja Eszter vélt vagy valós kontrolltörekvéseit. Egy alkalommal így

⁷² Németh (1982) 327.

vitatkoznak: „Engedje meg, hogy letegyem az érettségit, s bejövök gyakornoknak. – Az kellene – fakadt ki Józsi –, hogy reggeltől estig ellenőrizzen.”⁷³ Józsefnek mindvégig sikerül megőriznie a kontrollt saját dolgai felett, még ha olyan áron is, hogy végül elhagyja feleségét és a világ másik végére költözik.⁷⁴

A növekvő gyermekek is mielőbb igyekeznek függetlenedni anyjuktól. József, az idősebbik, éppúgy eszméket kerget, mint a család egyéb férfitagjai, és ezek az eszmék jó ürügyet teremtenek arra, hogy életét inkább anyjától távol, a fővárosban szervezze meg. Lőrinc a leventemozgalom felé orientálódik, és a háború végleg elsodorja otthonától. Amikor lehetősége lenne hazatérni, ő is inkább a világ másik végét választja. A kis Esztert apja magával viszi a hadikórházba az oroszok bevonulása előtt. A tizenéves kislány is ambivalens a hazatéréssel kapcsolatban, és végül inkább az önállóságot választja egy távoli országban.

Családjának ez a széthullása elkésérti ugyan Esztert, de a számára kedves emberekből új „családot” szervez maga köré. Nem mondhat le az embergyűjtésről még akkor sem, amikor ebben a háború utáni élelmiszerhiányos időben komoly nehézséget jelent a vendégek étkeztetése, ellátása. Házába költözteti idős, csodált zenetanárnőjét, annak férjét, sőt nagypapjának egykori cselédjét, Kálmán bácsit is.

Eszter embergyűjtő igyekezete nemcsak az izolációtól kíméli meg őt, hanem attól is, hogy szembenézzen teljes emberi kudarcával. Legnagyobb alkotása, a családja előbb csak élősködik rajta, később pedig elmenekül előle. Eszter nem hajlandó beismerni, hogy veszített, és mindent megtesz azért, hogy tovább veszíthessen. Semmilyen anyagi és egyéb áldozat nem riasztja el attól, hogy újabb élősködőket hozzon a házába, akiről úgy hiszi, hogy felkínált szeretete vonzza őket hozzá.

Méhes Zoltán: az író önarcképe

Az új „család” szerves tagja lesz Méhes Zoltán is, akinek alakjában Németh László saját magát örökíti meg. Méhes, a neves fővárosi író korábban is megfordult már a családban, most azonban huzamosabb időre kér szállást, hogy „üldözői” előtt elmenekülhessen. Méhesnek politikai különvéleménye okán ajánlatos távol kerülni a fővárostól. „Üldöztetése” csak annyira valós, mint amennyire képzelt. Az érzékeny, nárcisztikus ember üldöztetési téveseszméktől szenved, de a háborút követő gyanakvó légkörben van némi realitása annak, hogy korábbi szerepléseiért és kijelentéseiért a hatalom felelőssége vonja.⁷⁵

⁷³ Németh (1982) 329.

⁷⁴ Ebben persze van egy csomó történelmi szükségszerűség is: a háború alatt nyugat felé sodródik az alakulatával, majd megretten az ország orosz megszállásától, és nem kívánczik haza, végül pedig úgy dönt, hogy Dél-Amerikában telepszik le Lőrinc fiával és Eszter lányával.

⁷⁵ Németh László kitűnő karakterraja (és karikatúrája) saját élményéből táplálkozik.

A neves író tehát a csomorkányi református kollégiumban vállal óraadást, szabadidejében pedig, hogy ebédjét megszolgálja, Esztert készíti fel gimnáziumi osztályvizsgákra, majd érettségire. Méhes egyszerre tiszteletreméltó vendégtanár és gondoskodásra, szeretetre éhes gyermek.

Túlzott érzékenysége, gyanakvása egy pillanatra sem hagyja nyugodni. Még háziasszonya biztonságos világa sem jelent számára garanciát, ezért mérget kér Esztertől,⁷⁶ hogy méltósággal szökhessen meg üldözői elől. A számára fenntartott vendégszobát a padlás rejtekére cseréli fel. Egy alkalommal, amikor a postás éjszaka becsönget hozzájuk, azt hiszi, hogy letartóztatására jöttek, és beveszi a mérget. Ez a tragikomikus esemény vet véget Méhes szenvedéseinek, amelyekkel az író mindvégig részvéttel azonosul. Lehet, hogy tisztán tragikusnak szánta az epizód befejezését, és a komikumot csak a késői olvasó véli felfedezni benne...

Eszter megsiratja elvesztett barátját. „Ő, milyen rettenetes volt – most értette meg igazán – az élete ennek az embernek. (...) Közel fél évszázadot élni, bedobva ezzel a mozarti lélekkel egy országba, ahol még Csomorkány volt a leggyöngédebb hozzá. Rászerelve az idegzetére egy kínos, pontosan működő értelem, mely minden vadságot magára bőszt. Érzékenysége tele: a durvaságok elleni ágaskodással, s közben egy mennyei sugáron függni: hozzá hasonló emberekről, egy aranykor nagy menüettjéről álmodozni. Azon kapta magát, hogy reszketése a paplan alatt megáll (...), s nagy, kövér könnyek folynak a párnájára.”⁷⁷

Ez a félig ironikus, félig önsajnálathoz torkolló önarckép jól jellemzi Németh Lászlót vásárhelyi éveiben. Magyarázatot ad arra is, hogy az író miért volt annyira elfogult ezzel a regényével. Ilyen, a furcsaságait is szeretetreméltónak ábrázoló képet ugyanis csak ő tudott rajzolni magáról. Érzelmi és szereplői involváltsága megakadályozta abban, hogy kellő távolságból, kritikával szemlélje ezt a művét.

A gyermek

Az új család végül még újabb tagokkal bővül: József fiának felesége is Eszterhez költözik, és ott szüli meg kislányát. Az anyai szerepbe belefáradt Anikó néhány hónap múlva Eszternél „felejt” csecsemőjét. A negyedik nemzedék megjelenése új reménnyel tölti el az idősödő asszonyt. Újra van célja, van kiért élnie. „Mi mindenestre felneveljük őt, ugye? – nevetett ő is a nevető gyerekekre. – Föl, az új világnak, bizony.”⁷⁸

⁷⁶ Eszter ugyanis, férje távollétében átveszi a patika irányítását, így bizonyos gyógyszerekhez és mérgekhez is könnyen hozzáfér. Az ötvenes években a patikát államosítják, és Eszter tulajdonosból alkalmazott lesz.

⁷⁷ Németh (1982) 649.

⁷⁸ Németh (1982) 675.

A gyermek mint az új, értelmes életcél, illetve mint a jövő záloga, tipikusnak mondható Németh László-i fordulat. Olyasmi, mint a madáchi Tragédia végén a „Mondottam ember...”. Talán még a jelentése is ugyanaz. Patetikus – de hát hogyan is lehetne lezárni máshogy ezt a regényt, mint pátosszal?

Kudarcc vagy remekmű?

Égető Eszter személyisége gyökeresen különbözik a korábbi női főhősökétől. Eszter nem azon munkálkodik, hogy identitását megőrizze vagy kiteljesítse, hanem hogy önmagát mások igényei szerint alakítsa. Ezt sem azzal az elszántsággal teszi, mint Kurátor Zsófi, inkább valami magától értetődő természetességgel. Identitása folyamatosságát kívánja csak mindenáron fenntartani: erre utal szüntelen harmóniakeresése és embergyűjtő igyekezete. Önbecsülését és egyediségét részben nem érintik az identitásfenyegetések, részben pedig háttérbe tudja szorítani ezeket a szempontokat azért, hogy a harmóniát megőrizze.

Németh László úgy érezte, hogy Égető Eszter személyében életpéldát állított mindenki elé. „Mint esszéíró sokat törtem a fejem azon a filozófiai életérzésen, magatartáson, amely a vallást az emberiség életében pótolni tudná – írja önéletrajzában. – Az *Égető Eszter*ben ez a pótlék, megtisztult, szükséges valami szől nem tételekben, hanem egy élő, utánozható alakban. Szegény Kristónéból az én Eszterem maga – a hősnő –, sőt az író akarata ellenére valami vallásalapító lett. Ha azt kérde tőlem valaki, mondd meg nekem, hogyan éljek, nem tudnék okosabbat mondani, mint: olvasd el az *Örülteket*...”⁷⁹

Eszter mint vallásalapító – ez aligha több egy Németh László-i illúziónál. Eszter alakja egyáltalán nem olyan egyértelműen vonzó, mint azt szerzője hiszi, és kritikussai állítják. A családjáért, majd a fogadott családjáért élő asszony magára marad azzal a szeretettel, ami egyrészt a családtagok végtelen önzését szolgálja ki, másrészt szinte orális fenyegetésként nehezedik rájuk. Eszter szeretete egyáltalán nem önzetlen: saját biztonságérzetét szeretné cserébe megvásárolni. Mivel azonban nem jó „üzletasszony”, folyton veszít a vásáron. Úgy vélem, Eszter személyisége egyáltalán nem alkalmas arra, hogy követendő például állíthassuk mások elé.

Ezzel a véleményemmel azonban, úgy tűnik, egyedül maradtam. Kocsis Rózsa, aki nem versenyezhet Németh Lászlóval a befejezések dolgában, könyvének az *Égető Eszterről* szóló fejezetét így zárja: „Ezen túlmenően pedig a tanítói célzatú mű, a szerző szemléletének megfelelően, azt mutatja meg, hogy miként éljenek, és mi felé törekedjenek az emberek.”⁸⁰ Talán felesleges magyaráznom, hogy az 1982-ben

⁷⁹ Németh (1977) II. 119.

⁸⁰ Kocsis (1982) 425.

megjelent monográfia szerzője arra utal, hogy Eszter példája annyiban követendő, amennyiben az a szocializmus építéséhez járul hozzá. Szerinte Eszter megértette ugyan kudarcát, de rájött arra, hogy a boldogságot nem a családban, hanem az új (tehát a szocialista) társadalomban kell keresnie. Ennek a világnak kell felnevelnie az unokáját, csak így van némi reménye a beteljesedésre.

Bár Németh Lászlótól nem állt távol az ilyen értelmű utalás sem, hiszen tisztában volt azzal, hogy milyen elvárásoknak kell eleget tennie, túl egyszerű volna a regény utolsó sorainak ilyen kézenfekvő értelmezést tulajdonítani. A magam részéről úgy vélem, hogy a regény befejezése inkább az egyre markánsabban kicsendülő pesszimizmust hivatott ellensúlyozni – nem túl nagy sikerrel.

Kulcsár Szabó Ernő, korunk neves Németh László-szakértője szerint az Égető Eszter nem olvasható tipikus családregényként, inkább „különös nagyepikai elégiaként”, ahol az „emberi identitásnak mint meg nem valósítható értékideálnak elsősorban nem konfliktusos, nem akciószerű, hanem passzív nehézkesedésű jelenléte”⁸¹ a meghatározó. Az identitásnak ez a „passzív nehézkesedésű jelenléte” az, ami Égető Esztert döntően megkülönbözteti Németh László nagyregényeinek más hősnőitől. „Nem az életét, hanem a feladatát, a szerepét beteljesítő ember eszménye” – mondja róla Kulcsár Szabó Ernő. Eszter úgy tudja csak szolgálni utópisztikus közösségideálját, hogy közben lemond az életteljességről.

A „nagyepikai elégia” sajátos műfaja lenne tehát a válasz arra az olvasóban keletkező feszültségre, ami akkor jelentkezik, amikor a regényben hiába keres konfliktust és akciót, vagy a Németh László-regényekben megszokott küzdelmet az identitás megőrzéséért és kibontakoztatásáért.

Úgy vélem, érdemes feltenni azt a kérdést, hogy az Égető Eszter végső soron kudarc-e, vagy remekmű. Mind ez idáig megkérdőjelezhetetlen volt, hogy remekművel állunk szemben. Kritikusok tucatjai nevezik a legjobban sikerült Németh László-regénynek, és még a legkiválóbbak sem kételkednek abban, hogy komolyan kell venni azt az életfilozófiát, amit a hősnő képvisel. Véleményem szerint újra kell gondolnunk ezeket az érveket, és a műveket egységben szemlélve eldönteni, hogy közülük melyek állják ki a remekmű próbáját.

⁸¹ Kulcsár Szabó (1990) 672.

IRODALOM

- BREAKWELL, GLYNIS M. (1986): *Coping with Threatened Identities*. Methuen, London and New York.
- ERŐS FERENC (2001): *Az identitás labirintusai*. Janus–Osiris, Bp.
- HAMILTON, N. G. (1996): *A tárgykapcsolat-elmélet a gyakorlatban*. Animula, Bp.
- KÉZDI BALÁZS (1995): *A negatív kód*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- KOCIS RÓZSA (1982): *Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben*. Magvető, Bp.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (1990): Németh László. In: *A magyar irodalom története 1945–1975*. III./1. Akadémiai, Bp. 646–689.
- DR. LAKATOS ISTVÁN (szerk.) (1997): *Németh László. Életrajzi kronológia 1901–1948*. Argumentum Kiadó, Bp.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1973): *Emberi színjáték*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1982): *Égető Eszter*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1989): *Életmű szilánkokban I*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 67–96.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1981): Gyász. In: Uő: *Válogatott művei I*. Szépirodalmi könyvkiadó, Bp. 49–296.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1977): *Homályból homályba. I–II*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1981): Iszony. In: Uő: *Válogott művei I*. Szépirodalmi könyvkiadó, Bp. 679–1077.

JUNG ÉS A SZÓASSZOCIÁCIÓS TESZT

Zay Balázs

Jungnak több publikációja is született 1904-től a szóasszociációs tesztről, melyek később együtt is megjelentek az általa szerkesztett *Diagnosztikus asszociációs tanulmányok. Adalékok a kísérleti pszichopatológiához* című kétkötetes tanulmánygyűjteményben. Évtizedekkel később, 1935-ben, visszatért erre a témára a londoni Tavistock klinikán tartott előadás-sorozatában. A szóasszociációs teszt nem Jung találmánya, többen végeztek kutatásokat ezen a téren akkoriban egészségesek és elmebetegek mentális asszociációinak tanulmányozása céljából. Jung és társai hosszú értekezésekben értékelték a teszteket. A teszteredmények aprólékos osztályozáson alapuló, minden lehetséges részletre kiterjedő értékelése igazából nem sok érdekességet hozott napvilágra. Jung azonban a tudattalan komplexusokról szóló elképzelése és a fiatal freudi lélekelemzés fényében kezdte használni a szóasszociációs tesztet, amely ebben a megközelítésben hasznosnak bizonyult.

A teszt lényege, hogy a vizsgált személy száz ingerszót hall, s mindegyik elhangzása után a lehető leggyorsabban ki kell mondania az első szót, ami eszébe jut. A reakcióidő mérése stopperórával történik. Az ingerszavak mellé pontosan fel kell jegyezni, mi hangzik el s mennyi idő elteltével. Amikor a tesztfelvétellel végeztek, megismétlik az egészet úgy, hogy a vizsgált személynek fel kell idéznie a megelőzően mondott válaszokat. Az eredmény lejegyzése ugyanúgy történik, mint az első esetben. Bleuler professzor 156, Jung és Franz Riklin 400 hívószavas listát készített a szóasszociációs teszthez.

Jung felfedezése az volt, hogy a szóasszociációs teszttel rá lehet bukkanni a vizsgált személy tudattalan komplexusaira. Amikor az ingerszó nem érint komplexust, a vizsgált személy hamar kimondja asszociációját, s ezt az ismétlés alkalmával fel tudja idézni. Ám abban az esetben, amikor az ingerszó komplexust érint, másképpen történik a válaszadás. A komplexus okozta zavar többféleképpen mutatkozhat meg:

Meghosszabbodik a reakcióidő.

A kapott instrukció ellenére a vizsgált személy több mint egy szóból álló választ ad.

A páciens hibásan mondja ki asszociációját.

Különös beszéd vagy testbeszéd kíséri a válaszadást (dadogás, szóismétlés, köhögés, nevetés, kar-, láb-, testmozgás stb.).

Különös válasz hangzik el (például igen, nem).

A válasz nem a hívószó valódi értelmével kapcsolatos.

A válasz idegen nyelven hangzik el.

Az ingerszó elhangzását teljes reakcióhiány kíséri.

A páciens gyorsan megismétli a hívószót.

Jung felfigyelt arra is, hogy bizonyos szavakra sok vizsgált személy válaszol hosszabb reakcióidő elteltével. Az esetek egy részét (17%) a szavak ritkább előfordulására vagy nehezen érthető voltára vezette vissza, másik részét (83%) pedig a szavak általános érzelmekeltő hatására. Ez természetes is olyan szavak esetén, mint tű, fog, béka, igazságtalan, erőszak.

Megfigyelte továbbá, hogy a komplexust érintő ingerszavak perszeveráló emocionális reakciót hoznak létre, azaz a vizsgált személy a kritikus ingerszavakat követő néhány ingerszóra is érzékenyebben reagál.

Jung az ingerszavak elhangzását követő légzés vizsgálata kapcsán külön említette a tudatosult komplexusokat.

A Tavistock klinikán elsőként említett eset jól mutatja, hogyan használta Jung a tesztet.¹ Egy 35 év körüli férfi a következő ingerszavakra válaszolt az átlagosnál jóval hosszabb reakcióidő után: kés, láncza, ütni, hegyes, palack. Jung így idézte fel az esetet: „Azt mondtam neki: »Én nem tudtam, hogy önnek ilyen kínos élménye volt.« Rám meredt, és azt mondta: »Nem értem, miről beszél.« Azt mondtam: »Tudja, amikor részegen az a kínos ügye volt, mikor valakibe beledöfte a kését.« Azt kérdezte: »Honnan tudja?« Aztán bevallotta az egészet.”

Jung úgy tapasztalta, a tesztfelvételt követő beszélgetés során ajánlatos először a kevésbé kritikus ingerszavakra adott reakciókra rákérdezni, hogy a vizsgált személy őszinte választ adjon. A legkritikusabb hívószavakra történő azonnali rákérdezés ugyanis fokozott ellenállást vált ki.

Egy igen megrázó esetről is beszámolt Jung londoni előadásában.² A Burghölzli klinikán egy 30 év körüli nőt kezeltek depresszív dementia praecox diagnózissal.³ Jung úgy érezte, valami nincs rendjén ezzel a diagnózissal, s felvette a rossz

¹ Jung é. n., pp. 68–69.

² Jung é. n., pp. 70–74.

³ Annak idején a skizofréniát hívták korai elbutulásnak (dementia praecox).

prognózisú beteggel a szóasszociációs tesztet. A következő hívószavak okoztak zavart: angyal, önféjű, gonosz, gazdag, pénz, ostoba, drága, nő, házasodni. Jung beszélt a páciens férjével, akitől csak annyit sikerült megtudnia, hogy felesége depressziója legidősebb gyermekük, egy négyéves kislány halálát követő második hónap után kezdődött. Jung ennek az információnak a birtokában sem látott tisztán, ezért beszélgetni kezdett a beteggel. Megkérdezte tőle, mi jut eszébe az angyal szó hallatán, jelent-e valamit számára. A páciens azt mondta, a gyermekét, akit elvesztett, s zokogni kezdett. Ezután Jung az önféjű és a gonosz szavakra kérdezett rá, de tagadó feleletet kapott mindkettőre. Ekkor a kék szó következett. Erre a páciens azt mondta, ez meghalt gyermeke szemét jelentette. Jung erre megkérdezte, különleges hatással volt-e rá. A válasz így szólt: „Természetesen. Olyan csodálatos kék szemekkel született.”

Jung eközben felfigyelt az asszony furcsa arckifejezésére, s megkérdezte, miért olyan zaklatott. A beteg először azt felelte, hogy „nem olyan szemei voltak, mint a férjemnek”, majd elmondta, hogy szemei olyanok voltak, mint előző szerelmének. Jung megkérdezte, mi olyan felzaklató ezzel a férfival kapcsolatban, s a következő történetre derült fény: „Abban a kisvárosban, ahol fölött, volt egy gazdag fiatalember. Ő maga jómódú családból származott, de senki sem volt nemes a családjában. A férfi gazdag arisztokrata volt, a város hőse, minden lány róla álmodozott. Ő csinos lány lévén azt gondolta, lehetnek esélyei. Azután kiderült, hogy nincsenek; családja így szólt hozzá: »Miért gondolsz rá? Gazdag ember, nem veled foglalkozik. Ott van XY úr, nagyon kedves férfi, miért nem mész hozzá?« Hozzá is ment, tökéletes boldogságban élt házassága tizenötödik évéig, amikor egy régi barátja meglátogatta őt szülővárosából. Egyszer a férje kiment a szobából, s az illető így szólt: annak idején fájdalmat okoztál egy bizonyos úrnak (tudniillik a szeretett fiatalembernek). Ő azt kérdezte: »Hogyan? Én fájdalmat okoztam?« A barát azt felelte: »Nem tudad, hogy szerelmes volt beléd, és csalódott, mikor máshoz mentél?«

A hír újra fellobbantotta a régi tüzet, de az asszony elfojtotta magában. Két héttel később kétéves fiát és négyéves kislányát fürdette. Mindez nem Svájcban történt; a városban a víz nem volt kifogástalan, fennállt a tífuszfertőzés veszélye. Az anya észrevette, hogy a kislány a szivacsot szopogatja, de nem avatkozott közbe. A kisfiú vizet akart inni; s ő adott neki az esetlegesen fertőzött vízből. A kislány tífuszt kapott és meghalt, a kisfiú megmenekült. Így következett be, amit akart, vagy amit a benne lakozó gonosz akart: házassága megtagadását, hogy hozzámelessen a másik férfihoz. Végül is ezért követte el a gyilkosságot. Természetesen nem tudott róla. Csak elmondta nekem a tényeket, de nem mondta el a következtetést, hogy felelős gyermeke haláláért, hiszen tudta, hogy a víz fertőző, veszélyes. Szembe-találtam magam a kérdéssel: vajon el kell-e mondanom az asszonynak, hogy gyilkosságot követett el, vagy pedig hallgassak róla? (Itt csak az volt a kérdés, hogy

neki magának elmondjam-e, nem fenyegetett az a veszély, hogy bűnesetté válik a dolog.) Azt gondoltam, hogy ha megmondom neki, esetleg még rosszabb állapotba kerül, de mivel amúgy is mindenképp rossz volt a prognózis, talán ha megérti, amit tett, van rá esély, hogy jobban lesz. Így hát összeszedtem magam, és egyenesen megmondtam: »Ön megölte a gyermekét.« Érzelmek csaknem szétvetették, de azután visszatért a valósághoz. Három hét múlva haza tudtuk engedni, és soha nem került vissza a klinikára. 15 évig nyomon követtem, nem esett vissza.”

Jung *Pszichoanalízis és asszociációs kísérlet* című tanulmányában⁴ beszámolt egy 37 éves hajadon tanárnő esetéről, aki hipnotikus kezelést kért tőle, mivel elalváskor kényszer gondolatokkal küszködött, sokszor nem tudott elaludni. Az apa alkoholista volt. A páciens beszélgetésük idején ritkán vetette tekintetét Jungra, gyakran nézett ki az ablakon, vállát olykor feltűnően rángatta, alsótestét különös módon előretolta. Kényszer gondolataira úgymond nem emlékezett. Szavait a különös mozgások kísérték. Aztán azt mondta, nem beszélhet róluk, mert egy részüket elmondta már egy papnak és egy orvosnak, s ezzel bizonyosan megfertőzte őket. Jung megnyugtatta, hogy őt nem fogja megfertőzni, sok ilyesmit hallott már, de sohasem ártott neki. Erre a tanárnő elmesélte, úgy érzi, szomszédasszonya ömíatta halt meg kárhozatos módon s kínlódik most a pokolban. Azelőtt azt gondolta, hogy egyik tanítványa, akit olykor megfenyített, ennek következtében meghalt. Kétszer még írnia is kellett a családnak, hogy hírt kapjon a fiú hogylétéről. A jó hír néhány napra megnyugtatta, majd hamarosan visszatért a félelem. A volt tanítványához fűződő kényszerképzetet a szomszédasszonyával kapcsolatos zavaró gondolatok váltották fel.

A páciens nem volt alkalmas a hipnózisra, ezért Jung felvette vele, majd megismételte a szóasszociációs tesztet. Jungnak feltűnt, hogy az átlagos reakcióidő (2,4 másodperc) nagyon magas egy képzett asszony esetében, ugyanis az általa (12 kísérleti személy kapcsán) megfigyelt átlagos reakcióidő 1,5 másodperc volt. A kritikus szavakkal kapcsolatban a páciens azonban rendre azt mondta, nem ugrik be neki semmi különös róluk. Mivel a kikérdezés nem segített, Jung a Freudtól tanult analízisbe fogott. A kezelés három hétig tartott, kétnaponta 1,5–2 órás ülésekkel. Eleinte minden roppant nehezen ment, a tanárnő vagy váltig állította, természetesen igen zavartan, hogy semmit nem tud felidézni, vagy csak nem sikerült, sokszori nekifutásra sem, kimondania, ami eszébe jutott. Végre is azonban Jungnak sikerült valahogy szóra bírnia. Kiderült, hogy a páciens nevelőnő volt Franciaországban, s a kertész egyszer azt mondta neki, lefeküdne vele, s közben meg akarta csókolni. Ő eltaszította magától, éjszaka azonban várta és arról fantáziált, milyen is lenne, ha jönne a kertész, de meg is ijedt ettől, majd az ágyban arra gondolt, milyen jó lenne,

⁴ Jung, ed. 1915, I., pp. 258–281.

ha a kertész idejönne, ám fel is háborodott azon, hogy ilyesmit képes gondolni. Reggelig nem tudott elaludni.

A következő ülésen minden előről kezdődött. Az ülés végén a következő történet hangzott el aztán. Volt ott Franciaországban egy szolgálólány, akinek barátja volt, s a kertésszel is volt szexuális kapcsolata. A nevelőnő sokszor beszélt vele a szexualitásról, s rendszeresen keresték az uraság ágyán szeretkezés nyomait. Ez azután furdalta a lelkiismeretét, s nem tudott aludni.

A harmadik ülés sem ment könnyebben. Ekkor arról beszélt végül, hogy volt ott még egy szolgálólány, akinek udvarolt egy fiatalember. Nagy nehezen ki is tudta csalni a kertbe egy mulatság idején, de a háziasszony rajtakapta őket. Ekkor a fiatalember felkiáltott: „Kár, mert éppen kész voltam.” Mikor ezt hallotta az előző szolgálólánytól, a nevelőnő úgy tett, mintha nem érdekelné, de aztán újra és újra visszatért a történetre a másik cselédlánnyal, akivel az eset történt, hogy megtudjon minden részletet. Éjjelente is ezen járt az esze.

Ezután eltűntek a kényszerképzetek, és szexuális fantáziák sora tűnt fel. Jung úgy vélte, a páciens annak érdekében, hogy elviselhetetlen szexuális fantáziáitól megszabaduljon, szigorral lépett fel a nevelés terén. Hangsúlyozta az onánia, valamint a kényszeres tépelődési és tisztasági hajlam összefüggését. Ezután beszélt a szomszédasszonyról, aki kétes múltú volt. A páciens jó családból származott, de a maga módján neki is kétes volt a múltja. A szomszédasszonnyal szexuális témákról beszélgettek. Ezután arról szólt a páciens, hogy az utóbbi időben összebarátkozott valakivel, aki irodában dolgozik, és a férfi munkatársaitól hallott pikáns történeteket elmeséli neki. Egyszer azt mondta a barátnő, egyetlen alkalommal oda szeretné adni magát egy férfinak, hogy megtudja, milyen. Ezt szeretné a páciens is, akinek ez megint csak lelkiismeret-furdalást okoz. Ezután annak emléke bukkant fel, hogy egy idegen férfival barátkozott, azt hitte, el fogja venni feleségül, de egyszer csak búcsú nélkül eltűnt, s nem tért vissza sohasem. Aztán egy emlék tízéves korából. Talált egy könyvet, aminek a címe *Út a boldog házassághoz* volt. De nem emlékezett semmire. Aztán kiderült, hogy 14 évesen bátyja asztalán talált egy könyvecskét, mely egy fiatalasszony barátnőjéhez írott levelét tartalmazta a nászéjszaka obszcén leírásával. Ezután erotikus fantáziák bukkantak fel a közelmúltból, a páciens elmesélte, hogy ezeket megragadva maszturbálni akart, vizsgálgatta nemi szerveit, hogy rendben vannak-e, majd azt mondta, heves libidója van, és szeretne férjhez menni. Aztán mesélt egy naiv diáklányról, aki a zsúfolt vasúti kocsiban tanára ölébe ült, majd nevetve mesélte, hogy a tanár nem esett ki a szerepéből, még vonalzója is volt a nadrágzsebében. Ez persze – szimbolikus jelentésére nem nehéz rájönni – megint csak izgatta a mi tanárnőnket. Kiderült, hogy 14 éves korában húgára feküdve eljátszotta a férfi szerepét, majd az, hogy 7–8 éves korában többször látta szüleit szeretkezni. Egyszer anyja nem akarta férjét magához engedni, s ő ettől kezdve sokáig nem bírta látni a szüleit. Ezután született a húga, akit sokáig utált, s elutasítását csak lassan tudta legyőzni.

Jung három hét elteltével elengedte páciensét. Tünetei négy hétig nem csökkentek. Ezután megint felkereste elhunyt szomszédasszonya lányát, és ismét elmeséltette vele, immár sokadszorra, anyja halálának körülményeit. A páciens a békés halált hallva most meg tudott nyugodni, hogy szomszédasszonya nem áldatlanul hunyt el. Ezzel elmúltak a kényszerképzetek, és a páciens ismét tudott aludni. Jung a lereagálásnak tulajdonította az analízis sikerét, s kiemelte azzal kapcsolatos örömét, hogy mégsem kell a freudi tant ignorálni a kényszeres jelenségek gyógyítása terén.

Ezután érdemes megnézni, mit mutatott a szóasszociációs teszt. Először az említésre méltó sort idézzük fel, majd utalunk arra, mi derült ki vele kapcsolatban az analízis során. A teszt bizonyos részeit Jung leírásától függetlenül értelmezem.

sor	ingerszó	reakció	reakcióidő ⁵	reprodukción
3.	víz	ivó-inni	2,2	pohár

A kettős reakció és a téves reprodukció a páciens apjának részeges voltából ered.

11.	asztal	nő	4,6	–
-----	--------	----	-----	---

A reakcióidő hosszú, a reprodukció meghíúsult, a páciens az asztal szó hallatán a *Frau* szót mondja, ami nőt is, feleséget is jelent. Vonatkozhat a páciens vágyára, hogy feleség és háziasszony legyen. De franciaországi élményével is kapcsolatban lehet, mikor is az asztal szimbolizálta ünnepet otthagya a háziasszony meghíúsít egy koi-tust. Jung ezt a megelőző ingerszó perszeverációs hatásának tulajdonította:

10.	barátságos	szeretetteljes	3,6	jó
-----	------------	----------------	-----	----

A *barátságos* szó nem sokkal később újra felbukkant egy feltűnő asszociáció hibás reprodukciójaként:

14.	dacos	bátor	1,8	barátságos
-----	-------	-------	-----	------------

Itt a tiltással való dacolás bátor voltáról lehet szó. Ez az ambivalencia visszatér nem sokkal később:

22.	rossz	jó	3,0	–
-----	-------	----	-----	---

Aztán újra, igen hosszú reakcióidővel és téves reprodukcióval:

28.	fenyegetni	illetlen	8,0	–
-----	------------	----------	-----	---

Itt a szülők nemi aktusának meglesése lehet a háttérben. Az apa fenyegette az anyát, a betegre pedig fenyegetően hatott a látott erőszak. Illetlen tett volt az apjái is, az övé is, hiszen nem lett volna szabad meglesnie a szüleit.

Nemsokára egy többszörösen figyelemreméltó sorra figyelhetünk fel:

39.	szokás	csúnya vagy rossz	12,2	erkölcstelenség
-----	--------	-------------------	------	-----------------

⁵ A reakcióidők másodpercben értendők. A könnyebb érthetőség kedvéért a Jung által 1/5 secundumban megadott értékeket átszámoltam.

Jung itt az onániára utalt, de a beteg gondolhatott az erotikus cselekvések bármilyen formájára. A hezitáló válaszadás ezek ambivalens megítélésére vonatkozik. Amit tenni szokás, csúnya, mégsem csúnya, akkor rossz, mégsem rossz, akkor erkölcstelen.

Nagyon érdekes egy nem sokkal későbbi sor:

44. | megvetni | megvetni-lenézés | 15,2 | lenézni |

Jung érdekes módon nem kommentálta külön ezt a részt, mindössze annyit mondott az előbb idézett sor kapcsán, hogy az erkölcstelenségekért megvetik az embert. E sorhoz kapcsolódik a leghosszabb reakcióidő, továbbá az ingerszó ismétlése és a reakció különös reprodukciója: más és mégis ugyanaz. Ez jellemzi az egész sort. A páciens nem veti meg a szexualitást, mégis megveti. Ezzel összecseng a kettővel későbbi sor:

46. | helyes | helyes-mindig az ellenkezőjét akarom mondani | 7,6 | helytelen

A páciens tehát a helyesnek mindig az ellenkezőjét akarja mondani, azaz kényszeresen helyteleníti azt, amit igazából helyeselni akar.

Nem sokkal ezután figyelemreméltó sor következik:

49. | könyv | könyv-toll | 4,4 | füzet |

Jung ezzel kapcsolatban csak azt említette, hogy a *Buch* szó irodalmi németiséggel ejtve a svájci dialektus *Bauch*, azaz *has* szavának felel meg, az analízis fényében azonban a páciens két könyvélményére kell gondolnunk. A tízéves korában talált könyv címe *Út a boldog házassághoz* volt. A 14 évesen bátyja asztalán talált könyvecske egy nászéjszaka leírását tartalmazta. A *toll* és *füzet* szavak már a tanítvánnyal kapcsolatos kényszerszorgondolatok területét érintik. Ez a sor alátámasztja Jung értelmezését, miszerint a szexuális kudarcot a páciens áttolta és kompenzálta a hivatás területén.

Érdekes összekapcsolni ezt és a következő sort:

50. | igazságtalan | igazságtalan-érezek | 3,6 | igazságos |

Itt megint a helyessel és helytelennel kapcsolatos komplexus kerül előtérbe. Aligha kételkedhetünk a perszeveráló hatás érvényesülésében. A 37 éves hajadon tanárnő igazságtalannak érezhette, hogy útja nem vezetett boldog házassághoz, de még egyetlen igazi nemi érintkezéshez sem. Érzéken túl a *Sinn* szó mást is jelent: ész, gondolkodás, értelem, lelkület, érzület, érzék, hajlam. Melléknévi alakja, *sinnlich*, pedig azt jelenti: érzéki. Mivel a páciens félt kimondani – és főképpen megélni – szexuális fantáziáit, lehet, hogy megállt a *sinnlich* kimondásában, s azonosult a tiltással, egyrészt úgy, hogy az ingerszó megismétlése után reakcióként a *Sinn* szót mondta, ami ész, gondolkodást, értelmet is jelent – s így a tanári pályával áll összefüggésben –, reprodukcióként pedig az igazságos szót.

Megint egy sokatmondó sor:

57. | ceruza | hegyezni | 3,0 | hegyes |

A ceruza a megfenyített diákkal és a szexualitással is kapcsolatos, hiszen diákot is, péniszt is szimbolizálhat. S nemcsak a ceruzáját hegyezi az ember, hanem a fülét is. A páciens tette is ezt, amikor erotikus epizódról értesült. A *spitz* szó pedig nemcsak hegyest jelent. Csípős, éles, valamint sovány, beteges. A hajadon tanárnő szexuálisan elhanyagolt testtel folytatott élénk erotikus csevegést a franciaországi szolgálólányokkal, szomszédasszonyával, barátnőjével.

Ugyancsak érdekes két egymást követő sor:

69. | rész | rész-kicsi | 11,6 | kicsi |

70. | öreg | rút | 3,0 | fiatal, csúnya |

Az analízisből kiderült, hogy a páciens kényszeresen vizsgálta nemi szervei megfelelő voltát. Öreg is, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy még nem volt szexuális kapcsolata.

Azután egy sor ismétléssel és ismét kiugróan magas reakcióidővel:

78. | idegen | honvág | 14,8 | honvág |

A hamar eltűnt idegen udvarlóról hallva, Jung visszaemlékezett erre a sorra. De az én szintjén gondolhatunk a beteg franciaországi élményére is, valamint arra, hogy egy független, fiatal felnőtt akkor gyötör honvág, ha nem szakadt el a szüleitől. Ilyenkor minden potenciális udvarló idegen a páciens elutasító magatartása miatt. A háttérben ott érzékelhető az apához fűződő, tisztázatlan viszony is. Az iszákos, anyját megtámadó apa visszataszító és vonzó egyszerre. Ugyanakkor igazi otthon után is vágyik, ahol egy ilyen idegennel él együtt.

S az utolsó feltűnő sor:

94. | csendes | csendes-szék | 13,0 | gyermek |

Jung azt írta, a két szót a hangzás köti össze (*still-Stuhl*), s mivel a gyerekek is, a halottak is lehetnek csendben, utalt a tanítvány fenyítésével és halálával kapcsolatos kényszerképzetekre, továbbá a szoptatásra és a nemi vágy csillapítására, hiszen a német mindkettőt a *stillen* szóval fejezi ki. Az ismétlés és a hosszú reakcióidő mindenképp tudattalan komplexusra utal. Én a kényszeresség és a *Stuhl* széketjelentése miatt relevánsnak tartom a Jung említette területeken túl még a freudi análszadisztikus fejlődési szakaszt is. A gyermek csendesen tűri a nevelést. De a kényszer kényszerességhez vezet. Az illető később aztán maga is szadisztikusan nevel és csendesen tűr, ám a csendes tűrés neurotikus vagy súlyosabb szintű sérüléshez vezet.

Az analízis és a teszt fordított sorrendben történt tárgyalásával szemléletessé vált, hogy a szóasszociációs teszt valóban jól működik, ugyanakkor attól a ritka esettől eltekintve, amikor a feltűnő reakciók megbeszélése eredményre vezet,

analízis nélkül nem segít a gyógyításban. A gyógyító tájékozódását persze segítheti. Ha az analízis működik, kialakult és fennmaradt az áttétel, az analitikus a szabadon lebegő figyelem állapotában tudja vezetni páciensét, veszít jelentőségéből a teszt. Maga Jung is hasonlóképpen látta ezt, a szóasszociációs tesztet idővel csak bűnügyi esetekben használta, amikor szakértői véleményt kértek tőle. A terápiában előtérbe helyezte az aktív imaginációt és az álomelemzést.

Az *Asszociáció, álom és hisztériás tünet* címmel bemutatott eset Jung legrészletesebben ismertetett asszociációs kísérlete.⁶ Különösen nagy szerep jut benne az álomelemzésnek.

A páciens 24 éves, intelligens lány. Anyja csontlágylulás következtében nyomorékká vált, négy bátyja van. Második osztályos korában a páciens jobb karja remegni kezdett, nemsokára már rendszeresen, napi 15–20 alkalommal 1–2 perces vitustáncot járt, hadonászott, toporzékolt, olykor kiabált. Az iskolások közt vitustáncjárvány is keletkezett. A páciens tudata zavartalan maradt a rohamok idején. 13 éves volt, amikor egy specialista azt mondta a szülőknek, a menstruáció megjelenésével meg fog szűnni a vitustánc. A páciens 15 évesen kezdett menstruálni. S valóban, az első menstruációkor megszűntek a rohamok. Ám ugyanazon a héten esténként fejfájás kezdte gyötörni a lányt. Forróságot érzett a fejében. A menstruációk idején még erősebb lett a fejfájás. Tünete az évek során egyre elviselhetetlenebb lett, már délelőtt 10 órakor elkezdődött a fájdalom. A lány a meleg nyári napokat a pincében töltötte. 1905-ben konzultált Junggal. Ezt követően rosszabbodott az állapota, azt hitte, megbolondul, éjjelente hallucinált. 1905. szeptember 1-től december 21-ig volt Jung betege a Burghölzli szanatóriumban.

A páciens így írta le baját: „Az egész fejem eldugult a torkomig, és egész forró, biztosan legalább 40 fokalás van a fejemben, teljesen feszes, fullasztó; összeszorul a torkom, forró, száraz, kiszáradt. Különösen ijesztő a szárazság és forróság érzése hátul fenn, a torkomban. Evés után mindig rosszabb. Akkor a testem egész hideg, kezem feketéskék, a lábam, mint a jég. Azt képzelem, ha egyszer igazán vérezne az orrom, könnyebb lenne. Mindig arra kell gondolnom, ha az orromból és a számból vérezni tudnék, tele egy egész mosdókagylót; gyakran alvadt vérből álló nagy falatokat kell elképzelnem. És vérről is álmodom mindig. Gyakran azt álmodom, mintha vérben gázolnék, mintha az egész szoba tele volna vérrel, vagy spriccelne a vér az orromból, a számból, a szememből és a fülemből kifelé. Ugyanígy tűzzel is álmodom, aztán minden lángokban áll.” A páciens elalváskor fekete férfialakot lát, aki karon ragadja, olykor elmosódó, fehér nőalakokat is lát.

A páciens menstruációja 1905 januárjában megszűnt, erős székrekedése lett, alsótete felpuffadt. Nem szívesen ül, undorodik a hústól s mindentől, ami melegít.

⁶ Jung, ed. 1915, II., pp. 31–66.

A hideg mosdást és a szobai tornát szereti. Korábban egy ideig érintési kényszere volt, most kényszeresen ügyel a rendre és a tisztaságra.

Jung a szóasszociációs tesztet mindig 13 fokos szobában alkalmazta a lánnyal, akinek ez a hőmérséklet is túl melegnek bizonyult.

Az első tesztet Jung a konzultáció idején vette fel. Kiemelte, hogy a páciens önuralma olykor nullára süllyed; amikor nem áll készen a reakciója, nem is törekszik válaszadásra, s betegségkomplexusa teljes érdeklődését magára vonja. A teszt megbeszélésére nem volt lehetőség, mivel a lányt csak a tünete érdekelte. Jung véleményétől eltérően úgy vélem, az alábbi sorok egyértelműen mutatják, merre keresendő a hisztéria oka:

3. víz	–	–	–
12. kérdezni	–	–	–
13. állam	–	–	–
18. beteg	–	–	–
25. utazás	úti takaró	12,0	–
28. fenyegetni	büntetés	12,0	büntetni
41. fal	spanyolfal	2,4	–
42. buta	butaság	9,0	–
44. megvetni	–	–	–
50. igazságtalan	–	–	–
58. borús	–	–	–
60. találkozni ⁷	–	–	–
61. törvény	–	–	–
72. ütni	kalapácsütés	6,0	–
76. mosni	–	–	–
82. szűk	–	–	–
83. fiútestvér	–	–	–
88. csókolni	nővércsók	13,0	–
90. piszkos	–	–	–
98. színes	–	–	–

A páciens átlagos reakcióideje 5,2 másodperc volt. Mivel végigcsinálta a száz soros kikérdezést és az ismétlést, továbbá 72 sorban jól reprodukált, úgy gondolom, jelentőséget kell tulajdonítani annak, hol nem adott választ, s hol adott elgondolkodtató választ. Az idézett sorok legnagyobb részében nincs válasz, ahol van, ott egy kivételtől eltekintve hosszú a reakcióidő, egy helyen van csak reprodukció, de ott sem azonos.

⁷ A *treffen* szó azt is jelenti: eltalálni, érni, megsérteni, megbántani.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy a kórtörténet és a teszt feldolgozatlan, elfojtott bepiszkolódásra utal. Erre utal a *piszkos* szó. Alighanem a traumára vonatkozik a találkozni, eltalálni, érni, megsérteni, megbántani szavakkal fordítható *treffen* ige is, melynek elhangzását ugyancsak csend követte. A *víz* szó utáni csend a megtisztulás, megszabadulás hiányával függhet össze. Ide tartozik a *mosni* szót követő reakcióhiány is. A *kérdezni*, *állam*, *megvetni*, *jogtalan*, *törvény* ingerszavak utáni csendet a felettes én büntető hatásával kapcsolhatjuk össze. Ide tartozik még a *fenyegetni* hívószót követő *büntetés* reakció és *büntetni* reprodukció is. A *színes* szót követő csend alighanem harag és büntudat elevenségére utal, a *beteg* és a *borús* ingerszavak utáni reakcióhiány pedig az állandósult konverziós hisztériás állapotra. A nem reprodukált *úti takaró* reakció esetleg a trauma elfedésének meghíúsulásával függ össze, akárcsak a *spanyolfal* reakció és a reprodukció elmaradása a *fal* ingerszó után. Túl ezeken nehéz nem észrevenni, milyen irányba mutat a teszt néhány további problematikus sora, mindenekelőtt a reakcióhiány követte *fiútestvér* és a *csókolni* hívószóra adott, reprodukció nélküli *nővércsók* reakció. E reakciók kiemelt relevanciája azonnal feltűnik, érdekes, hogy Jung nem figyelt fel rájuk.

A hospitalizációt követő tesztfelvételek rendre meghíúsultak a páciens elhárítása miatt. Idővel nem bírta elviselni a szoba 13 fokok hőmérsékletét. Jung meg is jegyezte, hogy a beteg ugyanezt a hőfokot nyáron kellemes hűvösnek találta. A második tesztfelvételnél a 28. sorig jutottak el, ismétlésre nem volt lehetőség. Az *állam* és a *fenyegetni* szavakat itt is csend követte. A harmadik tesztfelvétel a 32. sor után szakadt meg, de volt lehetőség ismétlésre. Itt is reakcióhiány követte a *megvetni*, *jogtalan*, *borús*, valamint *találkozni* (eltalálni, érni, megsérteni, megbántani) ingerszavakat. A negyedik tesztfelvételnél a 34. sorig jutottak el, ismétléssel. Ezúttal is reakcióhiány követte a *mosni*, *szűk*, *fiútestvér* szavakat. A *csókolni* ígére most is a *nővércsók* reakciót mondta a páciens. Csend követte az *ütni* ígét is. Lehet, hogy ez konkrétan veréssel függ össze, ugyanakkor lehetséges az is, hogy a korábban kétszer is reakcióhiányt kiváltó *treffen* ígérez hasonlóan hatott (Schicksalschlag = sorscsapás).

Az ötödik tesztfelvételnél a 79. sorig jutott el a páciens. Jung utalt arra, hogy változás lépett fel a beteg elhárításában, ugyanis a reakciók jobban kötődnek az ingerszavak igazi értelméhez, míg korábban dominánsan a hangzás határozta meg a reakciókat. Néhány sort érdemes kiemelni:

1. gúny	–	–	–
10. gyanítani	tények	10,0	tények
18. megijeszteni	félelem	7,6	félelem
21. szándék	ártani	7,4	ártani
22. repülni	–	–	–
23. szem	–	–	–

25. gyümölcs	–	–	–
32. forró	igen, igen, ott benn	4,0	fény
35. alma	nem tudom, Affeltranger ⁸	13,6	Affeltranger
36. rossz	–	–	–
41. veszély	–	–	félelmetes
42. meglátogatni	–	–	–
45. fejsze	fa	9,4	fa
49. vér	–	–	vörös
50. adódni	–	–	–
74. keresni	–	–	–
75. takaró	–	–	–
76. jó	–	–	–
77. lap	–	–	–

A gyanítani hívószóra adott *tények* reakció és reprodukció, 10 másodperces reakcióidővel, talán az analitikus helyzetre utal. Gyanítja-e vagy sem Jung, hogy mi van a betegség hátterében? A *szándék* ingerszót ugyancsak hosszú reakcióidővel követő *ártani* szó önmagáért beszél. Ennek felel meg lejjebb a *veszély* utáni reakcióhiány és *félelmetes* reprodukció, valamint a *fejszét* követő reakció is: nem *Baum* (élő fa), hanem *Holz* (holt fa) hangzott el. Ártó szándék, csapás érte a lányt. Betegségével kikerült az élet normális vérkeringéséből, mintha kivágták volna. Az *ergeben* (adódni) ige visszaható alakja azt jelenti: magát megadni. Az *ergeben* melléknév pedig: megadó, lemondó, beletörődő. Az *Ergebnis* főnév megadást jelent. A *repülni* szó utáni csend utalhat a szárnyalás megghiúsulására. A *szemről* ma már Melanie Klein és Hermann Imre elméletei jutnak eszünkbe arról, miként fenyegetnek a lehasított és kivetített pszichés tartalmak félelmetes, szúrós, támadó tekintetű alakok képében. A szembesítéssel mindenképpen összefüggésbe hozható a szem. A *gyümölcs* és az *alma* az éréssel és a bűnnel függ össze. A *rossz* és később a *jó* utáni csend is a sérülés következménye. Az elfedésre, betakarásra utaló *takaró* korábban is szerepelt már. A *lap* a tiszta lappal indulás, a gyógyulás elmaradásával cseng össze.

A hatodik – utolsó – tesztfelvételnél megismétlődött a *küssen* szóra adott *Schwesterkuss* asszociáció. Jung ekkor megjegyezte: „a *csókolni*t a *nővércsók* bizony ártatlanul takarja, és egyértelműen megmutatkozik a naiv elhárítási kényszer. (...) de talán nagyon mély értelme van a »nővércsóknak«, amit a kísérlet idején nem gyaníthattam.” Említést érdemel továbbá az *utazni* szóra 4,8 másodperces reakcióidő után adott *vasút* reakcióhoz fűzött kommentár: „Ő, egy szép itáliai utazásra gondolok.”, majd hosszú szünet után, nagyon zavartan: „Az ember nászútra is megy Itáliába.”

⁸ Név

Jung álomanalízisbe is kezdett a beteggel, s – elősegítendő az áttételt és bemutatandó az álomszimbolika gyermeki egyszerűségét – a már idézett tüzes, véres álmokkal kapcsolatban azt mondta betegének: „A vér vörös, a vörös szerelmet jelent; a tűz vörös és forró; ismeri a dalt: sem tűz, sem szén nem éghet ily forrón stb. A tűz is szerelmet jelent.” Erre a lány önfeledt kacagásba kezdett.

Az első álom: „A szoba tele van macskával, melyek rémes lármát csapnak.” Elhárítások után kiderült, hogy a most 24 éves beteg 12 éves korától 23 éves koráig olyan helyen lakott, ahol a macskák éjszaka pokoli lármát csaptak. Jung utalt a láрма és a párzás összefüggésére. A beteg nem szólt semmit, csak elpirult és kinézett az ablakon. Jung végül arról beszélt, hogy a macska szimbolikus jelentésű. „Ha macskákról vagy kutyákról álmodik az ember, az mindig valami bizonyosat jelent” – mondta.

A második álom: „Az egész szoba tele van egérrel, melyek nagy lármával mindenütt ide-oda ugráltak. Az egerek furcsán néznek ki; nagyobb a fejük, mint a szokásos egereknek, mint a patkányoknak, nagy fekete fülük van, feltűnően fénylő, forró szemük.” A páciens az egerek kapcsán azt mondta: „Feltűnt nekem, hogy az egerek mind kicsi faházikókból ugrottak ki. A házikók kutyaházikóknak néztek ki.” Jung szerint az álombeli egerek a kutyák elfedésére szolgáltak. Ezért a kutyaházra asszociáltatta páciensét. Ezúttal is hárított eleinte a beteg, nem jutott eszébe semmi, aztán viszont érdekeset mondott: „...Például éppen a mi házunk mögött volt egy kert, melyben állt egy kutyaház. Ott volt két kutya, két fekete, azt hiszem, két vizsla – talán egy kan és egy szuka; de a szukát rögtön eltették – ők játszottak egymással – elrántottak papírt vagy fát – vagy ugattak.”

Jung a kutyák egymásra ugrására terelte a szót, ezt a beteg játéknak tartotta, a jelenség más jelentéséről nem tudott. Jung természetesen szexuális komplexusra gondolt, véleményem szerint azonban tévesen ítélte meg az álmot. Az egerek nagy, fekete fülét például a vizsláéval hozta összefüggésbe. Úgy vélem, az első álom a szexuális traumát jeleníti meg, a második pedig ennek a hatását. Az, hogy az egerek nagy lármával ide-oda ugrálnak, a vitustáncsal függ össze. Az, hogy nagyobb a fejük, a következő tünetre mutat, az elviselhetetlenül forró, fájó fejre. A nagy fekete fül arra vonatkozik, hogy a beteg se lát, se hall többé ettől, hiszen tünete a nap kezdetétől elvonja mindentől a figyelmét. A „feltűnően fénylő, forró szemek” kifejezés sok mindent mond. Az egyik tesztben reakcióhiány követte a szem inger-szót. A sajátos kifejezés egyrészt azzal a fantáziával áll összefüggésben, hogy a beteg fejének nyílásain folyjon ki a vér, másrészt azzal, hogy őt vádolja valami, harmadrészt azzal, hogy tünetével ő vádol. A konverziós hisztéria egyik célja is a direkt módon szembesíthetetlen környezet indirekt szembesítése. A kutya némiképp önkényes behozatala azzal az eredménnyel járt, hogy sokatmondó asszociáció bukkant fel a kan és szuka kutyáról. Különös figyelmet érdemel az, hogy „a szukát rögtön eltették”, s hogy „ők játszottak egymással”. Nem kétséges, hogy itt a szuka

a beteget jelenti. Ez a különös megjegyzés egyrészt utal arra, hogy kan és szuka kutya játéka után ő járt pórul, másrészt vonatkozik a páciens családi helyzetére is, saját lány volta és anyja betegsége összefüggésére.

A harmadik álmot nemigen kell magyarázni: „Boltba megy a városban, hogy vegyen valamit. Akkor jön egy nagy fekete kutya, mely félelmetesen éhes és felugrik rá, mintha ő adhatna neki valami harapnivalót.” Egyértelműen ijesztő szexuális fenyegetésről van szó, valaki – akit a nagy fekete kutya alakja fed – szexuális éhséggel ront rá. A „mintha ő adhatna neki valami harapnivalót” kommentár a támadó tárgyválasztásának inadekvát voltát sugallja.

A negyedik álom: „Az osztály folyosóján áll és lát jönni egy nagy fekete férfit, aki vezet valakit a folyosón, de nem látja, hogy a vezetett személy férfi-e vagy nő.” Jung úgy magyarázta ezt: „A fekete férfi a megbetegítő szexuális komplexus, mely páciens a bolondok házába vitte.” A fekete férfiről a következők jutottak a beteg eszébe: „A férfi a bejárati ajtó felől jön, mintha valakit az osztályra vezetne. Úgy van öltözve, mint egy femebíró (akit egyszer színházban láttam), úgy néz ki, mint egy szellem, mint a fekete férfi, akit elalváskor láttam.” Majd így folytatta, miután Jung megkérdezte, félt-e: „Nem, nem féltem közben – de, félelemből egy szobába akartam menekülni; egy ápolónő azonban azt kiáltotta: »Állj, ez tilos, a szoba már foglalt.«” Jung úgy érvelt, hogy a beteg a szexualitás elől menekül a betegségbe, mivel a hisztériás tünet kétségtelenül összefügg a menstruációval. „Tehát választania kell a betegség és a férfi közt, a külvilággal való kapcsolataiban, azaz a szexuális szerelem örömei és a beteg gyerekeknek járó gondozás és ápolás közt, aminek a naiv asszonyi kedély számára előnyei is vannak” – írta. Jungnak aznap meg kellett szakítana az analízist, ezért másnap kérdezte páciensét a szobáról. Azonnal jött a válasz: „7. számú szoba.”

A 7. számú szobában L. kisasszony lakott, aki egyidős volt a beteggel és szerelmes volt Jungba. Jung szerint egyrészt azért foglalt az álombeli szoba, mert L. kisasszony már szerelmes bele, másrészt azért, mert ő már nő. Úgy gondolta, az álom szerencsés kompromisszumot jelent: „Helyettesíti a gyengédséget adó, de megbetegítő anyát a gyógyító és szexuális jelentőséggel bíró férfival. De bökkenője is van a dolognak: páciens szegény, és nem maradhat itt sokáig, mivel nincs elég pénze. L. kisasszony azonban nagyon gazdag, és sokáig itt maradhat, ha akar. L. kisasszony átveheti a helyét, és »megszállhatja« a szobát.” Szerintem az a része az álomnak, hogy „Állj, ez tilos, a szoba már foglalt.”, nem L. kisasszony Jung iránti érzéseire, illetve Jung házasságára vonatkozik. Később így írt Jung: „Páciens tudja azt is, hogy L. kisasszony szerencsétlen szerelem miatt betegedett meg. (...) L. kisasszony hirtelen depresszív kitörésekben szenvedett, melyek idején egészen kétségbeesve és értelmetlenül viselkedett. Páciens ezen mindig csodálkozott, és elégtétellel állapította meg, hogy ő azért nem olyan beteg, hogy így kelljen tennie.” Ezzel és Jung korábban idézett megállapításával összhangban én a 7. szobába történő menekülést nem L. kisasszony Jung iránti érzése vagy ennek kilátástalansága miatt látom tiltottnak,

hanem azért, mert L. kisasszony a betegségben való elmélyülést jelképezte a páciens számára. Ezzel az értelmezéssel összhangban van az, hogy Jung az ápolónőt a maga helyettesének képzelte. Képpen van az anya is, a sűrítés mechanizmusa révén nemcsak azért foglalt a szoba, mert L. kisasszony a súlyosabb betegséget választotta, hanem mert a páciens anyja korábban is ezt az utat választotta.

Az ápolónő, mint Jung helyettese, aligha tilthatja meg a Jung iránti szerelmet. Az analitikus iránti szerelem ugyanis gyakori velejárója az analízisnek, s mint ilyen, kategorikusan nem tiltott, mindössze a realitáselv szab határt neki. A terápiának ezen a pontján nem valószínű, hogy a gyógyító reprezentánsa tiltaná az analízist segítő áttételi érzést.

Mikor Jung közölte említett értelmezését a beteggel, az szenvedő hangon így szólt: „Óh, ha ezt az anyám tudná, hogy mi mindent hoznak ki belőlem!” Ezt Jung úgy értékelte, hogy a beteg számára nem tartható a kompromisszum, nem tudja elszakítani magát anyjához fűződő gyermeki kapcsolatától. Én pozitívabban ítélem meg a lány megnyilatkozását. Szerintem nem visszalépést, hanem érthető bizonytalanságot fejez ki. A szülőktől való elszakadás mindig nehezen megy, s ilyen esetekben a páciens határozott bátorításra szorul, hangsúlyozni kell számára, hogy amit most érthető módon ijesztőnek érez, fejlődését és gyógyulását segíti.

Az *ötödik álom* is ezt az értelmezést támasztja alá. Ezt az álmot a beteg az előző álom megszakított megbeszélése utáni éjszakán álmolta: „Kint voltam, és L. kisasszony mellett álltam. Mindketten láttuk, ahogy egy ház lobogva ég. Hirtelen egy fehér alak jött elő egy ház mögül; mindketten megijedtünk, és mintha egyszerre kiáltottuk volna: »Úr Jézus!«” Ebben az álomban nincs szó Jungról. Az álom összekapcsolja L. kisasszonyt és a beteget, mivel a szerelem mindkettőjükre ijesztő és reakcióképző hatással van. Az álom felveti a kérdést, együtt menekül-e a beteg L. kisasszonnyal, vagy más utat választ. Megmutatja a közös pánikreakciót, de arról nem szól, hogy mit tesznek utána. Érdeemes felfigyelni arra, hogy az előző álmotól eltérően, ebben fehér alak szerepel. Ezzel pedig azt mondja az álom: nem kell megijedni.

Ezután egy *álomrészlet* következett, a páciens csak arra emlékezett, hogy ez egy történet része, de magát a történetet nem tudta már felidézni: „Apám van itt, és megmutatom neki az intézetet, minden osztályt végigjárok vele.” Jung úgy értelmezte az álomrészletet, hogy a páciens az őhöz fűződő kötődésre cserélte az anyához való kötődést. Helyesen látta a megnőtt bizalom jelének az álmot, bár a hangsúly szerintem a gyógyuláson van, s nem Jung személyén, ő ugyanis ebben az álomban sem szerepel. Jung a menekülési álommal is összekötötte, és vágyteljesülésként értelmezte az álomtöredéket: „Páciens kielégíti vágyát, hogy tovább maradhasson előadó kezelésében, melytől gyógyulást remél.” Jung néhányszor kérdezte ugyanis páciensét, apja nem látogatja-e meg, mire ő mindig azt felelte, olyan rövid ideig van itt, hogy nem érné meg apjának odautazni. Úgy vélem, s ez összecseng Jung értelmezésével is, hogy a páciens a mélyebb regressziót jelentő

anyai azonosulással szemben a gyógyulással összefüggő apai identifikációt választotta. Ezért látogatta meg apja, ezért vezette őt végig az intézetben. A beteg mindent osztályt végigjár apjával, azaz nagy reményeket fűz a gyógyuláshoz. Nem feledhetjük a családi helyzetet: egészséges apa és négy fiú, beteg anya és lány. A beteg hosszabb intézeti tartózkodása nem tekinthető egyszerre javallottnak és tiltottnak. Ha ezt az álmot Junggal együtt a negyedik állommal összefüggő vágyteljesülésnek tekintenénk, ellentmondásba keverednénk, mivel a Jungot helyettesítő ápolónő által tiltott pozíció elfoglalása nem vezethet a Jung és a gyógyulás iránti bizalom növekedéséhez.

A hetedik álom, melyet a páciens ugyanazon az éjszakán álmódott, mint az említett töredéket: „Otthon vagyok, az étkezőasztalnál ül anyám, vele szemben a doktor úr és eszik. Anyám és a doktor úr között üres szék áll. Én erre a székre akarok ülni, és ugyancsak enni szeretnék. De anyámnál forró vasaló van, melyet felém tol, s felforrósítja a fejemet. Azt mondom anyámnak, tegye el a vasalót, ha átforrósít nem tudok enni; de most én is enni akarok. Akkor feláll a doktor úr, és rám kiabál, hogy most egyáltalán nem kell ennem, majd később még ehetek.” Jung értelmezése: „Páciens szexuális kapcsolatot szeretne előadóval, mivel azt reméli, ezzel megszabadul az anya hatásától, ami hozzájárul betegségéhez. Ugyanakkor előadó házasság, emiatt ez a vágy beteljesületlen marad. Neki ezért betegnek kell maradnia.”

Ebben sem értek egyet Junggal, értelmezésében még mindig a negyedik álommal kapcsolatos, őt is érintő páciensi asszociáció hatásának érvényesülését látom. Helyesen utalt a freudi alulról felfelé történő eltolásra, melyben az evés a szexuális kapcsolatot jeleníti meg, ugyanakkor a páciens evési vágyát kizárólag a jelen vonatkozásában értelmezte, s vonatkoztatta a házasságra. Pedig akkor, amikor ilyen terápiás szituációban a családi helyzettel kapcsolatos álom bukkan fel, annak valószínűleg a tünetképződést megvilágító jellege is van. Jung megfigyelte, ugyanakkor nem értelmezte azt a mozzanatot, hogy az álomban az anya nem eszik, csak ő. Éppen az említett alulról felfelé történő eltolás révén ez azt is jelenti, hogy az anya nem él szexuális életet, s a beteget is meg akarja fosztani tőle. Ez igen jelentős momentum a analízisnek. Visszaemlékezhetünk a második álom utáni asszociációra, mely szerint „a szukát rögtön eltették”. Abból, hogy Jung feláll az álomban és rákiabál a lányra, hogy most egyáltalán nem kell ennie, majd később még ehet, arra lehet következtetni, hogy az álom a beteg egyszerre fikatív és reális múltjába is visszavezet, immár az analitikus jelenlétével. Fiktív múlt az ilyen, mivel a jelenet így sohasem történt meg, ugyanakkor reális is, mert jellemző módon, sűrítve, beszédessé rendezve olyan információk bukkannak fel benne, melyek segítik a belátást és a gyógyulást. A traumatikus múlt síkján Jung álombeli mondata azt jelenti, hogy most tiltott a beteg számára a szexualitás, de később, a maga idején megengedetté válik majd, és a beteg is részese lehet. Ez az aspektus roppant fontos az előrelépéshez. Azt mondja az álom, hogy az anya meg akarja fosztani

lányát a szexualitástól, ezzel hisztériába sodorja, ő meg idő előtt szexuális élménybe akar bonyolódni. Az álomnak másik kulcsfontosságú mozzanata a beteg ellenkezése anyjával („de most én is enni akarok”). A betegnek vissza kell térnie ahhoz az állapothoz, mikor anyja akaratával szemben akart szexuális kapcsolatot létesíteni, de ezt Jung intésének megfelelően kell tennie. Logikusan arról kell beszélniük a következő álmoknak, hogy ez mit jelent.

Mit mond ezek után a *nyolcadik álom*? „Otthon vagyok, és kicsi pénzdarabokat szedegetek fel a földről; találok szép köveket is, melyeket lemosok. Aztán a pénzt és a köveket a konyhaasztalra teszem, és megmutatom őket a testvéreimnek.” Jung annyit mondott erről az álomról, hogy a beteg jövőbeli pénzkeresetét realizálja. Ez teljes tévedés, ez a magyarázat ugyanis nem illik az álomsorozat összefüggésébe. Az álom értékes információkkal szolgál. Az előző álom utalt arra, hogy a betegnek túlságosan korai szexuális élménye volt, de nem tartalmazott konkrétumot ezzel kapcsolatosan. S erre ez az álom azt mondja, a lány kis pénzdarabokat és köveket gyűjt a konyhában. Mit jelent ez? Az evés és a szexualitás említett szimbolikus összefüggése révén a konyha azt jelenti, a szexuális élet területén vagyunk. A lány kis pénzérméket és szép köveket gyűjt. Azaz szexuális élményeket gyűjt. Ez az álom is a múltba röppent vissza. A lány azt csinálja, amit minden más gyerek, ismerkedik a szexualitással. Az álom leglényegesebb momentum az, hogy a pénzdarabokat és a szép köveket a beteg megmutatja a bátyjainak. Tehát az álom újabb információval szolgált, megtudtuk belőle, hogy a páciens annak idején a bátyjaival bonyolódott szexuális élménybe.

Vajon miről beszél ezt követően a *kilencedik álom*? „Sétálni megyek Zürichben, ez azonban hirtelen a szülőhelyem. Egy ház előtt csendőrt (rendőrt) látok állni, aki egy jelentéktelen emberrel beszél. A csendőr félelmetesen szomorú arcot vág és bemegy a házba. Aztán az utcán hirtelen L. kisasszony megy, félelmetesen szomorú arccal. Hirtelen mindketten együtt vagyunk egy szobában, és az étkezőasztalnál ülünk. Hirtelen azt mondják, tűz van. L. kisasszony azt mondja: »Most ágyba megyek.« Én ezt megfoghatatlannak tartom, gyorsan kiszaladok a folyosóra, ott azonban azt mondják, nincs semmi; tehát pusztán vakláрма volt. Megint bemegyek hát, és otthon a konyhában látom magam anyámmal, és két fivérem is ott van. Egy kosár áll ott pompás almákkal. Az egyik fivér azt mondja: »Ez még valami nekem.«”.

Jung a csendőrt L. kisasszonnyal azonosította. L. kisasszony vékony, és a beteg szerint félig kisasszony, félig férfi. Továbbá a *Landjäger* szó nemcsak csendőrt jelent, hanem kolbászt is, Svájcban mindenki ismeri a dürrer *Landjäger* kifejezést, ami száraz kolbászt jelent, a *dürr* szónak azonban sovány jelentése is van. Jung értelmezése szerint a beteg úgy érez, mint L. kisasszony, azaz szerelmes, méghozzá Jungba. L. kisasszony az izgalmak elől mindig az ágyba menekül, s itt is ezt teszi, ártalmatlanná válik, tehát szabad utat kap a beteg Junghoz. Ám a folyosón kiderül, hogy az egész csak vakláрма volt, a beteg csalódik és hazamegy.

A testvérrel kapcsolatban a páceins asszociációja a következő: „Ez az a bátyám volt, aki Olaszországban lakik, már többször meghívtott engem, hogy utazzak Itáliába és látogassam meg.” Jung felidézte a páciens asszociációját a hatodik szóasszociációs teszt *utazni* ingerszavával és *vasút* reakciójával kapcsolatosan („Óh, egy szép itáliai utazásra gondolok.”, majd, hosszú szünet után, nagyon zavartan: „Az ember nászútra is megy Itáliába.”) és egy korábban nem közölt, Junggal kapcsolatos álmát: „Azt álmodta, belépek hozzá a szobába, és azt mondja nekem: sajnos a diókat még nem lehet leszedni, otthon azonban egy egész teli kosárral van neki belőle.” Jung – anélkül, hogy revideálta volna korábbi téves értelmezését – azonosította a szép köveket és a gyümölcsöket, s kiemelte, hogy a dió is kemény, mint a kő. Úgy magyarázta az álmot, hogy a beteg most neki, majd L. kisasszony ignorálásának meghiúsulása után a bátyjainak kínálja fel a gyümölcsöket.

Jung csak ekkor ismerte fel, amit már az első tesztfelvétel is mutatott, hogy a hisztéria hátterében az egyik bátytal kapcsolatos szexuális élmény állhat: „Azt hiszem, itt érthetővé válik, hogy olyasvalami fűződik a bátyhoz, ami túlmegy a testvéri kapcsolaton. A báty jelentősége a hűg számára gyanússá válik (vö. *csókolni* – *nővércsók*), és az ember nem szabadulhat a gyanútól, hogy itt valami rég keresett van, ami sok mindent megmagyarázna, ha az ember pontosan tudná. Arra is emlékeztetni kell itt, hogy a foglalt szobás álomban azt mondták: »Állj, tilos!« Talán azért volt annyira emlékezetes az én kifejezésem, mert komplexusélénkítő volt, és kimondott valamit, ami a páciens számára (az itt érintett komplexust adotttnak tételezve fel!) fontos volt. Úgy tűnik, mintha valamilyen gyermeki élmény állna a háttérben a pubertás előtti időből, melyben a báty benyomást keltő szerepet játszott: egy freudi trauma. A titok azonban jól védett, és az analízis sehol sem akad rá. Az analízis eredményét pácienssel csak egészen felületesen közöltem, s kerültem, hogy bármilyen szexuális természetű utalást tegyek. Meg akartam vele akadályozni, hogy a következő álom a szimbolizmus feltárása miatt rejtettebbé váljon. A páciens ebben az álomban mutatott belső fejlődése, azaz az előadótól való elfordulás, álláspontjának feladása és tanácsainak és tanításainak figyelmen kívül hagyása (az objektív romlásokon túl) abban manifesztálódott, hogy ismét tűzről és vérről kezdett álmodni, »éjjelente a tűzkürtöt hallotta, riadót fújtak«. Az elbocsátás ideje egyre közeledett, én döntő álomra vártam, páciens azonban nem emlékezett többé az álmaira (a tüzes álmok kivételével) egy kicsiny, semmitmondó töredéktől eltekintve. Az elbocsátás napjának reggelén, mint mindig, megkérdeztem, álmodott-e. Igennel felelt, de gyorsan hozzáfűzte: »De már tudom, mit jelent az álom, rögtön észrevettem. De nem mesélem el magának; valami régről, amit talán csak anyámnak mesélhetek el.« Minden kérésem hiábavaló volt; ragaszkodott hozzá: valami olyasmi, amit csak anyjának mesélhet el. Végül azt mondtam: »tehát egy nagyon kellemetlen szexuális történet!« Páciens nem válaszolt, hanem kinézett az ablakon. Többet nem mertem megpróbálni.” Egy hónapra rá a beteg háziorvosa azt

írta Jungnak, hogy a lány visszaesett, és volt kezelőorvosát azzal vádolja, csak alkalmat keresett ahhoz, hogy erkölcsileg veszélyes beszélgetéseket folytasson vele.

Jung az utolsó álmot sem értette jól. Már az álom kezdete az analízis sikeréről szólt. A páciens sétálni megy Zürichben, ám hirtelen a szülőhelyén találja magát. A zürichi séta – azaz a Burghölzi szanatóriumban történő kezelés – szülőhelyére vitte, azaz abba a térbe, ahol megsérült, s ahol regresszióban meg kell gyógyulnia. Én a csendőrt Junggal azonosítom. Ő testesítette meg a beteg számára az egészséges tiltás és az egészséges szexualitás egységét. A rendőr a felettes én jellemző szimbóluma. Összefügg a korábbi ápolónővel is, aki Jung tiltását közvetítette a beteg számára. A csendőr bemegy a házba, s Jung is bement a páciens szüleinek házába egy korábbi álom szerint, ahol maga is tiltással állt elő. A csendőr azért szomorú, mert a páciens beteg. S azért megy be a házba, hogy ezen változtasson. Tehát gyógyító szándékkal viszi a beteget regresszív szituációba, amit az álom további része testesít meg. Jung, a csendőr, nem a túlzottan büntető, túlságosan tudattalan felettes ént jelenti, hanem azt az énnel kommunikációban lévő felettes ént, aminek az analízis révén elő kell állnia.

L. kisasszony szerelmi csalódás miatt szomorú. Az álombeli házról azt tudjuk meg, hogy étkezőasztal áll benne. A lányok bemennek, leülnek az étkezőasztalhoz, tehát valamilyen szexuális cselekménybe fognak, s akkor hallják, hogy tűz van. Tehát pánik tör ki. Ez mindkettőjüket jellemezte, s már a hatodik álomban is feltűnt ez a mozzanat. Ez az álom ott folytatódik, ahol az abbamaradt. A hatodik álom a beteg reakciójára kérdezett rá. Most azt tudjuk meg, L. kisasszony lefekszik, azaz regresszióba süllyed, míg a beteg menekülni próbál. Kiderül, hogy nincs tűz. Ez – ellentétben azzal, amint Jung gondolt – a páciens jutalma. Hiszen a tűz azt jelenti számára, hogy egész nap kibírhatatlanul fáj a feje. Ha nem a regressziót választja, hanem az életösztönre hallgatva a menekülés útjára lép, kiderülhet, hogy nincs tűz, tehát nincs fejfájás. Minden valószínűség szerint természetesen nem azonnal, hanem az analízis rögzös útjának végigjárása során. Az álom azzal folytatódik, hogy a páciens visszamegy. Ez is fontos. Visszamegy az étkezőasztalhoz, tehát a szexualitáshoz. Itt szépen megmutatkozik az életösztön és a szexuális energia közötti erős átfedés. Ezt követően a beteg otthon találja magát. Tehát a psziché gyógyító célú regresszióval jutalmazza az életösztön választását. A pompás almák a beteg kezdeti, elfojtatlan gyermeki szexualitását jelentik.

S ezen a ponton elhangzik a döntő mondat, miszerint is az egyik báty azt mondja: „Ez még valami nekem.” Azaz vesz a gyümölcsből. Ebben a sűrített szimbólumban benne van a gyümölcs szexuális vonatkozása, valamint kapcsolata a bűnnel. Nem véletlenül reagált a páciens feltűnően a *gyümölcs* és az *alma* ingerszavakra az ötödik tesztfelvételnél. Az álom sok mindent elmond. Kiderül belőle, hogy a páciens egyik bátyjának volt vele valamilyen traumatizáló szexuális cselekménye. Jung kérdésére a beteg azt is elmondta, melyik bátyjáról van szó. Jung óvatossága sajnos nem vezetett eredményre. Utolsó, már nem közölt álmáról azt mondta a

beteg Jungnak: „De már tudom, mit jelent az álom, rögtön észrevettem. De nem mesélem el magának; valami régről, amit talán csak anyámnak mesélhetek el.” Ezen a ponton kellett volna közbelépni azzal, hogy a szexualitás terén nem bízhat sem anyjában, aki forró vasalóval közelít hozzá, sem bátyjában, aki magának tulajdonítja azt, ami nem az övé, s ezzel meglopja a páciensét. Bízhat viszont analitikusában, aki azt mondja neki, később még ehét, aki szomorú rendőr, mert ő beteg, s oda viszi, ahol kiderül, hogy a tűzriadó vakláрма. Bízhat továbbá saját magában is, mivel az álomsorozat végén ott áll egy kosár, tele pompás almával, ami, amennyiben akarja, még valami neki, s nem még valami a bátyjának.

Itt kell megemlíteni azt a páciens közlést, melyre Jung különös módon csak a tanulmány végén tért ki: „Anyám mindig azt mondta, csontlágylúsa a házasságtól van. 28 éve betegedett meg, most a betegség gyógyítható lenne, mondják az orvosok.» Ez a megjegyzés arra a kérdésre indított: »Van ennek jelentősége a maga számára?« »Nincs, nem tudja elképzelni, mit jelenthetne ez neki – erről sosem gondolkodott.« Azt mondtam erre, azt a gondolatot, hogy lehet, hogy ilyen betegséget örököl. »Ettől sosem félt, ennek ellenére férjhez ment volna.« Megjegyeztem, hogy ez a félelem talán felmerült benne az első menstruáció idején. »Ez nem lehetséges, mert anyám már jóval tizenkét éves korom előtt mondta nekem, hogy, nem szabad férjhez men-nem, mert különben ugyanazt a betegséget kapom meg.«» Ez a kulcsfontosságú párbeszéd alátámasztja a második álom utáni asszociációra és a hetedik álomra alapított értelmezést, miszerint is a beteg anyja meg akarta fosztani őt a szexualitástól.

Úgy gondolom, az anyai intés sokszorosára erősítette a beteg bátyjával történt kiskori szexuális trauma hatását. A remegés és a vitustánc ezért léphetett fel kisiskolás korában. A kislány nem tudott elmélyülni a lappangás korában, mivel a felnőtt korra való felkészülésnek számára nem volt értelme. A gyermek azért adja át kiskori szexualitása helyét a tanulásnak, hogy olyan lehessen, mint a felnőttek, akik szexuális életet élnek. Na mármost, ha ő nem élhet majd szexuális életet, mert akkor ő is megbetegszik és nyomorékká válik, mint anyja, miért tanuljon? Az írást meghiúsító remegés, a vitustánc a környezet rejtett büntetése. A menstruáció aztán hirtelen változást hoz ezen a téren. A menstruáció megjelenése ugyanis azt mutatja, mégiscsak élhet szexuális életet. Viszont főhet a feje a fő tiltásai miatt. A fő a felettes én. Az egyik tiltás a bátyjával történt afferra vezethető vissza. A szexualitáshoz ettől kezdve a bűn érzése társult. A másik tiltás az anyától ered, aki mind példája, mind intése révén fenyegető felettes énnel terhelte meg egyetlen lányát. A beteg számára mindenképpen az anya volt a családfő, az apáról mindössze egyszer esett említés, amikor az egyik álomban meglátogatta lányát, akkor is progresszív jelentéssel. Ez ideiglenes visszakanyarodás is lehet a fejlődés szempontjából normális ödipális helyzethez (húg–báty viszony helyett lány–apa kapcsolat).

Nem kizárt, hogy Jungot az unokahúgával, Helly Preiswerkkal kapcsolatos emlékei akadályozták abban, hogy felismerje a tesztreakciók üzenetét. Már az első

felvétel világosan utalt arra, hogy kapcsolat lehet a tünet és a beteg egyik fiútestvére között, amit az álmok azután igazoltak is. Jung évekkel korábban okkult jelenségek vizsgálatával foglalkozott családjá körében, s ebből a témából írta *Az úgynevezett occult jelenségek pszichológiájához és patológiájához* című doktori értekezését 1902-ben. A kísérleti szeánszokon Helly Preiswerk volt a médium. Jung nem tartotta sokra érte rajongó unokahúgát, akit a disszertációban „örökletesen terheltnek” nevezett. Később – három évvel a hisztériás páciens kezelése előtt – Jung aztán ismét találkozott unokahúgával Párizsban, róla alkotott véleménye pozitív irányban változott, s közeledett hozzá. Helly Preiswerk aztán harminc éves korában tuberkulózisban halt meg. Úgy tűnik, a bonyolult és terhelt viszonyt nem dolgozták fel kellőképpen sem egymás közt, sem magukban. Párhuzam vonható a hűg-báty és az unokahűg-unokabáty viszony között, analógia fedezhető fel továbbá egyrészt a transzállapot és a vitustánc, másrészt a médiumszerep és az azt követő, érett nőiesség, valamint a vitustáncos szerep és az azt követő menstruáló, tehát megint csak érett női állapot között.

Az álmok elemzése terén pedig lehetséges, hogy L. kisasszony és Sabina Spielrein párhuzama befolyásolta Jungot. Amit L. kisasszonyról megtudtunk, nem csekély részben Sabina Spielreinre is állt. A halálösztön későbbi felfedezőjét Jung nem sokkal korábban kezelte ugyanott. Spielrein kisasszony 1905. június 1-jén hagyta el a Burghölzli szanatóriumot, a fejfájós nő éppen három hónappal később költözött be az intézetbe. Mind L., mind Spielrein kisasszony gazdag volt, és szerelmes volt Jungba. Sabina Spielrein és Jung között szerelem is szövődött, s Jungnak évekkel később sok kellemetlensége támadt ebből a viszonyból. Természetesen mindenképp figyelembe kell venni, hogy mindez igen korán történt, jóval Freud és Jung első találkozását megelőzően, amikor még senki nem látott igazán tisztán ezekben a kérdésekben. Az azonban bizonyos, hogy Jung az áttételi síkot nem használta fel kellőképpen az analízis elmélyítésére, és túlzott hangsúlyt fektetett a beteg iránta való szerelmi érzésére a negyedik álomtól kezdődően, melyben az a felszólítás hangzott el: „Állj, ez tilos, a szoba már foglalt.” Vajon nem azért tett-e így, mert az ő szobája volt foglalt Sabina Spielreinnel?

Ami magát a szóasszociációs tesztet illeti, a konverziós hisztériás nő esete egyértelműen bizonyítja működőképességét, de korlátait is mutatja. Nem véletlen, hogy Jung idővel nem használta, inkább álmokat és fantáziákat elemzett. A szóasszociációk megmutatják az irányt, de kevésbé konkrétan, mint az álmok és a fantáziák, és jóval csekélyebb mértékben vonják be a beteget a terápiás folyamatba. Enyhébb bevonódás esetén pedig a gyógyulás esélyei is kisebbek. A szóasszociációs teszt biztosan, de hiányosan orientálja a terapeutát, akinek olyan módszerekhez kell folyamodnia ahhoz, hogy tisztábban lásson, melyekkel magukban is biztosan boldogul kellő terápiás kapcsolat esetén. Álmáról, fantáziájáról – vagy akár rajzáról –, amit sajátjának érez valaki, szívesebben és könnyebben beszél, mint egy teszt olyan rész-

leteiről, melyek énjétől részben vagy teljesen elzárt tartalmakra vonatkoznak, tehát énjével többé-kevésbé ellenséges viszonyban állnak. Ez a szembenállás természetesen ugyanúgy érvényes álom, fantázia, rajz esetén is, ám a környezethez, melyben a kérdéses reprezentációk megjelennek, pozitív érzések tapadnak, s az álom és a fantázia olyan képződmény, mely az adott terápiás folyamat következő lépéseinek megfelelően mutatja be a szóban forgó komplexusokat. S ha ez bizonyos fókig a tesztről is elmondható kellő raport esetén, mind a páciens érzéseinek világa, mind az analizálandó anyag messzebb esik magától a terápiás úttól és kapcsolattól.

Ferenczi Sándor *A homoszexualitás jelentősége a tébolyodottság kórtanában* című tanulmányában⁹ említi, hogy egy paranoiás emberrel felvette Jung tesztjét. Mivel az illető projekció útján megszabadult indulataitól, nem volt zavart a reprodukció, komplexusra csak bőbeszédűség és egocentrizmus utalt. A páciens kommentárja a *folyó* hívószóra adott reakcióhoz azonban rávilágított az eset rejtett hátterére. Ferenczi nem emelte ki, de a páciens megjegyzésével betegségének genezisért is felfedte. A paranoiát kiváltó helyzet (a szemben lakó katonatiszt vetkőzése) és a felidézett szituáció (naponkénti fürdőzés a katonatiszt unokafivérrel) rokonsága valószínűvé teszi, hogy a perlekedési téboly hátterét az említett rokonnal történt gyakori homoerotikus színezetű együttlét képezte.

A szóasszociációs tesztről azt mondhatjuk tehát, hogy járható út, de nem királyi út. A teszteredmények köré is kiépíthető megfelelő áttételi viszony, de a gyógyuláshoz ez, s nem a teszt vezet, így a terapeutát is az áttételben megjelenő anyag kell hogy vezesse. Az utolsó eset tesztjei is elárultak sok mindent, már az első alkalommal kiderült az inceszt báty–húg viszony, de sokkal gazdagabb képet tártak fel a páciens álmairól. Ez az álomsorozat is szép bizonyítéka Jung későbbi megállapításának az álomsorozatok különösen informatív voltát illetően.

IRODALOM

- FREUD, SIGMUND (1997 [1900]): *Álomfejtés*. Helikon, Budapest.
- FREUD, SIGMUND (1994 [1916–1917]): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest.
- JUNG, C. G. (ed.) (1915): *Diagnostische Assoziationsstudien. Beiträge zur experimentellen Psychopathologie*. Barth Verlag, Leipzig.
- JUNG, C. G. (é. n.): *Analitikus pszichológia*. Göncöl, Budapest.
- JUNG, C. G. (1991): *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Európa, Budapest.
- JUNG, C. G. (1996): *Álom és lelkiismeret*. Európa, Budapest.
- JUNG, C. G. (1998): *Lélekgyógyászat*. Európa, Budapest.
- LINCZENYI ADORJÁN (szerk.) (1982): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Magvető, Budapest.

⁹ Linczéni (szerk.) 1982, 96–123.

ARCHÍVUM

**ELŐSZÓ HOLLÓS ISTVÁN NYELVELMÉLETI
KÉZIRATÁHOZ*****A beszéd hídja, a folyam medre***

*Barátom, a beszéd híd, de a híd fölöslegessé válik,
ha alatta kiapad a folyam, és az emberek a medren
mennek át egymáshoz.*

Hollós István: Búcsúm a Sárga Házról

Ferenczi 1912. december 20-i levelében, a budapesti pszichoanalitikus csoport megalakításának tervét dédelgetve, azt írja Freudnak: „Végre van (a már említett Dr. Radó mellett) egy másik megbízható emberem is: Dr. Hollós”.¹ Dr. Hollós, azaz Hollós István (1872–1957) a magyar pszichiátria és pszichoanalízis kiemelkedő alakja, aki végül is a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület egyik alapító tagja lett, Ferenczi halála (1933) után pedig 1944-ig az egyesület elnöke volt. Orvosi pályafutásának jelentősebb állomásai a nagykállói, a nagyszebeni és az angyalfüldi elmegyógyintézet. 1900 és 1904 között Budapesten a Lipótmezei Állami Elmegyógyintézet orvosa volt, majd az 1919-től 1927-ig terjedő időszakban ugyanott osztályvezető főorvosként működött.

A szomatikus és „mechanikus” kezeléssel szemben forradalmian új szemlélettel és karizmatikus egyéniséggel felvértezve a lelki terápiás-analitikus gyógymodort alkalmazta a pszichotikus betegek körében is. Hollósról Harmat Pál a magyarországi pszichoanalízisről írott monográfiájában a „nyílt ajtók” (open door) rendszer meghonosítójaként beszél (Harmat, 1994, 150–151), Erős Ferenc pedig az 1960-as évek antipszichiátriai irányzatával hozza összefüggésbe.²

¹ Sigmund Freud–Ferenczi Sándor: *Levelezés 1912–1914*. Szerk.: E. Brabant, E. Falzeder, P. Giampieri-Deutsch. Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Bp., 2002. 172.

² Erős Ferenc: Antipszichiátria. In: *Uő: A válság szociálpszichológiája*. T–Twins Kiadó. Bp., 1994. 2. jav. kiadás 74–92.

Ferenczi gazdagon dokumentált életútjával szemben, ha e legendás nemzedék legendás alakjáról próbálunk beszélni, fogódzót egyrészt – és leginkább – a legendák, Hollós barátainak, munkatársainak emlékezései és töredékes, témájukra és műfajukra nézve szerteágazó írásai adnak.

A „budapesti iskola” analitikusaira jellemző módon Hollós érdeklődése is túlmutatott az orvostudományon: szépirodalom és nyelvészet iránti vonzalmának és affinitásának köszönhető, hogy az irodalomtörténet is megőrzött róla néhány momentumot. Bizonyosan személyes kapcsolata volt a kor irodalmi életének jó néhány meghatározó figurájával, így – mint Lengyel András kutatásaiból tudjuk –, Kosztolányit, Füst Milánt, Karinthyt és József Attilát is ismerte (Lengyel, 1988). Hollós nagy hatással lehetett Kosztolányinéra, mert az akkor már idős Hollósról igencsak szuggesztív képet fest: „[m]isztikus-analitikus. Nemcsak azt tudja, amit megtanult, de őstengeri emlékeinek ösztönévé vált ismeretei is segítségére vannak. Kék szeme úgy világít busa szemöldöke alól, mint a világító halak elektromos fénye a tenger fenekén, és mintha hajának kemény szálai antennák volnának, úgy érzékeli a vele beszélőnek valódi énjét, lelkének állapotát, kimondott vagy ki sem mondott szavainak igazi jelentőségét, tudattalanja elmosódó bonyolult szövődékeinek alakzatait. (...) [v]alami merevség, valami görcsösség mindig volt a lényében talán a jósök, jövőmondók, Hellseerek [sic] merevsége, vagy a magukat a lábuk előtt tátongó, vonzó örvényből visszatartani akarók görcsössége.” (Idézi Lengyel, 1988, 54.) Az is köztudott, hogy Kosztolányitól származik az Ósvalami (Es) kifejezés, de talán kevésbé ismeretes, hogy *Freud Das Ich und das Es (Az Ósvalami és az Én)* című könyvének egyik fordítója Hollós.

Természetesen Hollóst is izgatta, hogyan lehet „hasznosítani” a pszichoanalízis meglátásait a humántudományok és különösen a nyelvészet területén, így került kapcsolatba a ma Párizsban élő nyelvész-analitikussal, Fónagy Ivánnal³; őt kereste meg Hollós az 1940-es évek elején, hogy az itt közreadott nyelvészeti munkájához szakmai segítséget kérjen. Fónagy emlékezetében így elevenedik meg alakja: „Hollós egy nyelvészt keresett, mert egy szép és nagyon nagy munkán dolgozott, ami soha nem jelent meg, németül írta. (...) Számomra Hollós barátsága új perspektívát nyitott. Ehhez könyveken keresztül sohasem juthattam volna hozzá. Hollós páratlan ember volt... Később aztán ez a típus nagyon ritka lett... a jóságos analitikus típus. (...) Amikor Hollós a Lipótmezőre került mint vezető főorvos, akkor még csak a nedves lepedő volt az egyetlen gyógymód. A gyógyszeres kezelés pedig valószínűleg csak a nyugtató volt. Hollós azonban soha nem foglalkozott szomatikus gyógymódokkal, ő volt az első pszichiáter, aki egyben analitikus is volt. És ez nagyon nagy újdonság volt, mert azzal kezdődött, hogy megszűnt a dühöngő

³ Fónagy Iván munkásságáról lásd a *Buksz* 2000/1. számának Tiszteletkőr-rovatában Kulcsár Szabó Zoltán, Pór Péter, François Sauvagnat és Tolcsvai Nagy Gábor írásait (40–55.).

osztály. Azzal folytatódott, hogy Hollóst elsősorban a betegnek a jelene, múltja érdekelte.” (Fónagy, 1997, 43–44.)

Érdekes és jellemző, hogy Hollós nem elsősorban „technikai írásokban” fejtette ki az analitikus gyógymóddal kapcsolatos nézeteit, és nem „szabályos” esettanulmányok írják le gyakorlati tapasztalatait. Mindezt *Búcsúm a Sárga Háztól* című, 1927-ben megjelent könyve őrzi. Harmat Pál összegzése szerint: „Nem tipikus pszichoanalitikus könyv. Szépirodalmi igénnyel íródott, a tudományos elemzés hátterbe szorult az anekdotikus leírással, a lírai kommentálással és a filozófiai értékeléssel szemben.” (Harmat, 1994, 151.) És ezekből az anekdotákból természetesen Hollós orvosi-emberi önarcképe is kirajzolódik, melynek legmarkánsabb karaktervonása az, amit – könyve szerint – az analízisből tanult: a megértés. „Az orvosnak ugyanis legyen rendben a műszere, a lelke. Minden ember átment azokon a lelki konfliktusokon, mint amelyeken az elmebeteg megrokkant. Minden emberben ősi küzdelmeket rezget meg az elmebeteg, amelyek elől azután az orvos is ösztönösen menekül. (...) Ha azonban az orvos elfojtásait föl szabadította, saját emberi, de rosszul elintézett konfliktusait megoldotta, akkor fogja a beteget megérteni, föl szabadítani, meggyógyítani. (...) Mindaz, amit logikánkkal sehogy se tudunk megmagyarázni, türelmetlenné tesz, bosszúságot okoz, vagy nevetésre ingerel. A pszichoanalízis ezeknek az értelmét fölfedi előttünk, és lehetővé teszi, hogy a beteg magatartására ne elfojtott haraggal, hanem megértéssel reagáljunk. A Sárga Ház orvosa, aki nem ment át lelkének korrektúráján, szóval, aki nincs analizálva, az lehet jó, önfeláldozó, türelmes ember, de betegeinek megértője sohasem lesz.” (Hollós, 1990, 113–114.)

Freud Hollóshoz írott levele arról tanúskodik, hogy ez a fajta elhivatottság a pszichoanalízis atyjának önkritikus csodálatát is kivívta: „Az Ön érzelmi melegének, megértésének és tendenciájának fenntartás nélküli elismerése mellett egyfajta oppozícióban éreztem magam, amelyet nehezen értettem. Végül beismertem: onnan származik, hogy ezeket a betegeket nem szeretem, haragszom rájuk, olyan távolinak érzem tőlük magamat és minden emberit. A türelmetlenség figyelemre méltó formája ez, amely minden bizonnyal alkalmatlanná tesz pszichiáternek.” (idézi Harmat, 1994, 157.)

Mégis honnan ez a gyógyításnak való elköteleződés, a Ferencziéhez fogható „gyógyító düh”? Jóval költőibben erre is választ találunk a Hollós-műben:

„Egy iskolai majálisra emlékszik. Hegyek között járt. Egyszerre a tanító a völgybe mutatott:

- Az a vöröstetejű a bolondokháza. – A fiúk lökdösődtek egymással.
- Te is odavaló vagy. Vigyázz, ne menj közel, mert befognak!

A tanító is nevetett! Hát miért nevetnek a betegeken?!

Akkor már begyászolta Telemach életét a félelem. Honnét? Drága Barátom! Egy lélek elemzését kellene elmondanom, ködszerű történeteket... messze őskorról... a gyöngé emberpalántát ért jégverésről, csöndben behavazott múlt-

ról... Bárhogy volt is, Telemach betegségtől félván, titokban a betegek pártfogója lett.

Látatlanul mindenütt előtte lebegett a vöröstetejű ház képe. Lassan, de biztosan kényszerű út volt, amely mind szűkebbre szabta élete mezsgyéjét. Orvossá kellett lennie. Aztán már intett a pálya. És miközben futott előle, egyszerre előtte állt a Sárga Ház.” (Hollós, 1990, 107.)

Hollós a pszichoanalízis történetírása mindenekelőtt gyakorlati szakembernek tekinti, elméleti-szakirodalmi munkásságát nem tartják túlzottan jelentősnek. Kétségtelen: Hollós életműve egyrészt nem olyan terjedelmes, másrészt nem alkot olyan egységes arculatot, mint például Ferenczié. De ezt a szemléletet talán éppen a még kiadatlan írások napvilágra kerülése fogja árnyalni.

Elérkezvén tehát a második „fogódzóig” az írásos életmű számbavételére tesszünk kísérletet, részint témájuk, részint megjelenésük (vagy meg nem jelenésük) fóruma szerint.

Szoros szakmai publikációk közé sorolhatók azok az írások, amelyek orvosi folyóiratokban jelentek meg. A *Magyar ideg- és elmeorvosi bibliografia 1831–1935 között* című kiadvány huszonhat közleményt említ; ebből kiderül, hogy a legfőbb (magyar) publikációs terep már 1904-től kezdve a *Gyógyászat* (melynek Ferenczi is egyik fő munkatársa volt), a *Budapesti Orvosi Újság*, valamint az *Az Alkoholizmus* című szaklap. Hollós közleményei bizonyítják, hogy harcos ellenfele az alkoholizmusnak, az öngyilkossággal, elmebetegséggel való összefüggéséről és elmeosztályon való gyógyításáról beszél (Zsakó-Jó szerk.: 1993., 2518., 2519., 2525., 2532., 2534., 2536.). Számos írása foglalkozik az elmeorvoszat intézeti kereteinek történetével (uo.: 1993., 2520., 2521., 2523., 2524., 2529., 2530., 2535., 2538.). És ami természetes: az egyes elmebetegségek leírása-taglalása, például az *Epilepsia és paranoia*, 1907-ből (uo.: 2522.) vagy a *Psychicus compensatio*, (uo.: 2526.). Hollós pszichoanalitikus tanulmányainak nagy részét német nyelven írta, és két igen rangos folyóiratban, az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*-ben illetve az *Imagó*-ban jelentette meg (vö: Harmat, 1994, 548–549.). Annak megítélése, hogy Hollós mennyiben „csak” összegző és rendszerező elme és mennyiben előremutatóak, eredetiek a gondolatmenetei, úgy vélem, mindenképp a szakemberekre tartozik, ezért ehelyütt pusztán e gondolatok számbavételére kerülhet sor.

Hollós két rövidebb írása szépirodalomhoz való vonzódásának és nyelvészeti érdeklődésének gyümölcse, melyekben fellelhetők későbbi, kéziratban maradt, nagyobb lélegzetű munkáinak gondolati csirái. Mindkét cikke a *Nyugat*-ban jelent meg, melyről köztudott, hogy a 20. század első felének liberális folyóirataként terepet biztosított a korszak minden szellemi áramlatának, így a mai értelemben vett természet- és társadalomtudományos, irodalmi és kulturális gondolatokat ötvöző „interdiszciplináris” törekvéseknek is.

Egy versmondó betegről szóló 1914-es tanulmányában laikus nyelvészként a költői ihlet örök titkait kutatatja Hollós. Korának analitikus felfogásával összhangban

az elmebetegséget regresszív jelenségnek tartja, de a regressziót nem csak a beteg elme működésének tekinti, hanem – fokozati és mélységi különbségekkel – ezt tartja a nyelvi kreativitás forrásának is: „Mert mindannyian egyszer valahol félelmetes ködben szunnyadtunk, ahonnet nagy ajjal-bajjal verekedtük fel magunkat a mába. De a mából visszamenni nem barátságos. Hárman mégis visszamerészkedtek a ködbe: a Hős, aki megverekedett vele, a Költő, aki mesét szőtt belé, az Elmebeteg, aki elveszett benne” – írja a *Sárga Házban*. Betege „értelmetlen” szóhalmazainak értelmezése közben Hollós arra a következtetésre jut – s ezt Bálint Mihály jó néhány évtizeddel később *Az őstörés*⁴ című munkájában emeli analitikus gyakorlattá –, hogy a megértés, s egyáltalán a beteggel való érdemi kapcsolatlétesítés érdekében a terapeutának is végig kell járnia a nyelvi regresszió útját: fel kell adnia a mondatok nyelvét, s el kell fogadnia a szavak könnyen átalakuló, egyéni jelentését. Hollós is erre a fajta szétforgácsolódott szintaxisra hívja fel a figyelmet: „Tudnunk kell továbbá, hogy a beteg a fogalmak jelentését eltolja és így neki szinte saját szótára van. Az ő szavai valóban szimbólumok, sőt sokszor nem is határozottak, hanem tömeges, kumulatív jelentésűek, amely jelentést kevésbé a logika, mint inkább a hangulat köt össze.” Hollós még a bálinti elvárások fényében is ideális értelmező-terapeutává „neveli” az olvasót, amikor versmondó betege produktumait azzal az „intéssel” bocsátja elébe, hogy ne a megnyilatkozó értelmet keresse (mert azok a szavak jelentését lehorgonyzó mondatokban vannak), hanem az „eltolással” számolva egy más, ősi, mélyebb – így magától meg nem nyilatkozó – lelkistruktúrát érzékelő befogadói gesztussal forduljon feléjük.

A magyarul csak 1935-ben megjelenő *Álomfejtés* fordításán dolgozott Hollós, amikor 1929-ben a *Nemzeti géniusz és pszichoanalízis* napvilágot látott a *Nyugat* hasábjain. A cikk az álommal, alvással kapcsolatos magyar szóhasználatot járja körül, mégpedig azért, hogy bebizonyítsa, mennyire indokolatlan, hogy a tudományos közélet a „józan és tartózkodó magyar kritikai szellem”-re hivatkozva elutasítja a pszichoanalízist, holott a magyar nyelvben és szóalkotásban megnyilatkozó néplélek önkéntelenül is igazolja Freud álomelméletét. „Más nyelvben – deuten, interpreter – álomértelmezésről van szó. A kettő között lényegbeli a különbség. Értelmezni lehet a bibliát, a törvényt, magatartást, szerkezetet, képletet stb., mégpedig lehet szabadon; az értelmezőt nem köti a logikán kívül valamely különleges szabály. Fejteni nem lehet bármit, és nem lehet bárhogy. (...) A fejtés szabálya: a szövés, mert a fejtés a szövés visszája. A magyar nyelv nem véletlenül beszél álomfejtésről, hanem szinte tudatos logikával cselekszi ezt. Igenis az álomfejtésnek a legszigorúbban fejtés az értelme, mert az álom készültét logikusan szövésnek mondja. A két magyar szó: *álomfejtés és álomszövés minden tudományos magyarázatnál meggyőzőbben beszél a pszichoanalitikus álomfejtés igazságáról.*” [Hollós ki-

⁴ Bálint Mihály: *Az őstörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. Akadémiai kiadó, Bp., 1994. 23-24. és 161.

emelésé] És arra is rámutat, hogy Freud a magyar kifejezéstől teljesen függetlenül szövéshez hasonlítja az álom létrejöttét, illetve képrejtvénynek mondja az álmot, s hogy a magyar a rejtvény értelmezésére is a fejtés szót használja. Röviden említi, hogy véleménye szerint az elmebetegek szóteremtése olykor őrzi az ősi gondolati munkát, a szavak ősi, mára már elhomályosult értelmét, néha indulati értékét is, s ez a meggyőződés nagyon fontos szerephez jut *Az ismeretlen Fuvaros* című írásában.

Hollós kifejezetten szépirodalmi igénnyel írott munkái közül a *Búcsúm a Sárga Házról* 1927-ben megjelent (1928-ban németül, később 1986-ban franciául is), míg *Az ismeretlen Fuvaros* vallomásos elbeszélésfüzére csak két kéziratban maradt fenn (az egyik a Thalassa-archívum tulajdona, a másik az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet múzeumában található). A *Sárga Ház* Hollós legismertebb és méltatottabb műve, s jelen előszó is többször merített belőle, ezért most ehelyütt inkább a másik írásról szeretnék röviden szólni. Harmat Pál azt írja *Az ismeretlen Fuvaros*-ról, hogy „lírai esszé”, amelyben a szerző őseiről írt fantáziálva, reális és kitalált adatokat vegyítve. (Harmat, 1994, 153.) Abban igaza van Harmatnak, hogy az írás lírai, de abban már kevésbe, hogy esszé. Tulajdonképpen a Fuvaros mese-szerű figurájának és a „bolondok doktorának” párbeszéde adja a mű összefüggő fiktív keretét, melybe – a *Sárga Ház*hoz hasonló hangulatú – anekdoták és egy-egy ős alakját megelevenítő parabolák szövődnek. Az anekdotákban olvadnak fel a realitás-elemek, míg a parabolák – a műfaj konvencióinak megfelelően – mesés történetek, a hozzájuk kapcsolódó reflexiókkal, tanulságokkal. Azért tartom nagyon fontosnak, hogy itt egy egybefüggő allegorikus keretről van szó, melyben a „doktor” a „páciens”, a „Fuvaros” pedig az önmegismerést segítő személy, mert így világossá válik, nem afféle életrajzi írással van dolgunk, mely a leszármazás szerinti „biológiai ősokról” szól, hanem lélektani értelemben vett ősokról, akik a regresszió útját bejárva ismerhetők meg. *Az ismeretlen Fuvaros*, úgy vélem, emlékezés és költészet, az ősokhöz való visszatérés nyelvben és lélekben. Az elbeszélés záródarabjának hőse egy költő, aki halandzsá-verseket ír, melyeket kizárólag a hangok zenéje ihlet, és szenvedélyesen kutatja az „igazi beszédet”, azt a népet, amelynek nyelve (a szavak és a mondatok szintjén) teljességgel érthetetlen számára. Majd amikor célhoz ér, a hős pusztán a hangok zenéjéből merített intuíciótól vezérelve, prófétaként mondja ki a népet megmentő varázsszót, melyet a nép, tudattalanjából felszínre hozva tudatosít, értelmez. A(z) (h)ősnek így adatik meg, hogy újra bejárja a nyelvfejlődés útját. És hogy hogyan képzei Hollós ennek a nyelvfejlődésnek a menetét, arra szintén kéziratban maradt nyelvelméleti munkája ad (legalábbis részben) választ.

Pszichoanalitikus nyelvelméleti munkáját, mint analitikus tárgyú szakcikkeinek túlnyomó részét, német nyelven írta Hollós. A *Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez*⁵ az emberi beszéd kialakulását az énefejlődéssel párhuzamosan ki-

⁵ *Der Aufstieg von der Triebssprache zur menschlichen Sprache*

séri végig, a freudi pszichoszexuális fejlődésméletet alapul véve. A kézirat három jól elkülöníthető részből áll. Nyelvfilozófiai bevezetővel indul, melyben a szerző vitába száll korának azokkal a gondolkodóival, akik a nyelv keletkezését tudatos és a társadalom létét feltételező jelenségnek tekintik – például Wundt –, és bemutatja azokat a nézeteket, amelyekben bármely nyoma található annak, hogy a nyelv kialakulása ösztön-tevékenységekre vezethető vissza (Darwin, Herder, Kainz és az analitikus Jones). A kiinduló gondolatmenetet végül Sabina Spielrein *Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama* [A papa és a mama szó keletkezése] című munkájában leli fel, mely szerint a „mő” és „pö” hangegyüttes a sikertelen szopás következtében keletkezik, és „az anyától származó táplálék jelentéshordozójává válik”. Majd röviden ismerteti az én kialakulását a tárgykapcsolatok megjelenéséig.

Ezután következik a kézirat gerincét alkotó fejezet, melyben az egyes beszédhangok létrejöttét tárgyalja, rávetítve azt a freudi pszichoszexuális elmélet fejlődési fázisaira, a hangképzőszerveket megfigyelve az egyes fejlődési szakaszok domináns erogén zónáinak. Eszerint a pregenitális szakasz hangjait a labiális-orális, gutturális-anális, illetve dentális uretrális csoportba sorolja, genitális hangnak pedig a lingvális (nyelv oldalsó részén távozó levegővel képzett) és a tremuláns (pergő) hangokat tekinti, melyek képzésekor a nyelv erekciós állapotban van. Noha ez a fejezet a kézirat legterjedelmesebb és lényegesebb része, részletes ismertetésébe nem bocsátkozom, mivel Fónagy Iván lényegretörő beszámolója (melyet a jelen írás után olvashatnak) erről szól.

Táblázatok zárják a kéziratot, amelyek a világ legkülönbözőbb típusú nyelveiből vett szóanyaggal illusztrálják az egyes fejlődési fázisok nyomát a jelenkor nyelveiben. A szavakat Hollós tartalmuk szerint tárgykörökbe sorolja. A tárgykörök az én egyes fejlődési szakaszaival, illetve a domináns erogén zónákkal asszociatív kapcsolatba hozhatók (például a labiális-orális szakasz tárgykörei: anya; anyaszimbólumok; mell, dajka; száj, szó, beszéd; táplálék; én, birtokos névmás; eredet, kezdet; kéz, végtagok). A szavak illusztratív értékét az adja, hogy az egyes jelentéskörök szavaiban fellelhetők az adott hangképzési fázis jellegzetes beszédhangjai, „anya-jegyei”. Az írás a genitális hangokhoz tartozó táblázatoknál szakad félbe. Hogy nyelvelméleti munkáját terjedelmesebbre tervezte Hollós, azt az egyik táblázathoz fűzött utalása teszi bizonyossá: „A szavak helyes értékeléséhez előre kellene bocsátani egyet s mást a szóképzés és a hangváltozások természetéről, és felfogásunkat így etimológiai aspektussal is el kellene látni. Mindez azonban megtörné a szisztematikus eljárást, és új nézetek kuszaságát eredményezné. Arra szeretném csak kérni az olvasót, hogy várjon az itt következő szavak etimológiai értékelésével addig, míg sort keríthetünk a szóképzésről, az etimológiáról, valamint a hang- és jelentésváltozásról alkotott felfogásom magyarázatára.” Sajnálatos, hogy Hollós utolsó munkája töredékben maradt, s további fejezetei nem készültek – vagy talán nem készülhettek – már el, de a fennmaradt pszichofonetikai értekezés min-

denképp értékes dokumentuma a nyelvészeti és a pszichoanalitikus gondolkodás oly szerteágazó és sokszínű kapcsolatának.

Abban a tudatban adjuk közre a következő kéziratot, hogy a szöveggondozás legalább két szempontból nem tökéletes. Részint a Hollós által idézett, főként német nyelvű szakirodalmak pontos könyvészeti adatai hiányoznak. Ennek pótlásához nagy mennyiségű háttéranyag összegyűjtésére volna szükség, ami beláthatatlanul hosszú ideig késleltetné a megjelenést. Másrészt a gépelt kézirat fizikai állaga helyenként igen romlott. Talán mégis megengedhető, hogy a szakmai fórumokon már emlegetett⁶, minden bizonnyal sokak érdeklődésére számot tartó kézirat ezen tökéletlenségek ellenére is napvilágra kerüljön. Abban a reményben bocsátjuk útjára a szöveget, hogy nem fog visszatetszést kelteni a filológiai pontosságra igyekvők körében – akik közé a szóban forgó szöveg gondozója is tartozni kíván –, hanem épp ellenkezőleg, építő kritikájuk, kiegészítéseik segíteni fognak a hiányok pótlásában, a tökéletlenségek kiküszöbölésében.

Köszönet illeti Fónagy Ivánt, aki a *Thalassa* archívumának rendelkezésére bocsátotta a kézirat egyik példányát és az arról írott beszámolót, Hárs György Pétert, aki felhívta a figyelmet Hollós életművének feldolgozatlanságára, Gromon Andrást, a fordítót, valamint Erős Ferencet, aki a munkálatokat összefogta és a *Thalassában* lehetőséget adott a szöveg teljes terjedelmű közlésére.

Takács Mónika

IRODALOM

FÓNAGY IVÁN (1989): *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Bp.

– (1997): Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa*, 2–3. 42–58.

– (2002): Hollós István „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache“ című kéziratáról. *Thalassa* 2002. 1. 77–117.

HARMAT PÁL (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Sopron.

HOLLÓS ISTVÁN (1914): Egy versmondó betegről. *Nyugat*, I. 333–344.

– (1990 [1927]): *Búcsúm a Sárga Háztól. Doktor Pfeiflein Telemach különös írása az elmebeteg felszabadításáról*. Cserépfalvi, Bp.

– (1929): Nemzeti génusz és pszichoanalízis. *Nyugat*, I. 195–200.

– (2002): Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache. *Thalassa*, 1.

– (é. n.): Az ismeretlen Fuváros. Kézirat.

KÁRPÁTI-KUNDRÁ-KUNCZ (szerk.) (1993): *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet*. Animula, Bp.

LENGYEL ANDRÁS (1998): Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása. *Új Forrás* 8. 52–65.

ZSAKÓ-JÓ (szerk.) (1993): *Magyar ideg- és elmevosi bibliográfia 1831–1935 években*. Bp.

⁶ Vö: Harmat 1994; Fónagy, 1997; Fónagy, 1989.

Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról

A fennmaradt kézirat egy több kötetesnek tervezett német nyelvű mű első része (67 1,5-ös sorközzel gépelt oldal), címe: *Erstes Buch. Der Triebfaktor der Sprache* [Első könyv. A nyelv ösztöntényezője]. Az írás a beszéd fonetikai (fiziológiai) aspektusát elemzi behatóan ösztönlélektani és fejlődéslélektani szempontból.

Abból indul ki, hogy a nyelvi közlést megelőző és az azt előkészíteni hivatott biológiai adottságok (biologischer vorsprachlicher Zustand) és az emberi nyelv keletkezése közt látszólag áthidalhatatlan űr tátong. Ezt az űrt hivatott betölteni a nyelv előtti állapot ösztönlélektani elemzése.

A nyelvi kommunikáció és ezzel párhuzamosan az én keletkezését, a társadalom elemi sejtjét képező anya/gyerek viszony keretében vizsgálja, keresve: hogyan vezet az elemi biológiai szükségletek kielégítésére való törekvés a hangos beszéd kialakulásához.

Az intrauterin állapot megszűnésével létfontosságúvá válik a három testnyílás: a száj, az anus és az urethralis nyílás, melyek egyúttal a fő erogén zónák. Az erogén zónák hármassága döntő szerepet játszik a továbbiakban a beszédhangok kialakulásában.

A szopáshoz fűződik az első, döntő lépés. A szopás képzetét és örömlélményét felidéző, önmagában is élvezetes ajak és nyelvmozgás hangadással jár. A csecsemő felfedezi az organogenetikus (kinesztikus) élmények és a létrehozott hangok közötti kapcsolatot, s hogy módjában áll a hangélményeket tetszése szerint felidézni. Hollós kiemeli az orális gesztusok testetlen hangokra való átváltásának fontosságát, mely inverze a szellemiből a testbe való hisztérikus regressziónak.

De még ha sikerül is a csecsemőnek szopómozdulatokkal a szopásélményt hallucinatorikusan felidéznie, az éhséget nem csillapítja ez a tevékenység. Az anyamellet kereső labiális és lingvális tevékenységhez fűződő hangadás, elsősorban a legjellegzetesebb labiális nazális *m, mö, ma* hangok, felkeltik az anya figyelmét, aki tudattalan tudása alapján jelként értelmezi a hangadást. A gyerek ezáltal reális kielégüléshez jut A gyerek az ösztön-kielégülést célzó fiziológiai tevékenységet hangos közlésre váltotta át, és átlépte a biológiai tevékenységet a nyelvi jellegű közléstől elválasztó határvonalat. A *ma-ma* szerű hangadás biológiailag megalapozott pszichológiai jelenség, mely sejteti, milyen módon válhat nyelvivé az „ösztönbeszéd” (Triebsprache). „Így indult meg a szopásnál keletkező hangadással a hangokkal való közlés (Lautverständigung), és így indult el az én a társadalmi tevékenység útján.”

Hollós ezután bemutatja, hogyan gyarapítja az „ösztönnyelv” új elemekkel a beszédet. A forrás ezúttal a táplálkozás inverze, az ürülés. A hangadószerv az anus antipólusát képező sphincter glottis. Az anális fázisban, a széket visszatartásával egyidejűleg, a sphincter glottis elzárulása, majd a zár felpattanása, egy köhögésből

ismeretes glottális zárhangot hoz létre (melyet ? jellel szimbolizál a fonetikai átírás). A glottál zárral egy időben a nyelvhát és a velum is zárat képezhet, melynek felpattanási zöreje a későbbi *k* hangnak felel meg. Mint az *m* hangok esetében, a gutturális hangok is feltételes reflexszé, majd üzenetté válnak: felhívják az anya figyelmét a csecsemő anyagcserével kapcsolatos problémáira. Hollós utal a *kaka* szó gyakoriságára a gyereknyelvben, és azokra a szavakra, melyek egymással nem rokon nyelvekben laryngális vagy gutturális [torok] hangot tartalmaznak és az analízis körébe tartozó képzetekre utalnak.

A továbbiakban Hollós a hangok „szublimációjára” hívja fel a figyelmet: hogyan távolodhattak el a biológiai funkcióhoz fűződő orális gesztusok a hangos kifejezés szintjén ösztönforrásuktól: a székeléshez (nyomáshoz) közvetlenül kapcsolódó laryngális [gégében létrejövő] zöreje *k*-vá, *g*-vé, majd laryngális és veláris réshangokká [például *h*] finomulhat.

Ezzel kapcsolatban emeli ki a hangadás – a biológiai funkciókat kísérő motorikus tevékenység hanggá, a hangok jelentéssé alakulásának – alapvető fontosságát a szublimáció megalapozásában. Így tevődik át a hangsúly a közvetlen vágykielégülésről a vágyak közvetett, reális megvalósítására. Így kap egy ösztöntevékenység társadalmi jelentőséget.

Hollós összekapcsolja és egyúttal szembeállítja az orális és anális hangadást. Az anális destruktív ösztönforrásból, az orális konstruktív szexuális ösztönforrásból táplálkozik.

Ezután tér rá az uretrális tevékenységhez fűződő hangokra. Ezek az orális és anális beszédhangoktól eltérően kapcsolódnak biológiai forrásukhoz. A nyelv alatti mirigyek által kiváltott folyadék felé vezérelt légáram sustorgó hangot ad, melynek nyelvi prototípusa *s* hang. Az *s* hang a nedvességen és a tiltott, tabuval védett, és a tabu áthágásából, a tűzbe vizeléssel adódó sistersgő hangon keresztül válik az uretrális erotika hangos reprezentánsává. A bonyolultabb uretrális hangszimbolika az én fejlettségének magasabb fokát tételezi fel.

A beszéd fonetikai vonatkozásaiban nagyjából lezártnak tekinthető a pregenitális korszak végén. A nyelvhegy pergetésével ejtett *r* hang elsajátítása zárja le a sort. Erre a fallikus korszakban, az Ödipus-komplexum felszámolásával egy időben kerül sor. A gyereket büszkeséggel tölti el, hogy képes volt úgy ejteni a hangot, mint a felnőttek. Az *r* hang kialakulásával utal Hollós arra, hogy a kifejezőmozgásnak a beszédszervekre való korlátozása nem pusztán ökonomikus jelenség. A szájjüreg a kifejezőmozgást ezáltal elrejtí a szem elől. A dentális, görgetett *r* hang esetében a felemelkedő, megmerevedő nyelv a penis erekcióját reprodukálja.

Hollós a szájjüreggel, a szájjüregben lejátszódó és a biológiai alaptevékenységeket – táplálkozást, anyagcserét, fajfenntartást – leképező folyamatokkal kapcsolatban emlékeztet az alapvető biológiai folyamatokat egyaránt ellátó ős-stomára.

Itt megszakad a tanulmány, melyhez Hollós három táblázatot csatol. Az első a labiális hangok és az orális szemantikai szféra (száj, táplálkozás, anya, kezdet) kap-

csolatára utaló nyelvi példákat tartalmazza. A második táblázat a gutturális hangok és az anális szféra kapcsolatára utaló nyelvi anyagot. A harmadik táblázatban idézett szavak az *r*, *l* hangok és [a] genitális szféra kapcsolatát illusztrálják.

Az egyik kéziratban az első táblázathoz kapcsolódik egy függelék, mely a labiális zár és az én elhatárolódásának kapcsolatáról szól.

Hollós István tanulmánya kerek töredék. Eredeti, lényeges, koherens elméletet tartalmaz, mely messze túlmegegy azon, amire egy-két analitikus cikk utalt a múltban*. Hollós munkája ugyanakkor nem lebeg légüres térben. Mindvégig hivatkozik a tárggyal kapcsolatos analitikus és nyelvlélektani irodalomra. Nagy szerencse, hogy a kézirat fennmaradt, és fontos lenne, hogy betöltsé azt a helyet, melyre joggal tarthat számot a pszichoanalitikus elméleti irodalomban. Mint minden klasszikus mű, változatlanul idősebb. A nyelvelméletben éppen az utóbbi évtizedben irányult fokozottan a figyelem a nyelv „ikonicitására” a nyelvi kifejezésben rejlő tartalomra.

Fónagy Iván

* Vö: Hollós István: Egy versmondó betegről. *Nyugat*, 1914. I. 333–344., valamint uő: Nemzeti génusz és pszichoanalízis. *Nyugat*, 1929. I. 195–200.

FELEMELKEDÉS AZ ÖSZTÖNNYELVTŐL AZ EMBERI BESZÉDHEZ

ELSŐ KÖNYV: A NYELV ÖSZTÖNTÉNYEZŐJE

Hollós István

I. A HANGKÉPZÉS

Az eredet kérdésének biológiai irányzata
A nyelvkutatás biológiai irányzatának áttekintése

Darwin evolúciótana óta a történeti irányzat mellett a biológiai tört magának utat a természettudományokban. Ám bármilyen helyesnek és csábítóknak tűnhetett is ez a tan a biológiai irányzat további alakulása szempontjából, zátonyra futott azon a gondolat, amelyet a *darwini* tannal együtt vett át a modern nyelvtudomány. A kifejezőmozgásokra alapozott nyelvtudomány – ahogyan azt *Darwin* megfogalmazza – csak a fejlődésnek arra a pontjára teszi a nyelv kezdetét, ahol az ember *abba az állapotba jut, hogy már képes a beszédre*. A modern nyelvészek azonban úgy vélik, hogy ha a nyelv mozdulatszerű és hangzó kifejezőmozgásokból nő is ki, csupán másodlagos következménye korábbi, *nem szociális irányultságú*, tehát a nyelvtől lényegileg idegen, reaktív jelenségeknek. *Wundt* ezáltal – ahogyan az egyik nyelvész mondja – önkényes határt szab a pszichofizikai természet invariáns tulajdonságainak, amelyekből a nyelv is megérthető. Szerinte a „nyelv előtti” korban az ember nélkülözte azokat a tulajdonságokat, amelyekből a nyelv létrejöhetett, és így áthidalhatatlan szakadék tátongott a biológiai, nyelv előtti és a nyelvi állapot között: a nyelv ugyanis *kizárólag* a közösség műve, nem születik együtt az egyénnel, az csak megszerzi ezt a képességet. Ez a gondolat pszichoanalitikai szempontból is érvényes. *Bally*¹ csak attól az időszaktól kezdve veszi tekintetbe a nyelvet, amikor „társadalmi eszközzé” válik.

Wundt elgondolásával a következő három ellenvetést állítjuk szembe.

1) Nehéz elképzelni a nyelvi közösségről, hogy az korábbi valóság lenne, mint maga a nyelv, vagy a kommunikáció bármiféle formája. Ha az egyén kizárólag a közösségtől

¹ Imago, XIX

tanult meg beszélni, akkor felvetődik a kérdés, kitől tanult beszélni a közösség. A kérdés megoldása helyett egyszerűen áthelyezték azt az egyénről a közösségre. A népközlősséget megelőző időszaknak is kellett léteznie.

Az első kollektívum csak a legintimebb emberi létszükségletek elháríthatatlan, társadalmilag egyformán érvényesülő nyomására keletkezhetett. Ezek a szükségletek mindig is két fő területen jelentkeztek és jelentkeznek: először is az egymást szerető párok, másodszor az anya és a gyermek közötti kapcsolatban. A szeretet, az éhség, a szopás, az emésztés és a megnyilatkozások e sorsszerű összetartozásából és egymást megértési szükségletéből, valamint az ezekkel összefüggő reaktív mozgásokból és hangokból keletkeztek a motoros és hangzó érintkezési jelek. Az anya és a gyermek közötti kapcsolat az egymást szeretők szexuális kapcsolatánál is erőteljesebben vezetett a nyelv kifejtéséhez. A szexuális szükséglet kiváltja az affektív érintkezést, amelynek önmagában véve egyetlen sajátossága van. Az anya és gyerek közötti kapcsolatban azonban az én-öszton az elképzelhető leggazdagabb érintkezésre ösztökél az énszférában, ennél fogva a nyelv – amelyre később konvencionális rétegek rakódhatnak – közvetlen és vitális összefüggésben áll a gyermek és az anya között lejátszódó első, animális létszükségletekkel. *Sperber* ezzel ellentétes nézetet képviselt, de ő is már az ember beszédképes állapotából indult ki.²

2) *Wundt* a tudat pszichológiájával dolgozott. *Grundlagen* című művének második kötetében beszél az emberi tudat azon tulajdonságairól, amelyeket ugyanez a tudat a számunkra közvetlenül megfigyelhető szinteken nyújt. Ezért a nyelv már tudatos tulajdonságai *Wundtnál* nem köthetők egy tudattalan valóság semmiféle tulajdonságához. A nyelv ősforrásához azonban ugyanazon az úton lehet eljutni, mint minden egyéb közlési lehetőség forrásához, amilyen például a neurotikusok, vagy akár az egészséges emberek gesztusnyelve („*Organsprache*”) és minden reaktív testi megnyilvánulása, vagy maga az álom is. Mindezek alkalmasak közlések továbbítására, és ténylegesen továbbítanak is közléseket. (Mindenesetre az álom nyelve csak az álmodót szolgálja.) Ezek a közlési fajták azonban valamennyien a legszorosabb összefüggésben állnak a tudattalannal.

3) A mai nyelvtudósok uralkodó nézete szerint társadalmi tényező nélkül nem keletkezhetik nyelv. Ám biztonsággal lehet állítani, hogy nyelv vagy kommunikáció nélkül a társadalmi valóság képtelenség. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a kezdetet, amely az első létszükségletek megnyilvánulásával együtt tudattalan, reaktív kifejezőmozgásokban jelentkezik, és bizonyos deiktikus vagy célratörő mozzanatot tartalmaz, tehát olyasmit, ami alkalmas a nyelv kifejlődésére. Különösen is említésre méltó az a motorika, amely furcsa módon egyfajta „ugrást” jelent a láthatóból a hallhatóba, a hangok világába. Az a hang, amellyel fejtegetésünket kezdjük majd, s amely a frusztrációt okozó szopómozgással összefüggésben keletkezik, azáltal válik a csecsemő bizonyos állapotát jelző hangzó jellé és funkcionál majd a csecsemő felhívásaként, hogy az anya azonosul csecsemőjével.

² Über den Einfluss des sexuellen Momentes auf die Entstehung der Sprache. *Imago*, 1912

Már Herder utal a nyelvvel kapcsolatos biológiai eseményekre, mindazonáltal csupán egy képpel, amelyben a nyelv eredetét egy belső sürgetésre vezeti vissza, „hasonlóan ahhoz az ösztönzéshez, amely az embriót megszületésre készíteti az érettség pillanatában”.³ Legutóbb megjelent nagy művében pedig Kainz elismeri: „Még ha a nyelv nem velünk született teljesítményforma is, mint például a szopás, és a nyelvi érettség nem velünk született funkcióérettség is, hanem egy szuperfunkció, a nyelvet nem lehet megérteni a szopással és a többi elsődleges életfunkcióval fennálló összefüggése nélkül.” Bármilyen gyakran hangsúlyozták is az idők folyamán ezt a biológiai felfogást, amikor komolyra fordult volna a dolog, egyszerűen mellőzték az életfontosságú, mégis kárhozottatott elsődleges létszükségleteket, és folytonosan elsiklottak a „földi és földalatti tárgyak” mellett, ahogyan Hamann nevezte ezeket.

Következzék most tárgyunk irodalmának rövid áttekintése.

K. Hermann megfogalmazott bizonyos akklamatív „eredetmodelleket” a csecsemő hangjait illetően, és megszerkesztett egy primitív, prehisztorikus nyelvet, de ő sem keresi az igazán első, fizikai és pszichikai, nyelvet megelőző jelenségekhez vezető hidat.

Buschmann⁴ azt mondja, hogy annak a hangnak az első artikulációja, amellyel számos nép egybehangzóan vagy legalábbis hasonlóan megnevezi az apát vagy az anyát, a gagyogó gyermek ajkain lebegett. Ám nem keresi ennek a helyes megfigyelésnek a gyökerét, nevezetesen hogy miért lebeg a gyermek ajkain az egész Földön elterjedt MAMA szó.

Burgmann⁵ beszél bizonyos kezdeti beszédhangokról. „Folyamatot kifejező fogalmaknak” nevezi azokat, amelyek kézenfekvőek az ember hétköznapi szemlélete szempontjából, mint például az evés, elfogyasztás, adás, odanyújtás, menés, jövés, számolás, vevés, vezetés, mondás, beszélés, alvás, találkozás, látás, nézés, létezés, alakulás... Feltűnik, hogy a „kezdeti” beszédhangok között említi a legbonyolultabb fogalmakat (pl. a számolást), minthogy azok „folyamatot kifejező fogalmak”, viszont az evésen kívül még csak nem is utal a legfontosabb kezdeti, „folyamatot kifejező fogalmakra”, amilyenek például az üritések.

Geiger szerint⁶ a nyelv a száj egyik mozdulata: az ajkak összepréselése az eredeti nyelvalkotó mozdulat, s az így kiadott hang felehetően a MU volt. Ennek ellenére Geiger nem is gondol arra, hogy e mássalhangzó keletkezése összefügghet a szopással.

C. Täuber⁷ távoli utalást tesz témánkra, amikor azt mondja, hogy az M plusz valamilyen magánhangzó (MA, MI, MO, MU) eredetileg bizonyára folyékony táplálékot jelentett.

³ Über den Ursprung der Sprache

⁴ Über den Naturlaut, 1852

⁵ Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogerm. Sprache

⁶ Entwicklung der Sprache

⁷ Der Ursprung und Entwicklung der Sprache, 1897

Hasonlóképpen általánosságokban beszél Preyer is az elsődleges létszükségletek szerepéről: első életévében az ember testi állapotokat, érzéseket, fájdalmat, éhséget stb. fejez ki. Az exkréció szerepét egyáltalán nem említi.

Trombetti szerint⁸ az M hang a legkarakterisztikusabb számos olyan szóban, amely a száját jelenti és azt a funkciót, amelyet a száj ellát. A csekély eltérésekkel előforduló MAMA a legtöbb nép körében jelentős szó. Itt már közeledést tapasztalunk ahhoz a magyarázathoz, hogy egy-egy hangnak biológiaiilag megalapozott értelme van.

A pszichoanalitikus *Jones* úttörő szerepet játszott az indogermán MR gyök értelmezésének kísérletében. Itt azt említi meg, hogy a PA szopó mozdulatból keletkezik.

*Gutzmann*⁹ racionalizálja a folyamatot. „Természetes, hogy az első beszédhangok az első és második artikulációs rendszer szintjén jelennek meg: a nyelv hegye és az ajkak azok a részek, amelyeket a szopás már előkészített az artikuláció számára. Ezért hasonlít, vagy igen gyakran azonos szinte minden nyelvben az ‘apa’ és az ‘anya’.” Ez a gondolat megfelel *Buffon* *Loi du moindre effort*-jának¹⁰, amelyet *Maupertius* átvett a fonetikába. Ez az egyszerű, mechanisztikus felfogás azonban nem magyarázza meg, milyen pszichológiai mozzanatok alapján kötődik a szopáshoz a táplálék, az anyamell, az anya stb.

Számos kutató éppoly racionalista módon tekint az első hangjelenségekre, mint *Gutzmann*. *Delbrück* azt állítja, hogy a gyermeki gagyogásokat átvették a felnőttek nyelvébe, s ahhoz igazították őket. *Marbach* szerint (*Sprachvergleich und Urwörter*) minden gyermekszó ugyanazt jelenti, ami az infantilis helyzetben érzelmi hangsúlyt kap: a tápláló anyát, az anyamellet és a fekáliákat. *Marbach* szóba hozza ugyan mindazt, ami létfontosságú a kisgyermek életében, de nem hatol mélyebben a témába. Figyelemre méltó, hogy a fekáliákat megemlíti.

*Jespersen*¹¹ azt mondja ezekről az első hangokról: a gyermekek öntudatlanul használják őket, míg csak észre nem veszik, hogy e hangok hallatára a felnőttek odamennek hozzájuk, és kielégítik szükségleteiket. Ebben egyetérthetünk vele, de ő így folytatja: „Valamely határozott formának valamely határozott jelentéshez való hozzárendelését mindig a felnőtteknek kell tulajdonítanunk.” Ennek a felfogásnak, miszerint a felnőttek önkényesen adtak értelmet a hangoknak, anélkül hogy tekintettel lettek volna a hangok belső értelmével fennálló, mély összefüggésére, ellentmond az a tény, hogy amint látni fogjuk, bizonyos hangoknak – például az M-nek, a K-nak vagy az S-nek – az egész világ ugyanazt a sajátos jelentést adták. *Jespersen* azonban „nyelvészeti biológjáról” is beszél.

A csecsemők nyelvének kutatásában semmiféle haladást nem jelent az, amit *Preyer* a gyermeki sírásról mond¹², ez ugyanis reflektorikus jellegű, és egyenértékű a ma

⁸ *Elementi di Glottologia*, Bologna 19.. ? [a kéziratban így szerepel (a szerk.)]

⁹ *Perioden der Sprachentwicklung*

¹⁰ [A legkisebb erőfeszítés törvénye (a szerk.)]

¹¹ *Die Sprache und ihre Entwicklung*, Übers. 1925

¹² *Die Seele des Kindes*

született bárány bégetésével vagy a kiscsirkék csipogásával. „A hangok az első évben testi állapotokat, érzéseket, fájdalmat, éhséget fejeznek ki...” Igen, e testi állapotok és szükségletek sajátosságai megfelelnek a velük együttjáró hangok sajátosságának, és mindig jellemzők a hangokra és a szavakra egyaránt.

Vossler¹³ azokban a hangokban fedezi föl az eredetet, amelyeket az emberek valamilyen közös munka során közösen adtak ki. Ezekkel az ily módon megszokott hangokkal adták meg például a munka kezdetének jelét. Ez az állítás olyan társadalmi közösségekre vonatkozik, amelyek már az emberiség előrehaladottabb stádiumát tükrözik, semmint hogy a kezdeteket innen lehetne számítani. Ezenkívül a hangok keletkezésének alkalmi konvencionálisak, és nem biológiai megalapozottságúak, ahogyan elvárhatnánk.

Az újabb időkben W. B. Pillsbury és Cl. Maeder képviseli a legnyomatékosabban a biológiai gondolatot közös művükben¹⁴, amelyet biolingvisztikai tanulmánynak neveznek. E könyvhöz nem jutottam hozzá, és csak Kainz szélesen megalapozott művéből ismerem, de – hasonlóan az eddigi biológiai kísérletekhez – még így is bizonyítékul szolgál arra, hogy a pszichológusok félénken, sőt olykor bizonyos szégyenkezéssel kezelik a biológiai jelenségeket, és kerülik a gyermeki élet legfontosabb, de általában kárhozott jelenségeinek megtárgyalását. Pillsbury és Maeder beszél olyan biológiai folyamatokról (pl. a rágásról vagy a nyelésről), valamint bizonyos képességekről is, amelyekkel kapcsolatosan bizonyos hangok megjelennek. Ezek között a „Life-Serving movements” között azonban furcsa módon olyanokat is felsorolnak, amelyek csak a későbbi években lehetségesek, például nehéz súlyok felemelése, viszont csak futólag méltatják figyelemre ama legfontosabb létszükségleteket és igényeket, amelyekkel a csecsemőknek a legtöbbet kell bajlódniuk, a szopással és az ürítéssel. Az utóbbi „ügyelet” az „exkréció” szóval intézik el. Ezek az angol szerzők megtalálták a helyes utat, de nem mentek tovább rajta. Hasonló beállítottságú maga a könyv különben elfogulatlan kritikusa, Kainz is, aki a következő szakvakkal aposztrofálja ezt az olyannyira letompított biológiai művet: „Pillsbury és Maeder teljes durvasággal (kiemelés tőlem) fejezi ki ezt a gondolatot.” Az az idézet, amelyet Kainz durvának minősít, így hangzik: „A beszédhez használt összes szerv eredetileg közvetlenebb létszükségleti folyamatokkal (kiemelés tőlem) kapcsolatosan fejlődött ki... Azoknak a testrészeknek, amelyeket a legközvetlenebbül használunk a beszédben, nevezetesen az orr, a száj, a garat, a gége, a légcső és a tüdők..., eredeti funkciója a lélegzés, a rágás, a nyelés és az exkréció folyamatában nyilvánult meg, és csak egy későbbi lépcsőfokon alkalmaztuk őket kommunikációs célokra... Az artikulációs mozgások kívül esnek az eme alapvető biológiai folyamatokkal együttjáró mozgásokon.”

Alapvető fontosságú lépést tett meg *Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama* című művében¹⁵ Sabine Spielrein. Mégsem ismerte föl munkájának heurisztikus

¹³ Die Grenzen der Sprachsoziologie

¹⁴ The Psychology of Language, 1928

¹⁵ Imago, 1922

értékét, nemhogy továbbfejlesztette volna. Feltételezése szerint a sikertelen szopás következtében keletkezik olyan hang, a MÖ vagy PÖ, amely ennél fogva az anyától származó táplálék jelentéshordozójává válik. „A MÖ-MÖ hangban adva van a szopás aktusa. A csecsemő látszólagos kielégülésével egy olyan tényező is megjelenik..., amely bizonyára fölhívta a gyerek figyelmét a vágy és az ellenállás ellentétére. Ebben rejlik az éntre-összpontosítás kezdete, szemben valami olyan dologgal, ami később külvilággá válik. A második mozzanat a szopás aktusában áll... Ez egyúttal felgöngyölíti az egyidejű éntfejlődés kérdését... A felnőttek most ösztönösen segítségére sietnek a csöppségnek. A saját gyerekkorunk homályos időszakaiból származó tapasztalatoknak megfelelően (a felnőttek) a tápláló asszonyra vonatkoztatják a MÖ-MÖ hangokat, szeretetteljesen ismételtetik ezeket, s ezzel egyidejűleg az anyamell a vágyott itallal utat talál a szájacskába. Ily módon képződik meg a csecsemő fejecskejében az az „eszme”, hogy egy látszólagos cselekvéssel, amilyen a MÖ-MÖ hangok kimondása, fel lehet idézni a „tényleges realitást.”

A számunkra fontos elem itt annak a feltárása, hogy az első értelmes hang, a MÖ biológiai eredetű. *Spielrein* e munkája megteremtette számomra az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához, ahhoz, hogy meg tudjam magyarázni további értelmes hangok biológiai keletkezését.

A csecsemő első érintkezése a külvilággal

Megszületése után a csecsemő rögtön számtalan mélyreható változást kénytelen elszenvedni. Környezete gondoskodik arról, hogy a lehető legnagyobb mértékig helyreállítsa számára a korábbi, zavartalan állapotot: megteremti számára az anyatest melegét, s korábbi tartózkodási helyének csendjét és nyugalját éppúgy, mint annak sötétségét. Ez a gondoskodás azonban két tekintetben nem képes tökéletesen helyreállítani korábbi boldog állapotát: a csecsemőnek saját magának kell lélegeznie és táplálkoznia.

A születés után a csecsemő heves izommozgásokkal reagál a kellemetlen változásokra. Ezek a koordinálatlan mozgások kiterjednek egész testére, de különösen is az arc izmaira és a bucco-laringális [száj-gege]¹⁶ apparátusra, amit időnként heves kiabálás kísér. A csecsemő sír, ami az állatok körében ebben a formában ismeretlen jelenség. A rossz közérzetnek ebből a formájából a legfejlettebb állatokénál is nagyobb és fejlettebb lelki kifejezőkészségre és a szájapparátus tökéletesebb fejlettségére következtethetünk. *Jespersen* azt mondja: „... hiszen a csecsemők első hangjelensége, a tisztán affektív sírás is már a hangképzés magas fokát jelenti, amelytől a legmagasabbrendű főemlősök is messze távol állnak.”

Az első koordinálatlan mozgások, a csecsemő feltűnő törekvése, hogy kezét a szájába vegye, a száj kitévése s az ezzel együttjáró, alig rögzíthető hangok, a sírás, a csuklás

¹⁶ [Szögletes zárójelben a kéziratban nem szereplő, értelmező kiegészítések találhatók. (a ford.)]

– mindezek az emberré váló előember egykori motoros történéseinek lecsapódásaiként beszédes biopszichikai leletek, amelyek egyszer adatokat szolgáltatnak majd nekünk a beszéd előtti periódusról, s ezek alkotják majd az egyedi biológiai reakcióktól a későbbi társadalmi-pszichikai reakciókhoz vezető hidat. Remélhető, hogy a motoros és akusztikus jelenségek modern rögzítéstechnikájának segítségével az aktuális szöveg alapján közelebb kerül hozzánk az összöveg kifejezés-hieroglifája.

A nyelv eredetének kutatását az első perccel kell elkezdni, mert az ott feltűnő jelenségek a paleo- és a prehisztorikus jelenségek ismétlődéseinek számítanak. Mihelyt a kommunikációs mozdulat első nyomairól árulkodik a gyermek, és az aktus társadalmivá válik, az eredet aktusa lezárult, és megkezdődik a hisztorikus periódus.

Fontossága miatt nagyra kell becsülnünk ezt a pontot, és állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy ekkor már hosszú fejlődési út van mögöttünk, amely azonban ismeretlen, ezért föl kell kutatnunk.

Már most szeretnék rámutatni arra, hogy a csecsemő sírása egy gyakorlatilag énnélküli pszichikai állapotban jelenik meg. A hangok meglehetősen különbözőek, magánhangzó jellegűek. Jóllehet egyes csecsemők mássalhangzószzerű gutturális és nyhangokat is hallatnak, sírásuk jellegzetessége általában az O–A magánhangzókból mutatkozik meg. Biztos, hogy a csecsemő sírásában nem hallható M vagy B hang.

Az első napokban egymásba mosódnak a motoros, geotikus és hangzó jelenségek, de aztán napról napra megkülönböztetettebbek, energikusabbak és céltudatosabbak lesznek. A nyelv kezdettől fogva az ajkak között helyezkedik el, az ujjak csak sokkal később. Egyes csecsemők magasabb magánhangzókkal sírnak, igen gyakran A–A–A–val, de I–I–vel is. Mind a bucco-laringális apparátus, mind a végtagok, főként a karok és a kezek nagy mozgékonyt mutatnak. A kiabálás és a kézmozgások alkotják azt a motorikát, amellyel az ember most és a jövőben is igyekszik önfenntartását szolgálni, s ez az az út, amelyen [haladva] az én kifejlődik. Később még részletesen visszatérünk erre.

A csecsemő mimikai és akusztikai gesztusai („Gestel”) ¹⁷ kérdőjelként merednek előttünk, és az emberiség, illetve az individuum első életmegnyilvánulásainak rövidített megismétléseként értelmezhetők. Preyer¹⁸ úgy véli: „A gagyogás és az anyanyelv megtanulása közötti viszonyt az első év utolsó negyedében figyelhetjük meg a gyermek életében. A csecsemő ekkorra már apránként megismételte az emberiség őskori történelmének legnagyobb lépéseit...”

Egy lépést sem tehetünk tovább a nyelv fejlődésének kutatásában, ha nem vizsgáljuk meg az újszülött csecsemő énjét.

A csecsemőről azt képzeljük, hogy nincs gyakorlati értelemben vett énje. Mivel nem rendelkezik a test határainak érzésével, illetve elképzeléssel olyasmiről, ami e határokon

¹⁷ [A kéziratban szereplő „Gestel” alak két értelmezést tesz lehetővé, de a Geste, azaz gesztus többes száma azonban „Gesten”, a Gestell (hiszen ez az elütés valószínűsíthető lenne) – váz, állvány – jelentése viszont kevésbé illik a kontextusba (a szerk.).]

¹⁸ Die Seele des Kindes

kívül van, tehát valamiféle tárgyról, a csecsemő határok és középpont nélküli lény. Olyan homogén egységre gondolhatunk, amely határok nélküli összefüggésben áll a környezetével, amint ténylegesen ez az eset valósul meg az anyai testtel alkotott egységben.

Gerber¹⁹ a következőképpen írja le ezt az állapotot: „A lélek úgy mozog az élet első időszakában, mintha álomban létezne, még nincs középpontja, még nincs énje. Látószólag semmi mást nem tükröz, csak kozmikus, sziderikus és tellurikus befolyásokat. Érdekes dolog, hogy a szakemberek még a legutóbbi időkben sem folyamodtak a tudattalan, pszichikai magyarázathoz, hanem folyton valamiféle kozmikus, misztikus vagy éppen isteni magyarázathoz menekültek.”

H. Paul Hoffmann²⁰ beszámol egyik páciensének esetéről, aki azt állította: „Anyám és közötttem fennállt a szent kettősség.” Ez lenne a Hermann felfogása szerinti duális egység. Azt az állapotot, amely kongruens az itt tárgyalttal, a misztikusok Unio Mystica-nak nevezték.

Amikor az én jelenségéről beszélünk, akkor arra a gyakorlatilag megnyilvánuló lelki tényezőre gondolunk, amely belülről és kívülről egyaránt vesz föl ingereket, és ezekre mérlegelések bevonásával reagál. Csak erről a gyakorlatilag megítélt énről lehet szó, amikor az én kezdeti állapotáról beszélünk. Egy ebben az értelemben még kifejtetlen én, vagy az én magva *ab ovo* létezik. Mellesleg hangsúlyoznunk kell, hogy egy lelki énre gondolunk, amelyet elválaszthatatlan a testi éntől. A lelki-ént a belső lelki benyomások mellett a testi én kívülről projektált képeinek emlékező-rendszerei alapozzák meg.

Kérdés, hol és milyen körülmények között kezd megmutatkozni a testi én határa. A válasz: ott, ahol a csecsemő testén külső változások mennek végbe. Az én azáltal differenciálódik, hogy a test határán megjelenik a tárgy. Freud szerint az énképződés kezdete nem következhet be korábban a tárgytalálás kezdeténél, a nárcisztikus identifikáció koránál. Először a testen jön létre az alany és a tárgy közötti én-határ. Az régebbi („garas”) jóga szerint [valaha] létezett az összes ismeretek „Begilung”-ja. (Ezek az ismeretek) aztán alannya és tárggyá ágaztak ketté.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy az énképződés kérdése rendkívül jelentős számunkra. A nyelv kutatása csak az én párhuzamos kutatásával együtt lehet sikeres. Az én a tárgyszélelés segítségével differenciálódik, az ember esetében azonban ez a tárgyat közvetítő szimbolikus jelek, a beszédhangok révén is történik. Az észlelési rendszer mellett az ember szó- és beszédrendszert is képez a maga tudatelőttésében („Vorbewußten”). Ez az emberré válás sajátos menete. Az ősnyelv kutatása az emberi én kialakulásának katexisek mentén történő pszichológiai és biológiai kutatását is jelenti.

Mikor jelenik meg legkorábban a csecsemő testén – alakító módon és tárgymegtalálásra alkalmasan – a tárgy?

A méhen kívüli élet fő változásai a test három helyén mutatkoznak meg: a szájon, a végbélnyíláson és a húgyvezeték külső nyílásán, vagyis a tápanyagfelvétel, illetve az üríté-

¹⁹ ..., 1871, 142. o. [a kéziratban így szerepel]

²⁰ Projektion und Ichentwicklung, Zeitschr. für Psychoanalyse, 1935

sek három létfontosságú testnyílásán. Ezeken a helyeken játszódnak le az élőlény számára elsőként érzékelhető változások, miközben a testi én testidegen tárgyakkal, táplálékkal, ürülékkel stb. kerül érintkezésbe. Számos új szenzáció tűnik fel, amelyek kezdetől fogva döntőek, és alkalmasak a testi-én érzésének a külvilágtól történő elhatárolására. Különösen is fontossá válnak ezek a történések az énképződésre szempontjából, mivel igen erős élvezeteket, illetve kínokat („Unlust”) szállítanak az így kialakuló én számára.

Az első tudattalan tapasztalatokat, amelyek az énképződés és ezáltal az emberi beszéd kialakulásának gyakorlati magvát szolgáltatják, a legitimebb, létfontosságú szükségletekkel kapcsolatba kerülve szerezzük meg. Azt a három helyet, ahol ezek a szükségletek jelentkeznek, a pszichoanalízis pregenitális erogén zónaként ismeri. Jegyezzük meg, hogy a legkorábbi időszakban az én és a szexualitás a maga fejlettségében még nem válik szét. Az énképződés vagy az énekedet legkorábbi előtörténetét még a szexualitás kezdetével közös történésnek lehet tekinteni. Tudattalanjában a csecsemő szert tesz annak a tárgyi világnak az őstudására, amely az ő erogén zónáival, az elemi szükségletekkel áll vonatkozásban, és az élvezet, illetve a kín világos jegyeit hordozza. Ezek az én- és a tárgyképződés szilárd oszlopai a tudattalan mélyében. Innen nyerik rangjukat a tárgyak aszerint, hogy orális, anális vagy uretrális minőséget tartalmaznak-e. Ezeken a szilárd oszlopokon áll az én, és az e szükségletek feletti uralomra neveléssel alkalmassá válik arra, hogy az élet más szükségzei feletti uralmat is megszerezze. Ezeket az énalapokat a legsúlyosabb én-megbetegedések sem képesek megingatni. Csak a legmélyebb regresszióban szakad meg a kapcsolat ezzel az így megszerzett énnel, és megy veszendőbe az én uralma az táplálékszükséglet és az ürítés felett. A pszichiáter ezekből a tünetekből is felismeri a megbetegedés végső komolyságát. A legkorábbi időszakban megszerzett énnel ez az állandósága megmutatkozik a nyelvben is, nevezetesen abban, hogy pszichikai regresszió, súlyos pszichózis Psychosis P[ar]alytica esetén újból és újból visszatérnek a gyermekszobának az első testi tevékenységekkel kapcsolatos szavai.²¹

* * *

Ha a nyelv eredetét akarjuk követni, akkor kénytelenek vagyunk az én fejlődéstörténetéhez igazodni, az én kialakulását figyelve pedig rögtön a pregenitális valóság történéseibe botlunk; ezt számos szerző hangsúlyozta és bizonyította.

*Federn*²² úgy vélte, „az ént nárcisztikus mechanizmus jellemzi, amely az erogén zónákon különféleképpen, análisan, orálisan vagy uretrálisan lép tárgykapcsolatba”.

*Schilder*²³ az erogén zónák közvetítésével megszerzett korai, infantilis tapasztalatok alapvető fontosságát hangsúlyozza: „A testiség tudata... ismételten a taktilis,

²¹ Ezek a *Schiller* megnevezése szerint „szemérmetlen” szavak sok mindent tartalmaznak az eredet, kárhoztatott elemekből, és igen hasznosak lehetnek a nyelvészet számára.

²² Narzismus im Ichgefüge, Zeitschr. für Psychoanalyse, 1927

²³ Das Körperbild

kinesztikus, optikai és auditív nyersanyagokra épül... Az erogén zónák különleges szerepet játszanak.”

Stärke²⁴ a paranoid megbetegedések analizéséhez kapcsolódva azt mondja, „hármaskép szolgáltatja az alapot ahhoz, hogy libidómenyiségek toljódnak el a tárgyerotikától a nárcizmus felé, vagy fordítva... A csereerotikus triász [wechselerotischer Trias], az orális, az anális és az uretrális alkotja a hidat ahhoz, hogy az ősenből megképződjék a külvilág.”

...²⁵ alapvető gondolat, hogy ez szolgáltatja a libidókvantumokat a nyelvalkotáshoz, és sajátos, orális, anális és uretrális hangcsoport-triászt képez. Ha ugyanis a három szükségletet az összes biológiai történéssel összefüggésben szemléljük, akkor az egyes zónáknak megfelelő hangjelenségeket fogunk észrevenni, és az is kiderül majd, hogy a három fő artikulációs hely, a labiális, a dentális és a gutturális, szigorú és intim összefüggésben áll a három pregenitális zónával.

Figyelemre méltó, hogy a hangtan régi művelői, a héberek, később pedig a keresztény misztikusok, Kanne, Hamann és mások, valóban a mássalhangzók ilyen értelemben vett trinitásáról beszéltek mint a hangtan alapelvéről, mintha csak megsejtették volna a hangok eredetének helyei és a mélyebb, hármasképzés közötti összefüggést.

Ennek értelmében a hangok pregenitális hármassága szolgáltatja a beszédhangok képzésének kezdetét. De éppen úgy, ahogyan a szexualitás és az én fejlődésében továbbfejlődés zajlik a pregenitális állapotból a genitális érettség felé, a hangok fejlődésében is van felemelkedés azokhoz a hangokhoz, amelyek később jelennek meg, és amelyeket joggal nevezünk genitális-lingvális hangoknak. Sőt, elővételezhetjük a később bizonyítandó konklúziót, nevezetesen azt, hogy maga a szóképzés is tulajdonképpen annak révén valósul meg, hogy a pregenitalitás genitalitássá „érik”, s a szó éppen úgy a pregenitális hangok szintézise, mint ahogy az érett szexualitás is a pregenitális ösztönelemek szintézise.

Bizonyára a szavak állandó és gyakran kataklizmaszerű megrázkódtatások következtében létrejött átalakulása rendítette meg és tette felismerhetetlenné²⁶ azokat a jeleket, amelyekből ezeket a viszonyokat ... minden további nélkül fel lehetne ismerni. De nem szabad lemondanunk a bizonyítás lehetőségéről, különösen ha arra gondolunk, hogy ezek a viszonyok hasonlatosak azokhoz, amelyeket az álmokban fedeztek fel. Itt is találhatók olyan szavak, amelyek minden további nélkül világosan tanúsítják ezeket az ösztönviszonyokat, nevezetesen az emberiség első, infantilis szavai, amelyek az első vágyaknak, a táplálék (MAMA) és az ürítés (KAKA) vágyának felelnek meg. A későbbi, vagyis a genitális foknak megfelelő szavak már a szexuális elfojtásból erednek²⁷, és

²⁴ Die Rolle der analen und uretralen Qualitäten im Verfolgungswahn, Zeitschr. für Psychoanalyse, 1935

²⁵ [A kéziratban ...-tal kezdődik a bekezdés. (a szerk.)]

²⁶ [A kéziratban „unbenntlich” szerepel, valószínűleg unkenntlich alak elütéséről van szó.]

²⁷ [„...unerstehen schon [aus] der sexuellen Verdrängung...” az unerstehen alak elírása lehet (a szerk.)]

mindenféle jelentésbeli és fonetikai átalakulást mutatnak, tehát eltolódást, sűrítést, elyziumokat²⁸, ellentétbe fordulást stb. Csak ilyen feltételek mellett találhatjuk meg a szó eredetéhez vezető egyetlen utat, és végezhetjük el a szavak átalakulásával kapcsolatos munkát az álomfejtés szellemében. Ez a szófejtés az álomfejtéshez hasonló eljárás lenne. A nyelvészet azonban ... az etimológia elvének foglya, másfelől a szóanalízis még igencsak gyerekcipőben jár. Nem kevésbé az az új elv, hogy az elfojtást mint minden nyelvi változás alaptényét tekintsük új útnak a misztikus képződmény, a szó megfejtésére.

A) A beszédhangképzés pregenitális szakasza

a) A beszédhangok labiális-orális forrása

A labiális hangcsoport: M, P, B, F, V

A csecsemő első létszükséglete az éhségben mutatkozik meg. A lelki apparátus nyugalmi állapotát egy belülről jövő kínérzés zavarja meg, mire a pszichikai apparátus igyekszik ismét helyreállítani az inger nélküli állapotot. Amint már említettük, ez először reflektorikus úton történik, azáltal hogy a csecsemő minden tagjának koordinálatlan mozgásával iparkodik levezetni az éhséginger kínját. Freud²⁹ azt mondja erről, hogy a gyermek „először érzékszerveinek centrifugális felizgatásával állíttatja helyre vágyait”. A koordinálatlan mozgások közé tartoznak – a végtagokkal való rúgkapáláson kívül – az arc és a hangképző szervek mozgásai is. Az anya meg fogja szoptatni a gyermeket, ami megnyugtatja. Az éhség, a nyugtalanság, a sírás, majd a kielégülés többször ismétlődik. Fokozatosan létrejön a kielégülés-élmény emlékezési nyomvonala.

Anélkül, hogy hosszadalmasan tárgyalnánk az emlékezés kérdését, néhány dolgot elkerülhetetlenül el kell mondanunk róla. Megfogalmazhatjuk azt a feltételezést, hogy a pszichikai apparátus minden zavara bizonyára nyomot hagy, még ha egy teljes „restitutio in integrum”-ban nem hihetünk is. Ferenczi megfogalmazza a traumák, emlékenyomok...³⁰ hegeit, amelyek tovább hatnak. Az emlékezet nem új szerzemény, hanem az élő organizmusok ismert tulajdonsága. Ismerjük az öröklött tulajdonságok emlékeinek nyomait, amikor például feltételezzük, hogy az Ödipusz-komplexus ösztönjében (Es) egy filogenetikai szerzeménnyel mint a felettes én magjával van dolgunk. Azzal, hogy az aktuálisan fellépő benyomásokról emlékezetnyomokat feltételezünk, nem mondunk semmi újat az élő szubsztanciáról.

²⁸ [hangkivetés (a szerk.)]

²⁹ Formulierungen über die zwei Prinzipien, Jahrbuch 1912, 2. o.

³⁰ [A kéziratban Erinnerungssp..., későbbiekben szerepel az Erinnerungsspur alak, valószínűleg itt is erről van szó. (a szerk.)]

A kielégülés-élmény emlékképe – a melegség, az édesség, a folyadék és az ajkak között lévő mellbimbó tapintási és ízlelési érzeteivel – döntő jelentőségre tesz szert az én, és később a beszédhangok fejlődéstörténetében. Az újabb éhségérzethez ugyanis most a kielégülés-élmény emlékképe társul majd, ennél fogva azonban a csecsemő az éhségérzet jelentkezésekor a kielégülést nyújtó emlékkép felé fog fordulni.

Mit jelent az iménti mondatban az „odafordulni”? Az én és a tárgy itt jut először eraktikus jelentőséghez. Az „én” gyakorlatilag a tárgy felé irányulást jelent. Ami korábban létezett, az irány nélküli volt. Az én az éhségérzet megjelenésekor most a reflexszerű, koordinálatlan mozgás helyett elkezd egy új lelki lépést tenni: a képi tárgy, az emlékezetnyom felé fordul, és libidinózan megszállja azt. Ezáltal új elem keletkezik az énben: libidó-kibocsátás valamilyen irányban. Ez azonban nem más, mint amit az introspekció nyelvén *vágy*nak nevezünk. Az én első jelenléte a vágy, amelyben már szemben áll egymással és kiegészíti egymást egy én és egy tárgy. Ezzel kezdődik meg az individuum nagy műve, a vágyteljesítő élet, s ennek révén az az élet is, amelyet a kifejezőmozgások révén szociálisnak lehet nevezni.

De itt nem ér véget a dolog. A vágyott tárgy emlékképének libidinózus megszállását másrésztől nem kíséri a jóllakottság érzésének vágyott megvalósulása. Sőt, a csecsemő éhsége fokozódik, ha ténylegesen nem szoptatják meg. A pszichikai apparátus most az éhségérzet fokozódásával egyszerűen fokozni fogja az emlékkép megszállását, és ez az eredeti érzéki benyomás erősségéig, az észlelési identitásig terjedően sikerülhet. Jó okunk van feltételezni, hogy a korai infantilis stádiumban a psziché a hallucinációig menően szállhatja meg az emlékeket. Ez tulajdonképpen vágyteljesülésünk archaikus formája. Erre utal az a körülmény is, hogy ha az ember hasonló, a külvilágtól elzárt állapotba kerül, például alszik, és így az én a korai infantilis lépcsőfokra regrediál, akkor szintúgy hallucinációkkal, álmokkal valóítja meg vágyait. Éppen így törekedhet énjének regressziója esetén egy elmebeteg éber állapotban is arra, hogy érzéksalódások segítségével valóítsa meg a valóság által megtagadott vágyait. A hallucináció nem a psziché abnormális, új szerzeménye.

De a vágyteljesítésnek ez a módja sem hozza meg a tényleges kielégülést, míg az anya segítségére nem siet a csecsemőnek. Így az anyai gondoskodás folytán a csecsemő hosszú időn át egy hallucinációs hatalom érzésében fog élni, hiszen hallucinációs elképzeléseit ténylegesen siker koronázza. Az énfejlődésnek ezt a korszakát *Ferenczi* a hallucinációs mindenhatóság korszakának nevezte, és hozzátette: az általunk látott út azt mutatja, hogy a pszichikai apparátus egy hallucinációs reakcióközpontból ontogenetikusan a gondolkodás szervévé fejlődik.³¹

A csecsemő csak igen bizonytalanul járja a tényleges vágyteljesítés útját. Az én még nem differenciálódott teljesen az ösztön-éntől („Es”), ennél fogva erősen autoerotikus. További differenciálódás után igen erősen megszállja a nárcisztikus libidó. „Ezen a korai fejlődési fokon, mondja *Freud*, a libidinózus ösztönök nem különböztethetők meg az

³¹ Bausteine, I, 176; 10/56

én-ösztönöktől: mindkettő nárcisztikus tendenciákat szolgál.” Ismeretes, hogy a csecsemő nemcsak szükségből, hanem élvezetből, libidinózan is műveli a szopást. Az én a fejlődés során csak fáradtságosan hagyja el a kielégülés korábbi, kényelmesebb módját, a hallucinációt, és később is regrediálhat a bejárt útról.

A nárcisztikus állapotban időzés stádiuma olyan mozzanat, amelyben a beszédhang- és a szóképzés fontos szerepet játszik. Ha az én még nem képes megszállni a tárgyat, a táplálékot, akkor a hallucinációs megszállás idején azzal is azonosulni fog, és az azonosulás különösen mindenkor környezetével fogja egyenlővé tenni. Ennek az azonosulásnak a kifejeződése a gyermekeknél később erősen fellépő utánzás is. Az azonosulás és az utánzás fontos tényező az első beszédhangok létrejöttében csakúgy, mint később a beszéd megtanulásának munkájában.

De túlságosan előreugrottunk. Előbb még a hallucinációs fázis fontos mozzanatait kell leírunk.

Amint már említettük, a csecsemő hallucinációs módon meg fogja szállni az emlék-képet, és úgy képzeljük, hogy érezni fogja az anyamellet ajkai között, és a látszólagos szopási lehetőségek megfelelően frusztrációs szopómozgásokat is végez majd. A szopómozgás, amint mondtuk, orális élvezetből is történik. A csecsemő libidinózus melléknyereséghez menekül, s egy ideig azzal az élvezettel vigasztalódik, amely a hasznos és az éhséget csillapító élvezet helyett kínálkozik számára. Az ujjszopás olykor igen sokáig megmaradhat a gyermekévek során.

A gyermek bizonyos gyakorlatra fog szert tenni a szopás illuzórikus kielégítésében, és haladás mutatkozik majd a szájszerv és annak funkcióinak fejlődésében is. A filogenetikus fejlődést máshol tárgyaljuk. Meg lehet figyelni, hogy a gyerek intenzívebben szorítja össze ajkait és gyorsabban nyitja szét őket. Létrejön a szopni akarás energikus gesztusa és a szopni nem tudás kínjának kifejeződése. Ezek a látható gesztusok. Most azonban a sikertelen szopásból fakadó elégedetlenség mozdulatával és az üres ajkak türelmetlen tátozásával egyidejűleg hallhatóvá válik egy hang is. Ez a hang MÓ-nek, MA-nak, vagy PÓ-nek, PA-nak hallatszik, és konform a biológiaiilag funkcionáló kifejező mozgásokkal. A MA mássalhangzó mutatja számunkra azt az utat, amely egy biológiai szükséglet látható gesztusától a hallható hanghoz, és ezzel a beszédhez vezet.

Az emberi szellemiség útja az állati szellemiségből ezen az ösvényen vezet meredek ívvel a magasba. De a lehető leggyorsabban, rögtön jegyezzük meg, hogy ezzel nem akarjuk lebecsülni az állati szellemiséget, csak azt akarjuk kiemelni, hol és milyen tényező révén következik be a szellemiség továbbfejlődése. „A látható gesztustól a hallható hanghoz történő ugrásról” beszélek, és hiszem, hogy ez egyúttal az emberi szellemiségbe történő ugrás is, ugyanakkor egy lépés is az inkább organikus, materiális, csak izommozgás jellegű valóságtól a finomabb, éteribb, nem materiális, nem megfogható valóság felé. Bár ez a látható gesztusok szilárd, materiális valóságából a láthatatlan, levegőszerű hangok valóságába való *felemelkedés*, de alkalmas arra, hogy reprezentálja a testiségből a szellemiségbe való felemelkedést. Röviden és triviálisan fogalmazva azt lehetne mondani, hogy a testiség és a szellemiség halmazállapot kérdése. Már itt közel állunk ahhoz, hogy kimondjuk, amit később fogunk megindokolni, ti. hogy a ... vilásképe a természet eleme-

írói, a földről, a vízről, a levegőről, a maga sokszínűségében is tulajdonképpen a gyermek konzisztens, folyékony, levegőszerű első tárgyainak kivetített és szublimált képe.

A testből a szellemibe ugrának – ami annak a jelenségnek az útján következik be, hogy a kifejezőmozgás helyébe a kifejezőhang lép – megvan az antitézise a pszichoanalízisben. *Ferenczi* nyomán akkor beszélünk a *pszichikusból az organikus valóságba történő ugrásról*, ha a szellemiség lényege, a nyelv a szervek nyelvére regrediál, amint ez főként a hisztériában esik meg.

A mi felfogásunk nyomán teljesen leomlik az az áthághatatlannak tűnő válaszfal, amelyet a modern nyelv kutatók húztak fel az előnyelvi és a nyelvi valóság közé. A látható gesztusból a beszédhangba való ugrással határvonalat húzunk a „nyelv előtti” és a „nyelvi” valóság közé, ez azonban nem elválasztó-, hanem összekötő vonal. Eltűnik az „egyik oldalon organikus, tisztán reflektorikus”, a „másik oldalon pszichikai, szociális” jelenség különbsége; ebben a vonalban megtaláljuk a biológiai és a pszichikai valóság összekapcsolódását és ennek az összekapcsolódásnak a módját, és meghagyjuk a kettő organikus egységét a maguk természetében.

Az állatok is megteszik ezt az ugrást a hangok világába. De az embernél ez a következményekkel terhes lépés mérhetetlenné tágul a speciális biológiai adottságok és azok továbbfejlődése révén.

A hangok világába tett ugrással a nyelvképződés fontos eleme jelent meg. Tulajdonképpen egy külső elem ez, amely a lelki szervezethez társult. Ha *Bolk* úgy véli, hogy az emberi külső kialakulása („*Formentstehung*”) nem azonos az emberi eredet problémájával, ha a külső alak létrejötte nem magyarázható a leszármazással, akkor az alakképződés, vagy egyáltalán a nyelvképződés esetében [is] hasonló tényállással van dolgunk. A nyelv úgy jött létre, hogy egy immanens, adott elemhez társult valami. *De ez a társult mozzanat nem a társadalom, hanem a látható reakcióból a hallható reakcióba történő ugrás.* A társadalom a nyelv előtti korban is jelen volt. A kommunikáció megkezdődött már a kifejezőmozgásokkal, sőt a primer reakciókkal. A nyelv szempontjából sem a társadalom, sem a kommunikáció nem specifikus – specifikussá csak azáltal vált, hogy a kifejezőmozgásokban fejlődés, és talán egyfajta ökonómia következett be, s a szájapparátus izommozgásai által hangok keletkeztek.

*

Az első beszédhangnak számító mássalhangzó, a MA a gyermek életének hatodik hónapjában jelenik meg. Elsőként *Sabine Spielrein* írta le ennek az ajakhangnak a létrejöttét, amint az irodalom ismertetésében erről már beszámoltunk. De most elemezzük tovább annak a korszakos történetnek a jelentőségét, hogy megtörtént az ugrás a látható gesztusból a hallható hangba.

Das musikalische Talent című művében³² rámutat arra, hogy a hallásnak nagy jelentősége lehet az intelligencia továbbfejlődése szempontjából. Az agykéreg kialakulása

³² Belun, *Die Entst. d. Denk*, Leipzig, 1910 című művéből idézve.

úgyszólván új érzéket teremtett a hallásból. „Ez a még egészen fiatal érzék biztosan messze nem érte még el teljességét. Hallatlan fejlődést és tökéletesedést várhatunk még tőle a jövőben. Az agynak azok a részei, amelyek körülveszik a *Sylvil* ...-t, új, gazdag jövőjű területek, amelyekre egy napon csodálatos civilizáció fog épülni.” Az állat- és az embert tanulmányozó pszichológia mindmáig elsősorban a látás kialakulásán nyugszik.

Itt a magunk részéről hozzátehetjük: a beszéd haladás, az írás visszalépés, a rádió ismét előrelépés. Az emberiség fejlődéstörténetének ezt a fordulatát egy másik mozzanatnak kellett kísérnie. A filogenezis során nem csupán a csecsemőben lépett fel fordulat, hanem az egykori anyában is, akinek fontos része volt a folyamatban. A leírt, frusztrációs szopómozgást minden ismert következményével együtt számtalan generáció ismételte meg, és a folytonos reakció lecsapódásaként az öröklött tulajdonságok alkotóelemévé vált. Ráadásul gyermekkorában az anya önmagán is megélte azokat a tapasztalatokat, amelyeket később a gyermekén lát. Ezek a korai gyermekkori élmények ugyan tudattalanok maradnak, de tudjuk, hogy az ilyen, különben nem aktiválható emlényomok, tudattalanul megszerzett benyomások jelentős szerepet játszhatnak azáltal, hogy nagyobb jelentőséggel ruháznak fel későbbi analóg élményeket.

Lehetséges, hogy egyszer egy anya, amikor csecsemőjének MŰ mássalhangzóját hallotta, abban ugyanazt érezte meg, amit ő és összes elődei szintén hallottak csecsemőkorukban, és ami ennek a hangadásnak az indítéka lehetett, nevezetesen hogy éhes volt. Ennek az anyának a tudattalanjában csecsemőjének MŰ mássalhangzójára megmozdult egy tudattalan üzenet, amely megsejtette vele egykori élményeit. (Egy intelligens anya alkalmas arra, hogy nyomatékosan igazolja az így értelmezett folyamatot.) Megfigyelte önmagán és más fiatal anyáknál is, hogy amikor szopatnak, különösen az első időkben, olykor tudattalanul utánozzák csecsemőjük tipikus szopómozgásait. Ez éppúgy lehet a csecsemővel azonosulás jele, mint a saját egykori szopásával való azonosulás, illetve annak újraéledése. A kettő egyenlővé tétele vezetett a csecsemőjével való azonosuláshoz, s ezáltal annak éhségében egykori saját éhségét ismerte föl.

Ekkor következett a második fontos pont. A mássalhangzó, akárcsak annak idején a gesztus vagy az indulat magánhangzója, jelentést nyert. A magánhangzó, a sírás indultközvetítő volt. A mássalhangzó most intellektuális tartalmak közvetítője lett. A MA az anyamellel, a melegséggel, az édességgel, a nedvességgel, a szájjal, a torokkal, a jólakottsággal, és később az anyával stb. áll összefüggésben. Így vált a MA biológiailag megalapozott és pszichológiailag értékesített jelentéshordozóvá. Mindez ugrás a szellemiségbe, az ösztönnyelvből, a gesztusokból a hangzó, emberi beszédbe tett ugrás következtében. Az anya értelmezést végzett. Ez volt az első katexochen társadalmi tett, az első értelmezés, amely a gesztust hanggá transzformálta. Ezzel a transzformációval nyílt meg a hangi jelek és a differenciált értelmi kapcsolatok áttekinthetetlenül és elérhetetlenül gazdag világa. A csecsemő szüksége váltotta ki a MA mássalhangzót, amelyet aztán az anya mint illet ismert fel, és amely később értelmi kapcsolatba került a szükséglet, táplálék, száj, anyamell, hang, a kéz stb. egész fogalmi körével.

Most megjelent a második következmény az anyában.

A jelből az anya felismerte, hogy gyermeke éhes, és maga is mímelte a MA mással - hangzót. Az utánzás, amint már említettük, az azonosulás kísérőjelensége. Ez történik az anya és a gyermek érzésének egyenlővé tételében. Egy intelligens anya beszámolt arról, hogy saját magán és más fiatal anyáknál is megfigyelte, hogy amikor szoptattak, váratlanul maguk is végezték a tipikus szopómozgásokat. Ebben benne lehet az anya aktuális azonosulás a csecsemőjével éppúgy, mint tudattalan emlékezése saját egykori szopására, illetve annak újraéledése. Az anya most utánozza a csecsemő ajkáról hallott MA-t. Ezt talán annak az új felismerésnek örömeivel is teszi, amely – amint már említettük – a saját infantilis korszakából származó, tudattalan libidinózus kvantumokkal gazdagodik. Talán párja előtt is megismétli mint örömteli újdonságot, amelyet aztán a férfi is utánoz. Egészen biztos azonban, hogy minden alkalommal kimondja majd a MA-MÁ-t, amikor meg akarja szoptatni gyermekét. A csecsemő ennél fogva vágykielégítésének minden alkalmával hallani fogja a MÁ-t (vagy MA-MÁ-t), s az örökös ismétlés révén ez a MA a szoptatáshoz fog társulni. De menjünk tovább.

A csecsemőnél megjelenő első következmények az alábbiak. A MÁ-nak a megszoptatással való folytonos és rögzült asszociációja révén a MA kiejtése feltételes reflexként fog hatni. A csecsemő most a vágykielégítést fogja asszociálni a MÁ-hoz. Az asszociáció ily módon a feltételes reflex alapjaira redukálódik. Az anya tudattalanul rávette gyermekét arra, hogy a feltételes reflexhelyzet ismétlődésekor, az éhség megjelenésekor létrehozza a MA hangot. Ez a hangadás először reflexszerűen történik, később az ily módon megerősödött én valami homályos célelképzeléssel együtt mind aktívabban produkálja. Egészen hasonlóknak látjuk az állatoknál a feltételes reflex szerepét (Pavlov). Az ént azzal lehet jellemezni, hogy az egyébként teljesen feltétlen reflex behődöl feltételnek. Az állatoknál is beszélhetünk az én-állapot megemelkedéséről („Erhöhung”), ha az állat valamilyen feltételhez szabja reflexét. A szopás önkéntelen hangjából kiindulva így kezdődött meg a hang útján való kommunikáció, és lépett rá a hanggal az én a társadalmi működés pályájára.

A második következmény a csecsemőben. Utaltunk már arra, hogy a nyelv- és az enfejlődés kéz a kézben jár. Milyennek mutatkoznak itt a viszonyok?

Az a hang, amelyet a gyermek kibocsát, a saját hangja, s a cselekvés a saját cselekvése. Motorikájának gyakoribb ismétlése során egy szenzoros újdonság is szerepet kap, és megszületik egy bizonyos tapasztalat, hogy a motorikával valami egybeesik: az én érzésével egybeesik az én cselekvőképességének érzése. *Jean Paul* költői beleérzéssel így fejezte ki ezt a gondolatot: „Csupán szavakkal hódít meg a gyermek a külvilággal szemben egy belső világot, amellyel aztán a külsőt mozgásba hozza.”

A csecsemő első tapasztalatai erős libidinózus reakciókkal járnak együtt. A gyermek látható örömmel ismétli meg a sírás és a fülelés kísérletét, és élvezet jellemzi első gagyogás-monológjait („Lallmonolog”).

A gyermek pszichikai apparátusa kezdetben differenciálatlan és autoerotikus megszállottságú, differenciálódása után nárcisztikus megszállottságú lesz. Az az átmenet, amelyet a gyermeknek meg kell tennie, hosszú, nehéz utat jelent. Saját hangja azonban olyan tárgy, amely tulajdonképpen még nárcisztikus megszállottságú, mivel még az énhez

tarozik, az én produkálja. Itt van az a híd, amelyen egy nárcisztikus ... én szinte azonos tárgy tárgyszeretethez vezetésre alkalmas... A gyermek éppúgy szereti saját hangjának saját termékét, [illetve] minden termékét és tulajdonát, ahogyan – amint ez közismert – az ürületeket is kedvelik a gyerekek³³. Ezzel a tárgyszeretettel azonban a gyermek egyúttal megtanul a realitás megvizsgálásának („Realitätsprüfung”)³⁴ útján is járni.

Mind az énejlődésben, mind a tárgy-megtalálásban a felismerés első segédeszközeül a hallás szolgál. A pszichikai fejlődés első időszakában a csecsemőnek még nem áll rendelkezésére felismerési segédeszközként a tapintást, látást. De igen hamar közvetlenül megtapasztalja saját hangjának kibocsátásakor a száj motorikáját, és a hallás révén hamarosan képes szembesíteni [ezt a motorikát] az eredménnyel, a hanggal. Ez a szembesítés énközelben történik, intim jellege van, sokkal közvetlenebb jellege, mint a fénysugárnak, amelyet csak külső segítséggel...³⁵ lehet felismerni. Az első tárgy, amelyet a csecsemő képes magának előidézni és bemutatni, s amely válaszol az ő akciójára, a saját hangja. Azt, hogy az anya hangját hallja-e a csecsemő, csak az arcfelismerő képesség birtokában tudná ellenőrizni, és csak az anyával való azonosulás révén tudná felismerni, amit később teljességgel meg is tesz.

Itt közbevetjük *Jäger* egyik gondolatát³⁶, amely érinti elképzeléseinket. Szerinte a hallásnak egy szünkinetikus szerv áll rendelkezésére, mégpedig a beszéd eszközei. A fül a hang szabályozója, ahogy a szem a kéz szabályozója. Így jobb híján a fül fejlődik ki a látható adottságok realitáspróbájaként („Realitätsprüfung”). De a mi esetünkben kezdetben fordított a sorrend. A csecsemői hangadás motoros impulzusának egy szün-szenzorikus szerv áll rendelkezésére, és segít felismerni a motorosan létrejött tárgyat.

De lépünk tovább! – Az én így motoros és szenzoros ingerek középpontjába kerül. Az ingerkör (Reflexbogen) elsőként a csecsemő saját hangja közvetítésével zárul, aminek révén az én-érzés támaszt kap. Talán ebben az értelemben kell felfogni *Geiger* tételét, miszerint a hang támaszpont.

A lélektani értelemben vett én (das psychische Ich) *Geiger* szerint... *Ferenczi* megfogalmazása szerint egy egyszerű reflexívbe van bekapcsolva afferens, szenzoros és efferens, motoros apparátusok közötti emlékezőrendszerek formájában... olyan emlékezőrendszerekbe(n), amelyek saját testi és lelki folyamatait regisztrálják. Az afferens és efferens ingerek és rendszerek e körének kezdetét a hang alkotja.

A tudatnak *Bergson* szerint az a funkciója, hogy megteremtse a szenzoros és a motoros funkciók közötti hidat.

Összefoglalva, mindebből az következik, hogy a motoros inger és a érzékszervi inger azonosítása következtében adva van a tárgy realitásának felismerése, hiszen ez a realitáspróba („Realitätsprüfung”) magva. A továbbiakban az én libidinózan megszallja majd saját reprodukált tárgyát, s a tárgymegszallás [így] általánosan érvényre jut. Végül pedig a tárgyak differenciálása révén az én is differenciálódik.

³³ [A mondat hiányos (a ford.)]

³⁴ [Vö: Laplanche-Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*]

³⁵ [A kéziratban kihagyás van.]

E folyamat súlypontja azonban mégsem a kifejezőmozgás hangadássá változásának folyamatában van, [hanem] hogy a hang világába, és ezzel a szublimált valóságba való ugrás[al], a pszichikum mérhetetlen túlsúlyba kerül a látható, materiális valósággal szemben.

Amint már említettük, a pszichikum továbbfejlődésében egy futó, finom hangjelenség játssza a főszerepet. A nagy kifejezőmozgások durva, motoros jelensége egyre inkább háttérbe szorul. Ezért aztán állíthatjuk: azáltal, hogy a kifejezőmozgásokat hangjelenségekre váltotta, és ezzel a szublimálás útja is elindult, az ember kiterjedt ént („weitergreifenderes Ich”) teremtett meg önmaga és környezete megismerésére és legyőzésére.

Pótlólag említsük még meg, hogy az énnak a maga teremtette hang révén történő fejlődéséhez hozzájárul még egy anatómiai-fiziológiai mozzanat is, ez pedig a légzés, az a vegetatív funkció, amelyet a harántcsíkolt izmok teljesítenek; ez az a hely, ahol az én szándékosan be tud avatkozni a vegetatív életbe.

Schmidt egyik munkájának³⁷ tárgyalásakor *Fenichel* megjegyzi, hogy a lélegzés ritmusa és mélysége bensőséges és bonyolult viszonyban áll a lelkiélettel, aminek élvezet-fiziológiai („Lust-psychologische”) vizsgálata sajnos még várat magára. Azt hiszem, várható, hogy az én és a nyelv viszonyának további feldolgozásakor a lélegzés élvezet-fiziológiája rendkívüli jelentőséggel bír majd. Itt csak *Harnick* munkájára utalok³⁸, aki beszél egy légzési, intesztinális organizációs szintről, amelyen a légzőszervek és a gyomor-bél traktátus alkotja a vezérlő zónát. Az első hangok az élvezet jelenségei, s csak utólag lesznek alárendelve az én érdekeinek.

Emlékezzünk itt ismét *Simmelre* és *Bálintra*³⁹, akik tárgyalják az én-ösztönök erotikus komponenseit, és [akik szerint] „az alkalmazkodás előfeltétele az érintett én-ösztön erotizálása”⁴⁰. A nyelvfejlődésben az első pregenitális erotizmusok adják a későbbi, és az én-ösztönöket szolgáló beszédfunkciók alapját. Elképzelésünk szerint abban a pillanatban, amikor a gyermek érzékeli saját, önmaga által produkált hangját, és megpróbálja azt többször előidézni, a hangadás megerősíti a lélegzés már adott, de nem tudatos libidinózus megsejtelését. Ezek a libidókvantumok fokozatosan az én-ösztönök szolgálatába állnak.

*

Az a beszédhang tehát, amelyet a gyermek legelőször hallat, nem emberi találmány és nem „társadalmilag” közvetített, de még csak nem is az állatoktól tanult hang.⁴¹ A kezdet egy hangossá vált, reaktív, létszükségleti gesztusból fakad. A csecsemő tudattalan-

³⁶ Über den Ursprung der Sprache

³⁷ Atem und Charakter, Imago, 1926

³⁸ Die postnatale erste Entwicklung der Libido, Zeitschr. für Psychoanalyse, 1935

³⁹ [Hollós jegyzete:] 2/28

⁴⁰ [A kéziratban a zárójel nem záródik. (a ford.)]

⁴¹ Jäger, Der Ursprung der Sprache

ul és szándéktalanul adta ki ezt a hangot, az anya pedig a saját tudattalanja alapján ismerte fel. Kettőjük tudattalanja összedolgozott annak érdekében, hogy egy hang az egymást megértés jelévé váljék. Itt, két lélek tudattalanjában rejlik a nyelv gyökere, s ezután vált a nyelv két tudatos lélek közötti közvetítővé. A nyelv gyökerénél még minden személyek közötti asszociáció a tudattalanból származó asszociáció. Ez a tudattalan gyökér később is mindig hatékony, az emberek között és magában a nyelvben is. Az anya volt és marad első és legjobb nyelvtanár; csecsemőjétől tanult, vagyis befogadta csecsemője tudattalanját, hogy ezáltal tanítsa őt. Így függ össze a nyelv a társadalom világával, és mindkettő közös gyökere a tudattalanban van.⁴²

Az anya és a gyermek közötti kommunikáció tekinthető az első társadalmi jelenségnek, és elhatárolható az állatok és emberpárok üzekedésében megnyilvánuló kommunikációtól. Az utóbbiak gesztikus és hangjeli jelei csupán indulatiak, szexuálisak. Itt azonban az éhség a szubsztrátum, és a célelképzelések meghaladják az anyát, és tárgyak egész sorát foglalják magukban, a meleg, az édes, a folyékony valóságot, egyszóval a táplálékot.

Az ember társadalmi lénné válásához a tápláló anyán keresztül vezet az út. Lehetséges, hogy ebben gyökerezik az emberré váláshoz vezető incesztus-sorompó. A kommunikáció azt jelenti, hogy egy ösztönt két emberi én értelmének uralma alá helyezzünk. Ez annak segítségével is megtörténhet, hogy a vágy tárgyát „eltoljuk”, átcsúsztatjuk a tárgy hangjeli jelére, hogy ily módon eléghessük ki reálisan a vágyunkat. Egy ösztön-megnyilvánulás, a gesztikus szopás ösztönmegnyilvánulása áttolódik egy megfelelő hangra (MA), amely aztán hozzásegít a vágykielégítéshez. Később alkalmunk lesz alaposabban megmutatni, milyen szerepet játszik annak a valóságnak a konzisztenciája, amelyre az eltolódás történik. Már maga a hang, tehát a levegőszerű valóság „felemelkedést”, szublimálást jelent az izmok nyers motorikájához képest. De a hangok körében is létezik ilyen, az erős, plózív hangoktól [amelyeknek artikulációjakor a belülről kifelé nyomuló légáramot egy pillanatra teljesen megállítjuk] az alig hallható, lehetőszerű hangokhoz való „felemelkedés”.

A beszédhang már a közvetlen vágykielégítés átcsúsztatását, eltolását jelenti, tulajdonképpen azt, hogy az első, koordinálatlan mozgások megszűnnek, és áttolódnak egy kis izomcsoport immár koordinált mozgásformájára. Ebben az áttolódásban tendencia

⁴² Itt találjuk meg annak filogenetikus és általánosított alapját, amiről Ferenczi „A család alkalmazkodása a gyermekhez” című munkájában beszél. Az, hogy a nyelv társadalmivá vált, egyfelől feltehetően a szülőknek ezen a tudattalan alkalmazkodásán nyugszik, másfelől ezt követi a gyermek alkalmazkodása, aki szintén elsajátítja a szülők kész nyelvét. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy amint a nyelv eredeti keletkezésekor a gyermek új felfedezésként állt elő a hanggá vált gesztussal, ugyanúgy a mindenkoriban jelenben minden egyén valami újat hoz a nyelvbe, valamit, ami a tudattalanból is származik, ami eltér a már ismerttől, olykor ellent is mond annak, de ami magában hordja a nyelv folytatásának vagy továbbfejlődésének magvát.

is van, a szublimálás tendenciája: elnyomunk egy élvezetes vágyat, és felfüggesztésével reális kielégüléshez juttatjuk.

A hang tehát a szopás vágyának jeleként formálódott meg. Azt is tudjuk, hogy ez a jel éppúgy jelöli az anyát (MA-MA), mint a táplálékot, a száját és az ént magát. Több szomszédos fogalom is ide tartozik: szó, beszéd, beszélni stb. *Trombetti* (4/276) azt mondja, hogy az M számos olyan szó jellegzetes hangja, amely a száját és annak teljesítményeit jelöli.⁴³ *Cassier* (18) szerint az M nem az anyát jelenti, hanem azt, hogy „táplálékot kapni”. Az indiai filozófiában az OM a legfőbb szó, misztikus erőt fejt ki, és a szellem összpontosításának segédeszközéül vagy az elmélkedés tárgyául szolgál, része a jógagyakorlatoknak.

Most az lenne a feladatunk, hogy in extenso bemutassuk a MA tárgykörét. De hogy meg ne szakítsuk az előadás menetét, ezeket a táblázatokat a magyarázatok végére helyeztem, ahol áttekintve és egységesen illusztrálható az orális-labiális, a dentális-uretrális és a gutturális-anális hangképzés.

b) A beszédhangok gutturális-anális forrása

A K, G, H stb. hangcsoport

A csecsemő második létszükséglete beleinek kiürítésében jelentkezik. A szervezet háztartásában betöltött fontosságuk sorrendje szerint tárgyaljuk a pregenitális zónákat. Noha fejlődéstörténetileg jogosultabb lenne az orális, uretrális, anális sorrend, szisztematikus okokból eljárásunk megalapozott. A gutturális hangok és a labiális hangok jelölik ki a két határpontot az összes mássalhangzók klaviatúráján. A labiális és a gutturális hangok alkotják azt a két pólust, amelyek között a többi hang elhelyezkedik. Ez a lokális nézőpont azonban összekapcsolódik egy fontosabbal is, tehát nemcsak lokális értelemben jelenti azt, hogy „elől”, „hátról”, „fölről” és „alul”, hanem morális megítélésben is: az „elől” és a „fölről” a „jó”, a „hátról” és az „alul” a „rossz” – naiv értelemben csakúgy, mint a legmagasabbrendű morális felfogásban. Ezt azonban részletesen a második könyvben, „A nyelv én-tényezője” című fejezetben fogjuk tárgyalni.

Az anális zóna történései – akárcsak az oráliséi – alkalmasak arra, hogy hozzájáruljanak a testi én érzésének létrejöttéhez, az itteni viszonyok azonban meglehetősen eltérőek a száj történéseinek viszonyaitól, de azért vannak analógiák is.

Hasonlóan ahhoz a viszonyhoz, ahogyan a száj esetében a táplálék vagy az anyamell tárgyként szolgált és segítette a lokális énelhatárolás kialakulását, az anális határon az exkrementum szolgált majd tárgyként a testi-én differenciálódásához.

A kisgyermek szopásában fedeztük fel a M mássalhangzó létrejöttnek gyökerét. A frusztrációs szopás és a MA hang egyaránt ugyanazon a helyen keletkezett az ajkak

⁴³ Az M mássalhangzót (akárcsak a többi biológiailag primer hangreakciót: K, SZ, R stb.) a szótest *anyaegyének* nevezem, mivel sok szóban a tér és az idő minden változása ellenére ez a mássalhangzó átöröklődik az anya, anyaszimbólum, száj, táplálék, szó, beszéd, bejárat, Én, birtoklás jelentésköréből (amint az említett többi hangreakció is a maga módján).

azonos mozgása révén. Azok a mozzanatok viszont, amelyek az analízis funkció kapcsán az analízis hangképzéshez vezetnek, nem ilyen egyszerűek.

Amikor már jelentkezik az első mássalhangzó, a MA, többnyire akkor, amikor a metszőfogak már kibújtak, és a hatodik hónapja körül lévő kisgyermek a tejen kívül szilárd táplálékot is kap, az ürülék szilárdabb formában jelentkezik. Ebben az időszakban a székelés kisebb-nagyobb erőfeszítéssel jár, és ezt az erőfeszítést főként a hasprés biztosítja. A hasprés boltozatszerű válaszfal a mell és a hasüreg között, és mint egy feje tetejére állított kondér áll a kettő között. A beltartalom kinyomása – a belek saját perisztaltikus mozgása mellett – azáltal történik meg, hogy a hasprés segítségével az összes belet lenyomjuk. Ez a fölülről lefelé ható, a rekeszizom felületére irányuló erő az e fölött elhelyezkedő tüdőből indul ki. Hogy elérhető legyen a tüdővel ez a lefelé nyomó hatás, felső záró helyén, a gégefőn becsukódik a tüdő kommunikációs csatornája, a légcső. Most magasabb belső nyomás alakul ki a tüdőben. A tüdőben lévő levegő préselése a szerkezet két pontján, a két póluson fogja kifejteni hatását. Az egyik pólus a csukott gégefő, a másik a végbél csukott záróizma. Egyszerűen két zárószerkezetről beszélhetünk, amelyek szemben állnak egymással, és amelyek közül az egyiknek, a hangrész záróizmának ki kell tartania ahhoz, hogy a nyomással le lehessen győzni és ki lehessen nyitni a másik zárószerkezetet, a végbél záróizmát. Ahhoz, hogy a nyomás hatékony legyen, a hangrész záróizmának ki kell tartania. De hogyan bírja ki a nyomást a hangrész záróizma? Úgy, hogy a hangszalagok feszesen összecukódnak.

Itt kezdődik az analízis ügy és a hangkeletkezés, röviden az analízis és az oralitás összefüggése.

A hasprés nyomását azáltal éri el a tüdő, hogy időről időre megtelik levegővel. A belélegzést követő nyomás azáltal valósul meg, hogy a kitágult tüdő visszatartja a kilégzést, hogy ezáltal lenyomhassa a rekeszizmot. A kilégzést, mint már említettük, a hangrész feszes zárása tartja vissza.

Ebben rejlik az analízis és a beszédhangok közti összefüggés legfontosabb mozzanata. A hangrész elzárásakor és a tüdő nyomásának megindításakor egy hang hallatszik: a nyomás elfojtott hangja, a nyögés, nyöszörgés hangja. A fonetikában a német hangtanban ismert „*kemény magánhangzóejtés*”, jellegzetesebben megfogalmazva a *reccsenés zaja* áll hozzá a legközelebb. Az angolban, ahol ez a hang nem létezik, *glotal stop*-nak, *glotal catch*-nek, vagy korrektebbül *glotal plosiv*-nek nevezik. Ezt a mássalhangzót behatóan kell leírunk, mert a nagy hangépület elülső oszlopa, a M mellett annak hátsó oszlopát alkotja. Ez a hang megtalálható minden köhögésben, krákogásban, nyöszörgésben, kuncogásban, nevetésben, zokogásban. Ezek a szavak is hordozzák a maguk anyajegyét, a K, G, H hangot, vagy ahogy mondani szokták, *onomatopoetikusak* [= hangfestőek].

Azt látjuk, hogy... a szopás és a hangadás (az M képzése) egyazon helyen történő fiziológiai folyamatával szemben itt, az analízis szükséglet esetén a gutturális hangok kiadása eltolódik az akció helyétől. De a biológiai történéis lényege szorosan összekapcsolódik a hangadással. A hangrész, illetve a hangszalagok, a hasprés és a belek egyidejű

innervációja⁴⁴ áll fönn, sajátosan pedig a két záróizom egységes beidegződése. A két záróizom dinamikus, beidegzési funkciója mellett mindkettő azonos mértékű libidínózus megszállása történik meg. Ebben a szoros összefüggésben állíthatjuk, hogy az eltolódott helyen keletkező hang ideomotorikusan alkalmassá vált arra, hogy az analízis szükséglet jeléül szolgáljon.

Ugyanígy azt is állíthatjuk, hogy a glottális [hangréses]-analízis hangok, sajátosan a nyögés, nyöszörgés meghallásakor, amikor a kisgyermek nyom, az anya felismerheti az analízis szükséglet jelentkezését. A nyö[ször]gés az azonosulás már leírt útján szimbó-lummá válik, amelyet aztán az anya minden alkalommal maga is hallat. Ezáltal létre-jöhet az anya által hallatott nyö[ször]gés és a gyermek nyö[ször]gésének asszociációja, majd feltételes reflexszé válhat, vagyis alkalmassá arra, hogy az üritésre való felszólítás-sá váljék.

A nyögő, nyöszörgő hang, mint minden hang, változáson, jobban mondva örökös változások során fog átmenni. Erről az örökös változásról a második könyvben részletesen szólnunk majd, és ellenőrzésképpen mérlegre tesszük a változások motívumait; látni fogjuk, hogy létezik a „fölfelé” törekvés őstendenciája, valamint a világ történéseinek megfelelően időről időre bizonyos, az őállapotba való visszaesések következnek be. Az emberré válásban már adva van annak a feltétele, hogy az összes „természettől származó” hang is egyfajta „humanizálódásnak”, finomodásnak, szublimálódásnak van-nak alávetve, vagyis olyan hangokká alakulnak át, amelyek a hangok bizonyos megíté-lése szerint – lásd „jó” és „rossz” – magasabb értékkel bírnak.

A gyerekszobában, ahol ez a finomodás az emberiség gyerekszobájához hasonlóan, szabályszerűen megismétlődik, a primitív⁴⁵ analízis ügyletek megjelölésére hosszan el-nyújtott és heves nyomási gesztussal kilökött E-E hangot hallunk. Ez az E-E már eltolódás, ámbar még igen gyenge és kevésbé sikerült eltolódás a kárhoztatott K-ról, az árulkodó mássalhangzóról a kísérő magánhangzóra, az E-re. Egy általános szublimá-ció-s törekvés szerény, de jellegzetes darabjával van itt dolgunk. A gondozó személyek már kezdettől fogva arra törekszenek, hogy elvégezzék ezt a finomítást, de közben mégis elárulják a hangok, jelen esetben a K fiziológiai eredetének elemi erejét, amely-től minden törekvés ellenére sem sikerül megszabadulni. Az első és a székelést eláruló, azt kívánó hang egy nyö[ször]gés, amely a K, helyesebben a KA beszédhangban nyil-vánul meg. Ahogyan a MA-MA az orális vágy, tárgy stb. minden nép körében ismert jele, ugyanúgy a KA-KA az analízis vágyé, tárgyé stb. A MA-MA közvetlenül, a KA-KA közvetve, két eltolódási stádiumon keresztül keletkezett.

Két, polárisan ellentétes hangcsoportról, az orálisról és az analízisről beszélhetünk, röviden az M-csoportról és a K-csoportról. Az M olyan szavakban fog megnyilvánulni,

⁴⁴ [Az Innervation, azaz innerváció a pszichoanalízisben is ismeretes pszichoszomatikus fogalom, de talán e helyütt a „puszta” biológiai beidegződést is érthető rajta. Vö.: Laplanche-Pon-talis: *A pszichoanalízis szótára*. 226. (a szerk.)]

⁴⁵ [A kéziratban szereplő „Primititen” valószínűleg a „Primitiven” alak elütése. (a ford.)]

amelyek a szó naiv érzelmében jót, igenlő elemet tartalmaznak, mint amilyen a táplálék, a száj, az anya, a nyelv, a szeretet, az élet stb. A K viszont olyan szavak jellegzetes anyajegye lesz, amelyek naiv értelemben rosszat, silányat, undorítót, retteneteket, sötétet, keménységet, beteget, halálosat stb. jelentenek. A két hangcsoportban közös az, hogy a legmélyebb biológiai szükségletekből erednek.

c) A beszédhangok dentális-uretrális forrása

Az SZ-SZ, S, CS, DZS (T, D, N) hangcsoport

A beszédhangok labiális-orális és gutturális-anális forrásában tehát mind lokálisan, mind az ösztönjellegzetes és a beszédhangok két pólusával van dolgunk. E két pólus között a beszédhangok, illetve a mássalhangzók sora az orális-libidinózus jellegtől a gutturális-destruktív jelleg felé tart. A dentális-uretrális forrás úgyszólván középhehelyeztet foglalt el ebben a hangsorban, és folyékony átmenetet képez a két pólus között.

A dentális-uretrális hangok keletkezéstörténete bonyolultabb, mint az orális-labiálisoké vagy a gutturális-análisoké. A labiális-orális MA úgy jött létre, hogy az éhségérzet aktív motorikája áttolódott a szopómozgásra, a gutturális-anális KA pedig – bonyolult út közvetítésével – a hasprés nyomására keletkezett. A dentális-uretrális hang, amelynek tipikus képviselője az S, később, az én előrehaladottabb stádiumában, s annak még tekervényesebb eltölési és gondolati munkája révén jön létre.

Ha az „uretrális ügy” csak az én előrehaladottabb fázisában lép is be libidójával a hangképzésbe, bizonyos kvantumai tudattalanul bizonyára már az első elintézésekkor, és különösen a gondo-
zó személyek tisztasági intézkedéseinek során – az [okozott] élvezetnek vagy a kellemetlenségnek megfelelően – bizonyos reaktív mozgásokat idéztek elő a száj-
szervben. Figyelmünket különösen az a biológiai mozzanat kelti föl, amelynek értelmében a száj tulajdonképpen az ő-száj későbbi differenciálódása. Ez az ő-száj éppúgy szolgált táplálékfelvételi nyílásként, mint az ürítés és a szaporodás nyílásként. A száj anatómiai viszonyai magukon viselik az egykori őállapot nyomait, és a száj, illetve az uro-genitális apparátus közti kapcsolatokról árulkodnak. Sokan tárgyalták az ajkak-
kal ellátott szájnyílást a feminin, a nyelvet pedig mint olyant a maskulin genitális apparátus-
ra való utalásként, a folklór és a mitológia is értelmezi így, és ezzel a biszexuális őállapot gondolatát támasztja alá. Számunkra további jelentőséggel bír a nyelv alatti nyílás mint a szublingvális mirigyek szekréciójának kifolyási helye. Ez a szekré-
tum (a nyál) a táplálék útján szerzett kielégülésmény elképzelésével jelenik meg, de uretrális vagy genitális kielégülésmények elképzeléskor is.

Deduktív módon járunk el, amikor először azt állítjuk, hogy a dentális-uretrális mássalhangzó, az S hang, vagy a fonetikában már⁴⁶ az SZ-SZ realizáció („Bezeugung”)...

Ezt a mássalhangzót joggal lehet szublingválisnak nevezni, mivel úgy keletkezik, hogy a levegő a nyelv alatt átáramolva sziszegő-sistergő zajt vált ki. Az is valószínű,

⁴⁶ [Elírás, „schen”, a logikus schon helyett. (a ford.)]

hogy ez a sziszegő hang csak nedvesség jelenlétében válik hallhatóvá. Mindenesetre a 19/a oldalon leírtakhoz képest valamivel bonyolultabb benyomást kelt. A hangterjedelem azonban nagyobb, és a pszichobiológiai háttér [is]. Már hangsúlyoztuk, hogy a dentális-uretrális forrás középső helyzetet foglal el a labiális-orális és a gutturális-anális között. A dentális hangok az egyik s a másik szerepét egyaránt átvehetik oly módon, hogy a sziszegő hangok egy puhulási folyamatban leheletszerűvé válnak, vagy megkeményednek a T és D hangban, és ily módon az anális jelleghez közelítenek. Ez különösen a hangváltozási jelenségekben válik fontossá, abban a tendenciában, hogy a szó hangjellegét bizonyos lelki okokból fakadóan puhábban vagy keményebben formáljuk meg. A dentális hangok tehát létraként vezetnek a legkeményebb, anális jellegű hangoktól a legpuhább, legfolyékonyabb, sőt a magánhangzókhoz hasonlóan leheletszerű hangokhoz. Az idetartozó kemény hangok a T és a D, a puhább pedig a szintén dentális N mássalhangzó. Ezután következik a még puhább, enyhén sziszegő C-C és SZ-SZ. Legpuhább réshangként az S áll a sor végén, az N laringális réshanghoz [h-féle hanghoz] a legközelebb. A S-t nedves ellendarabként lehet szembeállítani az ajkakon keletkezett F laringális réshanggal és a gutturális részen keletkezett H-val. E három hang, sorrendben a H, az F és az S réshangi jellegét észrevehető izomakció és erőfeszítés nélkül, könnyedén és levegőszerűen lehet létrehozni; a szintén réshang-jellegű magánhangzókhoz hasonlóan ezek az anyagtalanság, a végtelenség és az időtlenség jellegét viselik magukon, és a szublimációs tendenciák kifejezésére is alkalmasak.

Kiegészítés a gutturális-anális forráshoz, a fejezet vége, 19/a oldal⁴⁷.

A mind a nyomáskor és ürítéskor, mind a visszatartáskor fellépő élvezetérzet részben a gége transzponálódik. Ezt a transzponálódást az emberré válás [alulról felfelé irányuló] biológiai tendenciája, az aktuális szobatisztasági intézkedések és főként korábbi analóg folyamatok megszerzett lecsapódásai határozzák meg.

Patológiai oldalról Ferenczi erősíti meg ezt az eltolódást egy hisztérikus esetével, amikor is egy hangrézgörcsöt eltolódott záróizomgörcsként tudott azonosítani.

Itt közelebből meg kell vizsgálnunk a viszonyokat, hogy tökéletesen megértsük a gutturális hangok szerepét.

Az anális libidót – amely eltolódik a gégehangokra – a destruktivitás ösztöne táplálja. Ellenpárja ez az oralitásban megnyilvánuló libidónak, amelynek fő jellegzetessége az erosz. Ösztönvonatkozásait tekintve az os és az anus ellentétes pólusok. A száj felvevő szerepében az összehozás, a szintézis, a keletkezés egy-egy mozzanata jelenik meg. A kinyomás, a megszabadulni akarás az agresszió, az ellenkezés és a támadás magvát rejt. Annál nagyobb az agressziós élvezet, minél nagyobb ellenállást kellett legyőzni.

És ekkor a gondozó személyek beavatkoznak ebbe a gyermek számára oly élvezetes dologba, megkezdődik a szobatisztaságra nevelés. Itt kezdődik az ösztönélet és a kul-

⁴⁷ [Nem világos, hová tartozik és meddig tart a kiegészítés, soremeléssel jelezzük, ahol szerintünk véget ér. (a ford.)]

turális vagy civilizációs követelmények közötti konfliktus. A gyermeknek alkalmazkodnia kell, és vissza kell tartania székletét, amikor éppen az ürítésben lelné kedvét, és akkor kell kiadnia azt, amikor nem okoz örömet számára. Így fejlődik ki az analízis libidó vagy a néma önfejtőség, az ellentmondás, a dac, a makacsság minden megnyilvánulásával, vagy a néma önfejtőség a „rosszról” alkotott minden elképzeléssel, tehát a gyűlölettel, a sötéttel, a titokzatossal, az ellenségességgel, a halállal, a gyilkossággal, amit az örökös ütés zaja vagy valami nedvesnek a fújása kísér. Ez egyfajta hangfestési jelenség, amely egy elfojtott történést ábrázol, valószínűleg a vizelését.

Mikor és hol történhetett meg a vizelés elfojtása, és toldódhatott el a ...apparátusban... Az uretrális hang és tárgyköre, mint már említettük, sokkal később keletkezik, és ezért magasabb én-fázisba vezet, ahol az elfojtás és a másodlagos elhárítás sikere sebben hatott. Ez okból a szókinsz súlyosabb, vagy egyáltalán nem bír bizonyító erővel.

Ezzel kapcsolatos sejtéseim csak közvetettek lehetnek. A tudatos uretralitás sokkal későbbi geneziséhez a nyelvben a következő elképzelés kapcsolódik, amelyért azonban nem lehet felelősséget vállalni.

Említésre méltó, és mind az analízishez, mind a folklórhoz közel álló kérdés a rítusok, a parancsok és a tilalmak, valamint a tűzcsinálás és a tűzoltás genezisének kérdése. A legtöbb primitív nép a tűzcsinálást éppúgy tabusította, mint a tűzoltást. Különös erővel létezik a tűzbe vizelés tabuja. Érdekes utalás erre, hogy este, lefekvés előtt nem szabad játszaniuk a tűzzel, nehogy éjjel az ágyba vizeljenek, amit tréfásan „gyújtogatgatásnak”⁴⁸ is neveznek. A primitívek tilalma a vizelési élvezet korlátozását jelenti, különösen ha azt növeli a tűzkioltás hatalmának érzése. Vessük csak össze ezzel a fiatal fiúk versengését, melyikük tud nagyobb sugárban vizelni. A [kisgyermek] első [tudatos] székelésének eredménye büszkeség tárgya. A vizelet, illetve a vizelés még inkább növeli az öntudatot. Az ágybavizelők gyakran az elpusztíthatatlan ambíció magas fokát hordozzák tudattalanjukban. Emlékezzünk csak a hősré, *Rabelais*-re (... dissipati sunt). Tekintettel az ilyen példákra némiképp megsejthetjük, mekkora mértékű uretrális élvezetet fojt el a vizelési tabu.

Felvetődik a kérdés, hogyan jelenik meg ez az elfojtás a bucco-laringális apparátusban, közelebbről a sziszegő hangokban. Az orális MA és az analízis KA esetben kézenfekvő volt a válasz. Magán a testen keletkeznek a hangok. Az uretrális eseményhez nem kapcsolódik a test semmilyen hangjelensége. Segítségünkre siethet azonban az a gondolat, hogy mielőtt megfogalmazták volna a tűzbe vizelés élvezetének tilalmát, nagy kedvvel gyakorolták azt, és minden mellékjelenségét nagy örömmel fogadták. Ilyen élvezet volt bizonyára a vizeletsugár által a tűzben kiváltott sziszegés. Amikor aztán a tilalommal megvonták az emberektől ezt az örömet, akkor az utánzó sziszegő hangokban próbálták „elcsúsztatott, áthelyezett” kárpótlást találni, és a nélkülözött élvezet helyett a sziszegő hangokban találtak „eltolódott” kárpótlást, amelynek az volt a ren-

⁴⁸ [Igen rossz állapotú a kézirat ezen a helyen, valószínű olvasat „zünden”, gyújtogatni. (*a ford.*)]

deltetése, hogy az egykori élvezetet pótolja. Közben a sziszegő hangokban felfedezték minden folyékony valóság jelét, szimbólumát is.

Ebben az esetben egy fizikai folyamatból – abból, ahogyan a víz (vizelet) sziszeg-sis-tereg a tűzben – jött létre magának a folyamatnak a lelki pótléka, mindenesetre a társadalmi élet előrehaladottabb fokán.

Az S hang nem rendelkezik saját, organikus eredettel, mint a MA vagy a KA. De közös mind a háromban, hogy hangfestő. A frusztrációs szopási aktus vagy az ürítés erőfeszítése itt éppoly döntő, mint a vizelés közben keletkező sziszegés, csak az utóbbi esetében az eltolódás „megfontoltan” történik.

Azok a tárgyak, amelyek a sziszegő hangok anyajegyét viselik, mind folyékonyak, és valami közülük van a vízhez, mint például a halaknak, a hajóknak stb. Táblázatukat fejezetünk végén hozzuk.

B) A nyelv keletkezésének genitális fázisa

a) A beszédhangok lingvális-fallikus forrása

Az R, L hangcsoport

A pregenitális zónákkal összefüggő hangképzés befejeztével – amit a gyerekek 4-6 éves korukban érnek el – hátravan még egy kis hangcsoport, és különösen egy hang. Ezt a csoportot sajátosan lingválisnak lehetne nevezni, s az L és az R mássalhangzó tartozik bele. Az R hang – amelynek helyes, pergő kiejtése nagy nyelvi készséget kíván, amit sok egyén, de sok nép sem képes megtanulni – olykor sokáig várat magára a gyermekek beszédfejlődésében. A pergő R kimondani tudásával lezárul a gyermeki beszéd fonetikai [fejlődésének] oldala, többnyire a negyedik és a hatodik életév között.

A beszéd technikai oldalának elsajátítása egyidejűleg zárul le a szexualitás pregenitális fázisának befejeződésével. A gyermek büszke arra, hogy éppúgy képes kimondani egy pergő R-t, mint a felnőttek. Az effajta hangok, különösen azonban az R kimondásában való visszamaradottság mindig a gyermekiesség, a férfiatlanság benyomását kelti. De a kemény R puha pótléka ... pl. népeknél... a pergő R-től egy puhább hang felé tartó folytonos változás mutatkozik, vagy visszalépés (Rückwandlung), a korszellemnek megfelelően. A hangváltozás motívumainak későbbi, alaposabb megbeszélésekor rámutatunk majd arra, hogy a kemény R hang a korlátozásokat kevésbé ismerő korokban, vagy a szigorúbb ösztönök korában szokott visszatérni. A Digestában ezt olvashatjuk:⁴⁹ „*Appius Claudius R litteram invenit, ut pro Valesiis Valeri essent etepro Fisiis Furii.*” Ennek a nyelvi közeledésnek messzemenő motívumok kellett, hogy alapjául szolgáljanak, ha a kor olyan sokoldalú és érdekes személyisége, a zseniális stratégia, építkező, államférfi, jogtudós, szónok és költő törvényt hozott rá.

⁴⁹ Idézi Engelmán, 11. o.

Mindenesetre az R mássalhangzó különösen alkalmasnak látszik arra, hogy szemléltesse a felemelkedés és a hanyatlás sokféle változását.

Túlságosan gyakran tárgyalták már, mégis újból és újból meg kell ismételni, hogy a hangfejlődés egyes fázisai a szexualitás pregenitális fázisaival függnek össze. Az R mássalhangzó nyomatékosan igazolja ezt a fejlődést azzal, hogy a beszéd érettségét jellemzi abban az időszakban, amikor a szexualitás is érettségre jut.

Ám az időbeli egybeesésen kívül az R hang mélyebb összefüggésben is áll a szexualitással, mégpedig azért, hogy ideomotorikusan, szimbolikusan és gesztikulárisan is szexuális jelentése van. Ennek megértéséhez azonban egy időre meg kell állnunk, és meg kell ismételnünk egyet s mást az eddigi eredményekből.

Kezdetben volt a kifejezési motorika. A különböző biológiai szükségletek kapcsán az én differenciálódott a tárgytól. Azután ez az én azonosult a kíváncsi tárgyakkal. Az én volt a táplálék, s az én volt a száj is, és mindent drámai módon élt meg, igénybe véve a szájapparátust annak rendkívül sokféle és bizonyos szerepek betöltésére alkalmas részszerveivel, a nyelvvel, a gégevel, a hangszalagokkal, a légutakkal és a légcsővel, többnyire harántcsíkt és akaratlagos beidegzésre alkalmas izmokkal.

A kifejezőmozgások kezdeti formái ősjelenségek, egyszerű reflexek és reakciók, főként a nagy végtagokon (a karokon és a lábakon), a tüdőn és a szájon. Nagy vonalakban követhető, hogyan differenciálódnak fokozatosan az általános reaktív mozgások, és hogyan mennek át a nagy végtagokról a kezekre és az ujjakra. ... döntő (ez) az átmenet ... a száj egészen kicsi, elkülönült izmaira, ... és a kifejező mozgások párhuzamos továbbfejlődését a kortikális mozgásközponton, a Gyrus centralis-on követni. A mozgások ...⁵⁰ az egész testben, aztán a bucco-laringális apparátusban, mielőtt még egy hang is megnyilatkozna. A csimpánzokon lehet megfigyelni, hogy végtelenül sok mozgást végeznek a szájukkal, az arcukkal, hosszú időn át egyfajta pantomimot adnak elő, míg aztán valamilyen hangot is hallatnak. Az arc s a homlok mozgásai csak fokozatosan koncentrálódnak az ajkaknak és a szájnak azokra az izmaira, amelyek a beszédhangok, különösen a mássalhangzók létrehozására szolgálnak.

A beidegzéseknek ez a kis beszédizmokra koncentrálása nem csupán valamiféle ökönmóma számlájára írható. Létezik az az általános elfojtási tendencia is, amelyet már tárgyaltunk, s amely a kárhoztatott jelenség egyre távolabbi („weiteren”) és egyre rejtettebb szintre történő eltolására irányul. Azáltal, hogy a gesztus a szájra vándorolt és rejtett maradt, sokat veszített a látható mozgások „kézzelfoghatóságának” megengedhetetlenségéből. A hang, amely a belül megnyilvánuló („ablaufen”) gesztus helyett jelent meg, sosem képes olyan szemléletes vaskossággal ábrázolni a szexualitást. A gesztusok ideoplasztikusak, és nemzetközileg érthetők az egész világon minden ember számára.

A gesztus a tulajdonképpeni „lingua academica”. A világot mozgató két ösztönkésztetést, a pénzt és a szexualitást a világ legtávolabbi sarkain élő emberek számára is a

⁵⁰ [Elgépett alak „haren sich” minden bizonnyal haben sich, de nyelvtanilag ez sem illeszkedik a mondatba. (a ford.)]

legkisebb félreértés nélkül lehet közvetíteni egy futó kézmozdulattal. Egy idegen nyelven elhangzó, kárhoztatott szó viszont csak érthetetlen zaj annak számára, aki nem érti azt a nyelvet. Az olyan emberek, akik nem beszélnek közös nyelvet, a kifejezőmozgásokhoz nyúlnak vissza. A hisztérikus beteg, aki szexuális életének elviselhetetlen elfojtásából a betegségbe menekül, egy hisztérikus roham gesztikuláris tüneteiben esetleg kárhoztatott szexuális vágyát fogja lejátszani esetleg annak kielégülési fantáziájával. Itt megismételjük, hogy a hisztéria regressziót jelent, ugrást a testiségbe, a gesztusok vagy a szervek nyelvébe. *Ezt ösztönnyelvnek is nevezhetjük.* Ugyanezt az utat teszi meg az ember fejlődő irányban a hangok világába vagy a szellemiségbe történő ugrással.

A „tisztelőteli” (= e. h.) genitális hangok megértése érdekében pszichológiailag is meg kell vizsgálnunk a kérdést.

A gyermek fokozatosan leszokik arról, hogy az egyes pregenitális zónákon találja meg a kielégülés élvezetét, és a genitalitás vezérlő zónában megkezdődik az egyes rész-ösztönök egységesülése. Egyúttal ez az az időszak, amikor megoldódik az Ödipusz-komplexus, illetve megszűnik a fiúk erotikus kötődése⁵¹ anyjukhoz és gyűlölködő beállítottságuk apjukkal szemben, hogy az előbbi [folyamatból] az identifikáció mint [példa.]kép[teremtés] („Imagines”) révén felépüljön a felettes én instanciája⁵². Ez a Felettes-Én kíséri majd őket a további úton, és az eddig ható tudattalan elfojtásokhoz a beszédben is tudatos és kiadósabb elfojtásokat fog társítani, elsősorban az incesztus tilalmát.

Az erekcióban megnyilvánuló, érett genitális élvezet tehát elfojtódik, és különféle eltolódások segítségével fog pótlékot keresni. Ilyen pótlékot jelentenek a különböző izomjátékok, az izomgörcs-erőfeszítések játéka stb. A nyelv masszív izomkötegein lehet meg tapasztalni ennek az élvezetnek az eltolódását egy, a szájban lévő és meg nem figyelhető lokalításra. már a nyelv anatómiai helyzete, aztán a *Corpora cavernosa*-nak megfelelő, merevségre alkalmas harántcsíkolt izomerendezése alkalmas arra, hogy az erekcióhoz hasonló helyzetbe hozzuk. A nyelv felágaskodik, merev lesz, és képes tónusos és klónusos görcsöt létrehozni. A pregnáns („prognantens”) L kimondásakor a nyelv mereven áll, és a kemény szájpadrásnak támaszkodik tónusos görcsben, a pregnánsan pergő R kimondásakor pedig az így ágaskodó nyelv klónusos görcsbe kerül.

Ez bizonyára az első helyet fogja elfoglalni a sok illetlenség közül., de ennek a be-nyomásnak semmit sem lehet ellene vetni. (Megérzett adottsággal) állunk szemben, és csak arra hivatkozunk, hogy a lingvisztika keményen beleütközik a természettudományokba, amelyekben a világos látást rögtön megzavarja, ha a jelenségeket esztétikai vagy morális kritériumoknak vetjük alá. A kérdés csupán az, hogy illetlensége ellenére jogosult-e a feltételezés, vagy sem. Mi meg vagyunk győződve arról, hogy a természet gyakran másképp cselekszik és viselkedik az emberben, mint...

⁵¹ [A kéziratban „Bindung”, azaz formáció, felépítmény szerepel, de ez nem illik a kontextusba, ezért valószínű, hogy a „Bildung”, kötődés elírásáról lehet szó. Vö.: Laplanche-Potális: 297-300. (a ford.)]

⁵² [Vö.: Laplanche-Potális. 227. (a szerk.)]

Ha képesek vagyunk tárgyilagosan közelíteni a kérdéshez, akkor sokfelől kapunk majd megerősítést arra nézve, hogy a nyelv tökéletesen képes megfelelni ennek a gesztikus szerepnek. Sok adatot találunk rá a mitológiában is, ahol a falloszt gyakran szimbolizálják a nyelvvel. Heyse azt mondja: a nyelv fontossága [abban áll, hogy] a beszéd mutatóujja. Ezzel a beszéd gesztikus fontosságát is hangsúlyozza. A mutatóujj azonban szimbolikusan a falloszt is jelenti, s ez a jelentése teljesen általános a jelbeszédben.

Itt ismét ki kell emelnünk, amit a dentális-uretrális hangoknál mondtunk, hogy a száj abból az összajból fejlődött ki, amely éppúgy szolgálta a táplálékfelvételt, mint a szaporodást. Ma is [így van] ez a véglényeknél, amelyeken egyetlen szerv szolgálja az öné és a fajfenntartást. A magasabbrendű szervezetekben ez a két funkció elkülönült, a szájnak azonban vannak olyan ismertetőjegyei, amelyek a száj, tehát az önfenntartás izmainak a fajfenntartás, a sexualitás izmaival való rokonságára utalnak. A száj biszexuális jellegéről beszélünk, amelyben a szájüreg a női mivoltot, a nyelv a férfi mivoltot jeleníti meg.

Minderről meggyőző benyomást az adhat, ha együttesében nézzük fejtegetéseinket és a bizonyító szavakat. Rátérünk arra, hogy bemutassuk a három pregenitális, illetve a genitális...-t.

T Á B L Á Z A T O K

I. táblázat

Labiális-orális beszédhangok

Az M, P, B, F, V hangcsoport

Először a labiális-orális jellegű szavak következnek, vagy röviden szólva azok, amelyekben megtalálható az M, vagy magukon viselik az M, a B, a P, az F vagy a V anyajegyét. A szavak helyes értékeléséhez előre kellene bocsátani egyet s mást a szóképzés és a hangváltozások természetéről, és felfogásunkat így etimológiai aspektussal is el kellene látni. Mindez azonban megtörné a szisztematikus eljárást, és új nézetek kuszaságát eredményezné. Arra szeretném csak kérni az olvasót, hogy várjon az itt következő szavak etimológiai értékelésével addig, míg sort keríthetünk a szóképzésről, az etimológiáról, valamint a hang- és jelentésváltozásokról alkotott felfogásom magyarázatára.

Az itt következő szavak a következő tárgyköröket ölelik fel:

- A) anya
- B) anyaszimbólumok
- C) mell, dajka
- D) száj, szó, beszéd
- E) táplálék

- F) én, birtokos névmás
G) eredet, ok, első, kezdet
H) kéz, végtagok

A) *anya*

MA-MA: szinte minden nyelven. Csak a következőket emeljük ki:

MA	fríg	MAMME	herero
MA-MA	melanéz, néger, kitszu (Peru)	MADER	spanyol
ME	siam	MATKA	orosz
MATER	latin	MONA	litván
MÉTÉR	görög	MUTAR	horvát
MAME	kelta	A M	albán
AMA	sumér, pápua	AME	sumér, baszk
AMMA	ófelnémet	EME	finn, mandzsu
MA	mitológia: Magna Mater	MAYA	anyácska, tápláló anya

B) *anyaszimbólumok*

MÉH	anyaméh, magyar	MATRIX	anyaméh, latin
MEM	tenger, héber <i>m</i> ⁵³	MEER	óceán, mély víz, tang
MUANA	tenger, új-zélandi (kawi)	MOANA	tenger, új-zélandi
AMA	föld, finn	MUNIRE ⁵⁴	falat emel, ellát
MINE	barlang, francia	MENING	barlang, pápua
MINA	barlang, lett	MA	barlang, szamojéd
MALA	barlang, finn	MAPALA	barlang, török
AM	barlang, ókínai	MAPALE	kunyhó, ...

C) *anyamell, dajka*

MAMMA	latin	BOSOM	angol
MAMELLA	latin	AMM	...
MELL	magyar	AMA	dajka, spanyol, portugál
BRUST	német		

⁵³ Ezt a betűt a héberben a száj hullámvonalát utánozva formálják meg. Tipikus anyaszimbólum.

⁵⁴ Az álomban olykor előkerül a fal, amelyre az ember felmászik. A „fal”-szimbólum megfejtése az „emberi test”, főként az anyáé, amelyre a gyerek felmászik. A „fal” a védő és tápláló anya is, s a *munire* azt is jelenti, táplálni, ellátni.

D) *száj, szó, beszéd, bejárat*

MUND	száj, német	MUT	szó, cseremiszt
MAUL	pofa, német	MOT	szó, francia
MUZZLE	pofa, angol	MANAM	mond, cseremiszt
AMA	száj, mongol	MONDA	monda, magyar
BUCCA	száj, latin	MESE	mese, magyar
BOUCHS	száj, francia	MAERCHEN	mese, német
BOCCA	száj, olasz, spanyol	MAL	beszéd, izlandi
PEH	száj, szó, héber	MILLAH	beszéd, héber
MUG	száj, angol	OM	anyanyelv, héber
MUMMER	száj, angol	BABINE	ajak, állati ajak, francia
MUNS	alsó ajak, angol	MO..	alsó ajak, angol
BEC	csőr, francia	BLAD	nagy pofa, angol, szleng
PERA	állati ajak, latin	MUKHAM	száj, bejárat, arc, szanszkrit
PARLER	beszél, francia	BABILLE	csevegés, francia

E) *táplálék*

MA	szopik, szoptat, kínai	MAR	mar, harap, magyar
MAMA	rág, szamojéd	BIBO	iszik, latin
MANDO	rág, latin	PIVO	iszik, szláv
MANGER	eszik, francia	PIOMAI	iszik, görög
MACHER	eszik, francia	MAXILLA	állkapocs, latin
MINH	ítat, óegyiptomi	MANDIBULA	állkapocs, latin
MILCH	tej, német	MOAN	jajgat, angol
MELKEN	fej, német	PAAH	ordít, görög, héber
MASH	kása, angol	BOLO	kiabál, görög
MORDRE	harap, francia	MEWL	sír-rí, nyafog, angol
M...	játszik, görög	MIMO	arc, görög

F) *én, birtokos névmás*

MOI, MIO, MA, MON	francia, olasz, latin		
MEMET, EGOMEMET	görög		
MICH, MEIN	német	MY	angol
MEUS	latin	MI	magyar
MAJ, MOJE, MOJA	orosz, szláv		

BEN	török (enyém)		
MARA ⁵⁵	kawi (én)	MEI	polinéz (én)
MARI	melanéz (én)	MEI ⁵⁶	többi sziget (én)

Jellemző, hogy az énnel és az én birtokos viszonyával foglalkozó filozófiai gondolkodás állandóan az M mássalhangzóval dolgozik. *Hönigswald*⁵⁷ *Cassierert*⁵⁸ idézi: „Az a kapcsolat, amelyet a birtokos névmás itt megteremt, nem konstruál *engem* kevésbé, mint az *én* testemet.” „Az „ő” eseményértéke meghatározza az én jelenlétemet. Ily módon ez a birtokviszony is egyszerűen egyedülálló, hiszen nem „tárgyi birtokot” jelez a szó szublimált értelmében, tehát nem is azt a „meros”-t („rész”, görög) köztem és az idegen tárgy között, amelynek révén a dolog betagozódni látszik a „személyes lét” („persönlichen Dasein”) szférájába. Elsődlegesen és eredetileg inkább *engem* jelöl ..., „én *magamnak*”, így „én *magamat*”, így főleg a birtokviszony segítségével kerülök kapcsolatba az *én* testemmel.”

G) *eredet, ok, első, kezdet*

Humboldt úgy találta, hogy az általa vizsgált népek nyelvében a száj nevei az erede thez, a fejhez, a kezdethez, az okhoz stb. hasonlóan az M hanggal szólnak meg. Az itt következő szavak világos képet festenek az M vezető szerepéről mindenfajta kezdetben, elsőben, ami ezeknek a szóalkotásoknak az egocentrikus beállítottságáról árulkodik.

MULA	főként, kiválóan, közel, saját – szanszkrit
MULAM	gyökér, eredet, kezdet – szanszkrit
MULA	eredet, kezdet, ok, az első – melanéz
MULA	kezdet, ok – jávai
MULA-MULA	az első – jávai
MALA	elkezd – ...
MONA	az első – ...
PASIMULA	elkezd – ...
MUA	az elülső – ...
MUA-MUA	az elől menő – ...
MUA	előbb, az első – új-zélandi

⁵⁵ *Humboldt*: A kawi nyelv.

⁵⁶ Az irányt kifejező MEI partikula mind a négy nyelvben az első személyű személyes névmást [jelenti], mind egyes, mind többes számban.

⁵⁷ Philosophie und Sprache

⁵⁸ Philosophie der symbolischen Formen. Die Sprache, 1923

MUA	az elülső – ... hawai
MUKHA	az első, kezdeti, főként – szanszkrit
MUKHA	az arc, elülső rész – melanéz
MUKA	az arc, elülső rész, a sereg arcvonala – kawi

H) kéz, végtagok

A száj fogószerv is. A felsőtestnek az emberreválás során bekövetkezett felegyenesedése részjelensége volt az általános felfelé törekvésnek. A fokozatosan kifejlődő én átvette a kifejezőmozgások ösztönnyelvtől a kommunikáció folytatását, és elvezette azt a hanggal végzett én-beszédhez. A test felegyenesedésével a végtagok utaló, értelmező mozgásai is „magasabb” szintre emelkedtek. A magas és alacsony minőségnek kezdettől fogva vezető szerepe van. E fakultások legtriviálisabb, „lokális” jelentésétől a „legmagasztosabb” szellemi és lelki jelentésig jogosult ez a kritérium. A végtagok utaló, értelmező mozgásai felfelé törekszenek, és eltolódnak azokra a társmozgásokra, amelyek előbb az arcon, később a szájban és a nyelven mennek végbe. Az utolsó mozgások így átvándoroltak a végtagokról a szájapparátusra, és a kezek ennek mértékében veszítettek jelentőségükből. Az is ismeretes, hogy e fejlődés során a felső végtagok központja alatt a száj és a nyelv új központja, vagyis egy beszédközpont fejlődött ki az agykéregben, ennél fogva a központi beszédapparátust is a felső végtagok magasabb központjai folytatásaként számolhatunk velük. Fel fogjuk ismerni azt a jelentős szerepet is, amelyet a beszéd én-alkotó fázisában a nyelv mint gesztikuláló elem játszik.

Pszichológiai szemszögből is megnézhetjük a száj és a kéz összefüggését.

Ha a már MAMÁ-nak nevezett anya leválik az ajakról, és az anya-gyermek egység egyre inkább e kettősségnek adja át helyét, erősebb megszállottságúvá válik az ajkakkal való tapintás (érzése). A tapintó ajak távolabbi tárgyakra irányul; ez többek között a nárcizmustól a tárgyszeretethez vezető út is. A gyermek mindent a szájába vesz. A tapintás, az érintés a „te”-re vonatkozik. A P ajakhang az M hang vonalán keletkezett, és magában hordja az én, a száj és a tárgy jelentését is. Az ajkak szolgálnak a testi én és a tárgy kezdeti megérintésére, kipróbálására.

A gyerek a kezét a szájába veszi, és ez a kéz és a száj funkcionális összetartozására utal: a kéz a nélkülözött anyamell, valamint az anyától és a külvilágtól való elválaszthatatlanságának pótléka lesz az áttétel során. Mindezek olyan dolgok (az anyamell és az elválaszthatatlanság érzése), amiket a száj tapasztal meg.

Így magas szimbolikus értéket kap az indusoknak az az érdekes gesztusa, amelyről Wundt tesz említést, ti. hogy az anya a gyerek szájába dugja bal kezének mutatóujját. A szegény emberek közismert jellemzőjét is említhetjük itt, annak fejlődéstörténeti vonatkozásában: „a kézből a szájba” (máról holnapra) élnek.

Néhány, erre a kategóriára jellemző szó:

MANUS	kéz, latin
MAROK	marok, magyar
MANCS	mancs, magyar
MAIN	kéz, francia
MANO	...
MAO	...
MANENI	...
MUNE	ujj, osztják
IME	kéz, ausztrál
PES	...
PALMA	...
FUSS	láb, német

A labiális-orális hangokkal kapcsolatban még meg kell jegyezni, hogy közülük egyesek, főként azonban a légcső elülső végén képzett F és V mássalhangzó áll a legközelebb a leheletszerű magánhangzókhoz. A kilehelés legkülső kapuja nemcsak a testi-én határát jelzi, hanem a sajátos tárgy határát is, és ez a tárgy nem csupán az anyamell, hanem a kilehelt levegő is. A folyékony jellegű tárgyi világ, a tej itt átmenetet képez a leheletszerűhöz, a levegőszerűhöz. Később rá fogunk mutatni e körülmény fontos következményeire. Kitűnik majd a tárgyi világ megismerésének érdekes menete, a tárgyi világ különböző megismerendő elemeinek fölbecsülése.

Végül említsük még meg, hogy az M mássalhangzó az én kísérlete arra, hogy újból bezáruljon (verschlissen). Testének egy bizonyos pontján, mégpedig az összeszorított ajkakon az én érzi önmagát, és az bezárultságában magabiztosnak érzi önmagát. A zárkózott bázeli polgár úgy fejezi ki elutasítását, hogy összeszorítja ajkait, és úgy kezdi mondani: „MMMan macht das nicht”, „az ember nem csinál ilyesmit”. A két ajak az én korlátozása és a külvilágtól való elhatárolódása. Az én nárcisztikus megszállása itt arra a pontra jut, ahol kapcsolódhat ugyan hozzá a tárgymegszállás, de nem *kell* kapcsolódnia. Talán a zárt ajakkal adott csók is ilyen nárcisztikus és tárgylibidinózus kapcsolat.

A beszédapparátus labiális pólusán keletkezett M mássalhangzó libidinózus megszállottságú. Látjuk majd, hogy az apparátus gutturális vége, a hátsó, alsó pólus analszadisztikus megszállottságú.

A szóban forgó M beszédhangról csodálatra méltó módon *Hamann* fogalmazta meg a legfontosabbat egy olyan korban, amikor pszichológiai ismereteink még oly alapvetően idegenek („wesensfremd”) voltak: „Az M az első olyan mássalhangzó, amely megfelel az énnak.”

Kiegészítés. – *Oehl* frissen megjelent műve szerint⁵⁹ – amelyre *Fónagy* úr hívta fel a figyelmemet – a PAPA és a MAMA (az egész világon) általános érvényű jelentéssel bír:

⁵⁹ Elementare Wortschöpfung [Elemi szóalkotás], Anthropos

1) apa, nagypapa, nagybácsi, 2) férj, férfi, ember, úr, aggastyán, illetve 3) anya, nagymama, nagynéni, bába, 4) feleség, nő, női, hölgy, vénasszony, továbbá 5) mellek, has, tej, szopás, csecsemő, 6) gyermek, fiú, valakinek a fia, lány, valakinek a lánya, nővér, 7) enni, étel, kenyér és 8) inni, víz, tenger.

II. táblázat

Gutturális-anális beszédhangok anyajegyével ellátott szavak

A K, G, CH, H, J, NG hangcsoport

A labiális-orális csoport általában libidinózus, a gutturális-anális csoport általában agresszív-destruktív tartalmú szavakat tartalmaz.

A szótáblázatot csoportosíthatnánk az alany (én-határ) vagy a tárgy (tárgy-határ) szerint a megfelelő zónákon. Ekkor az orális-labiális szavaknál előbb az én-kör tárgyai (száj, szó, én stb.) kerülnének a megfelelő csoportba, aztán a tárgykör tárgyai (mell, anya, táplálék stb.). Ám ezt nem lehetett tisztán végigvinni. Itt, az analízis csoportban meg lehet tartani ezt a rendszert, és az uretrális csoportban is. Itt ugyanis két testhatárral van dolgunk, és ennek megfelelően két helyen jól elkülöníthető én- és tárgykörök léteznek.

Az egyik testhatár az a hely, ahol a székletürítés végbemegy. Ezen analízis zóna körül testre vonatkozó szavak helyezkednek el, jellegzetesen analízis hangokkal és tárgyakkal. Aztán létezik egy másik testzóna, ahová az analízis megszállás eltolódott, ez pedig a szá-japparátusban a hátsó, laringális rész. Itt éppúgy található egy testhatár én-szavakkal („mit woerten Ich”) és tárgyvonatkozásokkal.

Így aztán közvetlenül analízis, illetve eltolódott analízis, vagyis laringális jellegű szavakkal van itt dolgunk.

A) Analízis Testi-Én-határ:

Analízis tárgykör	CULUS	végbél, latin
	K...	végbél, japán
	SEGG	hátsórész, magyar
	QUEUE	hátsórész, francia
	KAKA	általános, csimpánznyelven is ⁶⁰
	KOT	ürülék, német
	KORNO	észak-ausztráliai
	KOPROS	görög

⁶⁰ A csimpánzok „ürülék, kakálni” jelentésű KAKA, NGAK, MNGAK hangcsoportját nem magyarázza teljesen, hogy a csimpánzok az emberektől tanulták ezeket. Egy szó átvételének lehetőségéhez a átvevőben mélyebben meglévő feltételnek kell meglennie. Az átvételnek egyáltalán, és itt is, mint az embernél feltétele a biológiai szükséglet... a nyögés, nyöszörgés.... a nyomás.

a) ürülék	KUOSO	japán
	GANÉJ	magyar (állati trágya)
	CHARA	héber
	GANING	(Old River)
	GUERRE	háború, francia
	KRIEG	háború, német
	HÁBORÚ	háború, magyar
	QUAL	kín, német
	KÍN	kín, magyar
	HALÁL	halál, magyar
	KOLMAS	halál, cseremisiz
	GALTEN	...
	GIBET	...
	KILL	gyilkol, angol
	KICK	ütés, angol
	KNOCK	ütés, lökés, angol
	KALI	öl, baszk
	KETCH	hóhér, vulgáris angol
	HÓHÉR	hóhér, magyar
	KOPORSÓ	koporsó, magyar
a félelmetes, veszélyes, ellenséges; a halál	KULATKA	koporsó, cseremisiz
	GOUT	ütés, angol
	GUTA	szélütés, magyar
a mitológiában	CHARON, HADES, CHAOS, KERBEROS, ...	
	OTTOS, ... , ... , ... , ...	
	..., AGAION, MTELEN, YGGR, GRYPS, ...	
	KIR...CHERUE, GAR....NM (ófelnémet), GREDEL	
	KYKLOPS, KOKYTOS (üvöltések folyója), HARYEN	
	GRAAK (lányok), SKYLLA, CHARYBDIS, KRYPTOS	
	GEHEI.... KALYPTO (elrejtteni), KALA (szanszkrit)	
	KURO (fekete, japán), HULDA	
	KLOAKE, JOSS, GUTTER (e. Goses) K / T (rossz)	
	CHAMOR (rossz, héber), GONOSZ (gonosz, magyar)	
c) a titokzatos, sötét, mély, az alvilág, lefelé, visszafelé, a „gonosz” ⁶¹	KYPHOS (... , görög), HÁT (hát, magyar),	
	GROOKED (angol), GHAB (hát), GIBBUS (latin),	
	GIBBEN (púp, héber)	
	HART (kemény, német), KEMÉNY (kemény, magyar)	
	KAKAN, BEBURAH (erősség, kő, szláv)	

⁶¹ Jellemző a K hanggal kapcsolatos általános „rossz” érzésre, hogy Biologische Einführung című művében (273. o.) Manakow az üldözési mániára külön nevet alkotott, mégpedig a KAOM-ot, és zárójelben hozzátette: (rosszullét vagy veszély).

KŐ (kő, magyar)
KABA (kövér, nyers, török), CALUS (kemény, bőr, héber)
KALIN (kövér, nyers, török),
KUM (adósok börtöne, ebből KUTER), K.... (félni, török),
GOLG (árnyék, török)
KÖTÜ (rossz, török), KOLONOS (görög)
K.....

B) *Laringális (eltolt) Testi-Én-határ:*

KEHLE, GURKEL, GORSE, GUGE (torok, gége, angol)
KOTO (torok, gége, japán), KVERK (torok, gége, ...)
GARGARE (torok, gége, héber), K.... (... , angol)
GUTTUR (légcsővek, latin), GOITRE (torok, gége)
GOISE
GOLYVA (golyva, magyar)
GUSA

b) *laringális tárgykör*

GLOTTIS (hangrés, latin)
GUELARD (pofa, garat, francia)
CRIER (kiált, francia) – KIÁLTANI (magyar)
GARGAR (ordít, görög)
HUSTEN (köhög, német) – KÖHÖGNI (magyar)
KICHERN (kacag, német) – KACAGNI (magyar)
SCHLUCHZEN (zokog, német) – ZOKOGNI (magyar)
GEMOL (sóhajtozik, turbékol,...)
KOL (hang, héber) – HANG (magyar)
KARA (kiált, hív, héber)
CALL (kiált, hív, angol)
KECK, GAL, KECKLE (hány ...)
ANGUSTIA (félelem, szorongás, latin)
AKI, IKIGGISO (félelem, szorongás, japán)

III. táblázat

Dentális-uretrális (szublingvális) beszédhangok anyajegyét viselő szavak

Az R, L, SZ, T, TH, C, D, DH, CS hangcsoport

Uretrális tárgykör⁶²

SIALON, SALIVE, SPIT, SPUCKE (nyál, német)
SPEICHEL (nyál, német), SPUERE, VÍZ (magyar)

⁶² Az uretrális tárgykör később keletkezik, és ezzel magasabb én-szférákba is vezet, ahol az elfoj-

Szublingvális	PISSEN (pisil, német), SCHIFFEN (hajózik, német) CHEVILLER (pisil, francia), SCHOBEN, SURU (pisil, japán), SEN (héber), SU (víz, török) MIZU (víz, japán), HYDOR (víz, görög) VODA (víz, orosz), SARAD, SOMA (ital) SUI (víz, kínai), STROM (vízáram, német) SARAD (esős évszak, kawi) SARA (víz) KUZAH (arab esőisten, a KUZAH = vizel igéből)
---------------	--

Az uretrális hangok tárgyalásakor nem tekinthetünk el ...érintésétől (einem Toma zu streifen) amivel szisztematikusan csak sokkal később foglalkozhatunk. Ez pedig a konzisztencia kérdése. A megismerendő tárgynak ugyanis többek között van egy olyan minősége, amely döntő, és a felébredő én számára a tárgyi világ vonatkozásában irányadó lesz. A halmaz minőségéről, a test konzisztenciájáról van szó. Az analízis tárgyról megtudtuk, hogy kemények. Most a folyékony uretrális tárgyak állnak előttünk. A gondolkodó énben megformálódik egy olyan kritérium, amely a tárgyakat e szerint az egyszerű megkülönböztetés szerint osztja fel; látni fogjuk, hogy a tárgyak e primer osztályozása adja majd az alapot a „naiv” értékeléshez.

Most azonban alapvetően („fundamentalen”) az analízis-kemény és az uretrális-folyékony tárgyak állnak előttünk; az orális tárgy, mint fönt láttuk, a táplálék volt. Kiderül azonban, hogy az oralításban egy másik tárgyat is érzékelünk, ámbár csak az énejlődés későbbi szakaszában, ez pedig a kilélegzett levegő. A tárgyak harmadik fajtája [tehát] értékelés szerint a materiálistól legmesszebb s a legmagasabban álló, éteri („aerische”) jellegű. A tárgyak halmazállapot szerinti osztályozásában így a dentális-uretrálisak folyékonyasága középen áll a szilárdak és a gázszerűek között. Folyékony átmenet van, amely az uretrális hangoktól „regresszív” módon az analízishez, illetve „progresszív” módon a levegőszerű orálisakhoz vezet. Látni fogjuk, hogy a konzisztenciát illetően mind a keletiek, mind a görögök jól ismernek még egyet: a szilárd föld, a folyékony víz és a levegő mellett negyedik elemként megkülönböztetik a tüzet is.

Az uretrális, folyékony beszédhangokban van bizonyos egybeesés az orálisakkal, és amint látni fogjuk, azokkal is, amelyek a tüzet szimbolizálják. Ezek a genitális hangok. Ezeknek éppúgy tárgya a víz és a szellem, mint a szexuális szerelem („diebe”) ⁶³.

A tűz-víz viszony ősrégi és sokrétű. A perzsa tanítás beszél egyfajta fény-vízzel (ARDIUSUR); az indiai mitológia szerint a fény hímnemű elv, a víz nőnemű, és egyesülve, egyetlen alakként, tűzistenként a tüzet-vizet ábrázolják (SCHI..).

(62. folyt.) tás és a másodlagos feldolgozás sikeresebben hatott, mint a korábbi labiális és analízis fázisban. Ennélfogva csak gyéresebb és kevésbé bizonyítható anyag áll rendelkezésre.

⁶³ [A kéziratban „diebe” szerepel, kétszer is, ezért nem valószínű, hogy elütés. Viszont a „diebe” német szó tolvajt jelent, amely nem illik az adott szöveggörnyezetbe (a szerk.)]

IV. táblázat

A hangképzés szerelmi („Dieb”)/genitális fázisa

Az R, L hangcsoport

Az R mássalhangzó anyajegyként olyan szavakban található meg, amelyek a nemi aktust, a hímtagot, az erekción jelölik, továbbá a munkát, különösen a szántást, igeként pedig a cselekvés megjelölésére szolgálnak.

Később, a szóképzés fejezetében megfigyelhetjük majd, hogy a szó maga a pregenitális hangok szintézise a genitális hang vezetésével. Itt megismétlődik az éneklődés és a szexuális fejlődés folyamata. A nyelvet a szexualitás szublimálásának lehet tekinteni.

Az R – a legtöbbszörként kifejlődött és legtökéletesebb hangként – az erekción, a férfiúi hatalmat, a falloszt reprezentálja.

RÉ	karvalyfejű egyiptomi napisten, az isteneket szüli oly módon, hogy kitaszítja őket szájából
RA	Egyiptom legrégebbi istene
RAMSES-RA MASSU	uralkodó
RAAH	uralkodó, héber
ROEH	„a népek pásztora”
ROSCH	
ARCHOS	vezér, görög
LI, LITUUS	az augurok görbe botja, hímtag
LIRUS	hímtag
GLIED	hímtag, német, GILLID ófelnémet

Jellemző a magyar „a harang nyelve” kifejezés a vulgáris paraszti nyelvben, amely a péniszt nyelvnek nevezi.

Az R a férfiasság, az M a nőiesség jele:

mongolul	cseremisül	lappul
ERE férfi	ERGHE fiú	IRKE férfi
EME nő		

Az R hatalmi jellege abban is megnyilvánul, hogy az igék, amelyek kifejezetten cselekvést, mozgást stb. jelentenek, jellegzetes hangként az R mássalhangzót hordják magukban. Ezt főként a korai foglalkozások, például a földművelés szavaiban lehet észlelni. Ez azzal is összefüggésben áll, hogy a földművelés tekinthető a szexuális aktus szublimált formájának, vagy szimbolikus megformálásának. Sokan tárgyalták már a szexuális élvezet szimbolikus megjelenését az egyes fogalmakban: szántani, magot elvetni, gyümölcs stb.

Az R a falloszt ábrázolja. Ez az értelme annak a kifejezőmozgásnak, amelyben az R hang kimondásához a nyelv felágaskodik és vibrál.

Főntebb nyomon követtük az R fallikus jellegét azokban a szavakban, amelyek a legfőbb hatalmat, a királyét mondják ki, akit tehát REX-nek is hívnak. A kezében lévő jogar a felágaskodó péniszt is jelenti mint hatalmi szimbólumot, akárcsak a varázslók varázspálcája.

A munka is, amely a szexuális aktust szimbolizálja a szántás aktusával, szintén a jellemző R mássalhangzót tartalmazó szavakban jelenik meg:

szánt		dolgozik	
AR	indogermán gyök	ARBEIT	ófelnémet
ART, ERIAN		ARBEDO	
ERU		WORK	angol
ARJAN	gót	OUVRAGE	francia
AROO	görög	TRAVAILLER	francia
ARTI	litván	IRJA	
ORATI	ószláv	RABA	
		ROBOT	orosz
		ABBAN (??)	
		ERVA	

Gyanús, hogy a franciában a főnévi igenevek végén az ER, R az igékre, tehát akciókra jellemző szexuális mozzanatot jelöli. Az ófranciában a 17. századig (keményen) kimon-
dott R-t elgyengítették, raccsolva ejtették ki. A puhaság időszaka, a *précieuse ridicule*⁶⁴
korszaka volt ez. Végül az R hang mint néma *r* teljesen eltűnt a főnévi igenévből.
Milyen mértékben jár ez együtt a férfiúi genitalitás gyengülésével ...

Alkibiadész-életrajzában erről az elpuhulásról beszél Plutarkhosz, és úgy véli, hogy Alkibiadész a beszédben – mint mondták – legszívesebben ... „Levágásnak” hívták az a módit, hogy R helyett félig L-t ejtenek. Alkibiadészről ismeretes a szépsége, ... irán-
ti szeretete és pocskolása, és hogy Szókratész megajándékozta barátságával, és nagy
hatással volt rá. Említettük már, hogy *Digestájában* Appius Claudius törvényt hozott az
R kimondására.

Végül szolgálatunkra van egy figyelemre méltó szójelenség, amely megerősíti az R
mássalhangzó fallikus jellegét:

A pszichoanalízisből tudjuk, hogy a hármas szám mint szent szám a férfi nemi szer-
vek szimbóluma is. Ezt a hármas tagozódás alapozza meg. A nép körében közszájon
forgó otromba vicek ennek a körülménynek köszönhetik megszületésüket. Annak is
ebben van az oka, hogy a hármas szám első rangú szent számnak számít.

⁶⁴ [Hollós minden bizonnyal a francia irodalmi és társaséletnek arra a korszakára utal, melyet Molière: *Kényeskedők* (*Précieuse ridicule*) című 1659-es, egyfelvonásos vígjátékában figuráz ki. A *précieusité* jelentése „kényeskedés”, „finomkodás”. (a szerk.)]

Nos, jellemző, hogy a HÁROM számnév, ez a fallikus szimbólum, igen sok nyelvben tartalmazza „anyajegyként” az R mássalhangzót:

dRei	német
tRois	francia
thRee	angol
tRes	latin
tRio	olasz
tReis	gót
tRys	litván
eRekh	örmény
thRayo	...
tReis	görög
thRija	ősgermán
tRi	szláv
háRom	magyar

Humboldt az új-...(Neu-Hinee) különböző nyelvei között a „háromra” a következő szavakat találta: teLu, toLa, teLou, talLo, toRu, koLu. Megismételjük, az L az R-rel azonos jelentésű lingvális hang, és hogy kiejtésekor a nyelv erekciónban található, anélkül azonban, hogy pergő mozgást végezne.

A japánoknak nincs R hangjuk, helyette egy SZ létezik, amely azonban a R-hez közel állóan hangzik. A hármas szám így hangzik:

A lehető legnyomatékosabb bizonyítékot *San* szolgáltatja azzal, hogy rámutat, hogyan fejezi ki az arab nyelv a hármas számot: A hármas szám jele az arabban abból a hieroglifából származik, amelyben a horizontális fallosznak van ilyen jelentése. Ez példa e szám szimbolikus jelentésére is, minthogy a rajzban két tertikulumot és egy membrumot használnak, tehát összesen három részt. Említsük meg azt is, hogy az R mássalhangzó jele az arab... („ourischer,”) írásban a következő:

Mind a latin, mind a gót írásban egyazon betű jelöli az R-t, s e betűk egy része közös ebben a számrajzolásban:

Kissé furcsán és kényszeredetten hangzik, mégis figyelemre méltó...

Gromon András fordítása

**EGY HALÁLBÓL MEGMENEKÜLT LEVELE:
HOLLÓS ISTVÁN PAUL FEDERNHEZ***

(1946. 2. 17.)

Az itt közölt részlet Hollós István** magyar pszichoanalitikus leveléből való, amelyet kollégájának, Paul Federnnek írt, és amelyet tőle kaptunk meg Bécsből. Hollós egyike volt azoknak az úttörőknek, akik a pszichoanalitikus kutatást a pszichotikusokra terjesztették ki. Könyve: *Hinter der gelben Mauer* Stuttgartban jelent meg 1928-ban. (Magyarul: *Búcsúm a Sárga Háztól*, Cserépfalvi kiadásában 1990-ben). E levélben Hollós arról tudósítja osztrák kollégáját, hogyan menekültek meg, feleségével együtt a magyar nyilaskeresztések megsemmisítési akciójából.

»Feleségemmel együtt éppen a megsemmisítés pillanata előtt álltunk. A svéd védett házból a nyilasházba cipeltek, és onnan egy decemberi éjszakán mezítláb, félmeztelenül a Dunához hurcoltak. Kereken kétszázan lehettünk: férfiak, nők, gyerekek, aggastyánok. Köztünk mintegy hatvanan halálukat lelték, amíg a mellékutcában órákig várakoztunk. Amikor ránk került volna a sor, megtörtént a csoda. Máig nem világos előttem hogyan történt. Részint minden olyan álomszerű volt, ködös téli éjszaka, amelynek csendjét időnként ágyúdörej szakította meg, s a felvillanó fény egy pillanatra megvilágította a félmeztelen, szorosan egymás mellett álló embereket. Csak arra emlékszem, ahogy kísérőink után masíroztunk, s egy saroknál válaszut előtt álltunk, jobbra a Duna, balra a város. A ködből egy autó tűnt elő. Megálltunk. A vezető az autóban ülővel tárgyalt, úgy öt percen keresztül. Messziről semmit nem lehetett hallani. Mégis a csenden keresztülhatolt: Andrásy út. A vezető már az élen állt, balra fordult, a város, az élet felé. A száznegyven tagból álló, balra kanyarodó csoport – mint egy óriási állat – hosszan

* Megjelent: *Psyche*. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen. Herausgegeben von Alexander Mitscherlich. 28. Jahrgang März 1974. 266–268. Ernst Klett Verlag, Stuttgart.

** Hollós István 1933-tól, Ferenczi halálától, 1945-ig a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület elnöke volt.

és nehezen fellelegzett. Megmenekültünk a haláltól. Visszavittek a nyilasház pincéjébe, az Andrassy útra, másnap pedig a gettóba.

Egy átváltozás legmélyebb és legtartósabb benyomása, ami engem ért – mint már említettem – az a pillanat volt, amikor a Duna-parton a vég előtt álltunk. Még ma sem tudom felfogni hogy történ, hogy minden jel és előkészület, amely akkor történt velünk, velem és a többiekkel, akik mellettem álltak, annak komolyságáról nem vettünk tudomást. Minden, ami történt – utolsó ruhadarabjainkat a nyilasházban kellett hagynunk, a folyó közelében kellett felsorakoznunk, várni, amíg az előttünk állókkal végeznek – világos és kétségtelen jelei voltak annak, ami ránk várt. Mégsem volt tudatos a számomra, hogy velem és feleségemmel valami történni fog. Egy jelentős én-átváltozásnak [Ichveränderung] kellett történnie, amelyen keresztül az életveszély elvesztette jelentőségét. Még az sem tudott a valóság felismerésére bírni, hogy egy sorstársam zokogásba tört ki – siratta elhalt feleségét –, kilépett a sorból, és a mellette álló fiával együtt a szemünk előtt agyonlőtték. Igen, mindezt – ma már rejtély a számomra – közömbösen fogtam fel, majdnem úgy, mint valami természetes, köznapit. Ítéletünk az én-átváltozás miatt annyira torzított volt, hogy hitet ajándékoztunk ezeknek a gyilkosoknak. Azt hitték el velünk ugyanis, hogy a gettóba visznek. Az én-vesztés arra szolgált, hogy elhárítsa az elviselhetetlent. Az elhárítás módja a szkotomizálás. (A hogyanról talán beszélnék egyszer.) Csak egy dolog legyen most kiemelve, hogy a veszélyhelyzet tudatos. Ennek jeléül szolgál a következő.

Néhány órája álltunk itt. Nem tudom, mennyi idő után lobbant fel bennem egy pillanatra a vég menthetetlenül, szinte egy testi változás átélésével magával rántott. Bármilyen triviálisnak tűnik, azóta is bennem a kép, mintha bukfencet vetettem volna. Abban a pillanatban keresztülfutott rajtam életem nyomorúsága, hogy itt kell hagynom a fiamat, testvéreimet, barátaimat. De az egész egy pillanatig tartott és örökre megmaradt. Az énemnek ez a hirtelen zuhanása egyszerre lebénított és megvilágított, hirtelen és alapvető leszámolást hozott az életemben, sejtelnem sincs hogy történt, teljes lelki nyugalom uralkodott el bennem. Vissza tudok emlékezni, hogy állandóan egy vegyztisztító cégtábláját figyeltem, folyton újra elolvastam és egy unalmas slágert dúdoltam közben. Emellett egyre inkább erőt vett rajtam mint egy boldogító érzés, a nyugalom: minden ellenkezés nélkül mentem utolsó földi utamra. Nyugalommal vártam, ami be fog következni. Csak egyetlen vágyam maradt: sürgősen szerettem volna feleségemmel ezt a nagy felfedezést közölni, hogy ő is átélje ezt a nyugalmat.

Menetoszlopunk felállításában az asszonyok a férfiakat követték. Már megelőzően többször kerestem a szememmel feleségemet, aki meglehetősen távol állt tőlem. Úgy tűnt – ami természetes –, ő is közeledni próbált hozzám. És abban a pillanatban sikerült neki a csoporton keresztül hozzám furakodnia. A karomba vettem őt. A szemébe néztem, és szilárdan ezt mondtam: „Hatvanhárom évig éltem, te ötvenhat évig, szép volt.” Nyugodtan nézett fel rám, mosolygott és ezt felelte: „Igen, igen, de a víz hideg!” Így felismertem őt ismét, belül mosolyogtam és felőle is megnyugodtam.

Nem tudom ezt a nyugalmat sem elképzelni, sem megmagyarázni. Akkor olyan állapotban kellett lennünk, amelyhez az ég is hozzásegített.◀

Figyeljünk a dátumokra: A történet, amelyről Hollós István tudósít, 1944 decemberének, esetleg 1945 január első napjainak eseménye. Két évnek kellett eltelnie, míg e traumatikus történetet szavakba tudta önteni és levél formájában közölni osztrák kollégájával. (A levél dátuma: 1946. 2. 17.) Arra, hogy Paul Federn, a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület tagja meddig élt, nincs adatom. Talán ő adta át a *Psyche* Stuttgartban megjelenő folyóiratnak, talán hagyatékában találták meg, nem tudom. A *Psyche* 1974 márciusában közölte, vagyis az események után harminc évvel. Emlékeim szerint Hermann Imrénél tartott összejöveteleink valamelyikén, jóval 1974 után számolt be együnk e levélről, és emlékeztünk magunk is vissza az 1944-es időkről. A Pszichoanalitikus Egyesület összejövetelei abban az időben nem voltak nyilvánosak, mintegy illegálisan működtek.

Magyar nyelven azonban az utóbbi tíz évben minden külső akadály nélkül sor kerülhetett volna múltunk e tragikus epizódjának felidézésére. Mégis, most, amikor egy újabb generáció, amelyik már nem élte át a nyilas idők borzalmait, hívta fel a figyelmet Hollós István írásaira, nekem is csak most sikerült ellenállásomat leküzdvé, a levelet magyarrá fordítani.

Íme, hát egy adalék a trauma-feldolgozás késletetésére, nem annyira a saját magam által is átélt halálveszélyes helyzetek borzalmaira, mint inkább a soha fel nem dolgozható megaláztatás pillanataira; óráinak, napjainak és időtlenségének soha el nem múló gyötrelmeire.

És miközben most újraélem e gyötrelmeket, szemem előtt lebeg Csurka István képe a televízióból. Látom őt „jelmezben”, vagyis valami divatjamúlt magyaros öltözkében, s az az érzésem támad, hogy Csurka, nagyjából azonos korosztály velem, mintha szintén csak valamiféle én-vesztés vagy én-változás jelmezében tudna hangot adni gyűlöletének, amelyet másik énje, aki zsidó barátait nem gyűlöli, „csak” a zsidókat, nem vállalja és nem éli át az uszítás várható és váratlan következményeit.

Nemes Livia

ÚJ KÖNYVEK

- Bíró Szilvia:* A „naiv pszichológiai értelmezés” kezdetei. A racionális cselekvés elvének kísérleti vizsgálata csecsemőkorban. Osiris, Bp.
- Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.):* Testbeszéd. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről. Új Mandátum, Bp.
- Ehmann Bea:* A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés. Új Mandátum, Bp.
- Kovács Éva – Vajda Júlia:* Mutatkozás. Zsidó identitás történetek. Múlt és Jövő, Bp.
- László János – Tomka Beáta (szerk.):* Narratívák 5. Narratív pszichológia. Kijárat, Bp., (2001).
- Mérei Ferenc:* A Rorschach-próba. Medicina, Bp.
- Miller, Alice:* A tehetséges gyermek drámája és az igazi én felkutatása. Ford. Pető Katalin. Osiris Bp.
- Péley Bernadett:* Rítus és történet. Beavatás és a kábítószeres létezés mód. Új Mandátum, Bp.
- Pinker, Steven:* Hogyan működik az elme? Ford. Csibra Gergely, a

- verseket ford. Nádasdy Ádám. Osiris, Bp.
- Pléh Csaba–László János–Oláh Attila (szerk.):* Tanulás, kezdeményezés, alkotás. Barkóczi Iлона 75. születésnapjára. ELTE Eötvös, Bp.
- Raffai Jenő – Hidas György:* Lelki köldökzsinór. Beszélgetések a magzattal. Válasz Könyvkiadó, Bp. (megjelenés előtt).
- Somlai Péter:* Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon. Új Mandátum, Bp.
- Szondi Lipót:* A Szondi-teszt. A kísérleti ösztöndiagnosztika tankönyve. Ford. Böhm Gábor, Molnár Mariann, Sándorfi Edina. Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, Bp.
- Thomas, William I.–Znanički, Florian:* A lengyel paraszt Európában és Amerikában. Ford. Andor Mihály, Horváth Ágota. Új Mandátum, Bp.
- Tomasello, Michael:* Gondolkodás és kultúra. Ford. Gervai Judit. Osiris, Bp.
- Vajda Zsuzsanna (szerk.):* Az intelligencia és az IQ-vita. Akadémiai, Bp.

HÍREK, INFORMÁCIÓK

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület kilencedik őszi konferenciájára 2002. október 25–26. között kerül sor Budapesten „Szexualitás a pszichoanalízis és a társtudományok tükrében” címmel. A rendezvény helyszíne: Kossuth Klub, 1088. Múzeum u. 7.

*

„Clinical Sándor Ferenczi” címmel 2002. július 18. és 21. között nemzetközi Ferenczi-konferenciát rendeztek Torinóban. A torinói egyetem, Torino város, Piemont tartomány, több olasz és nemzetközi pszichoanalitikus egyesület, a budapesti és a New York-i Ferenczi Sándor Egyesület és más szervezetek által támogatott konferencián a világ számos országából érkeztek előadók, köztük a Ferenczi-kutatás élvonalbeli szakemberei is. Az előadásokon mindvégig nagyszámú közönség volt jelen, nem csupán Torinóból, hanem Olaszország más nagyvárosaiból is. A konferencia előadásainak nagy része Ferenczi terápiás munkásságával és annak mai jelentőségével foglalkozott, de tág tere nyílt az elméleti és történeti kérdések megvitatásának is. A jó hangulatú konferencia megrendezése elsősorban Franco Borgogno, a torinói egyetem professzora lelkes szervezőmunkájának volt köszönhető. A konferencián nagy érdeklődés mellett mutatták be a Magyar Televízió Ferenczi

Sándorról készült dokumentumfilmjét, amelyet Szendi Edit rendezett Mészáros Judit közreműködésével.

*

A Freud–Ferenczi levelezés folyamatosan megjelenő köteteiről két alkalommal rendeztek könyvbemutató beszélgetést a Bálint Zsidó Közösségi Házban. Az első beszélgetés, amelyre az I/2. kötet megjelenése adott alkalmat, 2002. január 26-án zajlott. A beszélgetésen, amelynek fő témája a levelezések, naplók, személyes dokumentumok történeti forrásként való felhasználása, valamint a XX. század elejének kulturális és tudományos élete volt, részt vett Haynal André, a levelezés kiadásának tudományos irányítója, továbbá Békés Vera filozófus, Litván György és Gyáni Gábor történész, valamint Mészáros Judit, Hidas György, Bókay Antal és Erős Ferenc. A második beszélgetésre a II/1. kötet megjelenését követően, szeptember 5-én került sor. Ezen Haynal André, Hidas György, Bókay Antal és Erős Ferenc vett részt, és elsősorban a Freud–Ferenczi viszony 1914 és 1916 közötti alakulásáról, a háborús évek hatásáról, Ferenczi magánéleti konfliktusairól és ez időbeli elméleti törekvéseiről volt szó. Mindkét beszélgetést nagy érdeklődés kísérte. Ugyancsak nagy érdeklődéssel mutatták be a Bálint Házban ez év február 16-án a Magyar Televízió Ferenczi Sándorról készült dokumentumfilmjét. A filmet követő beszélgetésen, amelyet

Balassa Péter esztéta moderált, Mé-
száros Judit, Hidas György és Erős
Ferenc vett részt.

*

Közlemény

A Thalassa Alapítvány ezúton is
tisztelettel mond köszönetet mind-
azoknak, akik 2001-ben személyi jö-
vedelemadójuk 1%-ával támogatták

a *Thalassa* megjelenését. Kérjük,
hogy amennyiben módja és lehető-
sége van rá, a jövőben is támogassa
lapunkat, amelyet előre is köszö-
nünk. A Thalassa Alapítvány adó-
száma: 18013784 1 42

Az APEH 2001. október 8-án
85 089 forintot utalt át a Thalassa
Alapítvány 10200902-32711015 szá-
mú bankszámlájára, amely összeget
a Thalassa jelen számának nyomdai
költségére fordítottuk.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUKISZA

A BUKSZ 2002. nyári számának tartalmából

- Győrfi Tamás – Kis János új könyvéről
Trencsényi Balázs – Lucian Boiaról
Hász-Fehér Katalin – „Mulattatók”-ról és „mesterkedők”-ről
Baráth Katalin – A történetírás metaforikus nyelvéről
Pető Iván – A rendszerváltás forgatókönyvéről
Fontos könyvek 2002. I. negyedév
Mi a pálya? – A zene jövőjéről
Levelezés
Szemle

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Anna Borgos, Ferenc Erős (editor-in-chief), György Péter Hárs, György Hidas, Robert Kramer, Judit Mészáros, Júlia Vajda, Anna Valachi.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (2002/1–2)

MAJOR STUDIES

ÁGNES BÁLINT: The problem of identity in László Németh's novels

The grand novels by László Németh, one of the most significant Hungarian writer of the XX. century depicts scenes of struggle in which heroes who defend their individuality, continuity, and self-esteem, have to face with the norms dictated by their age. Though their fight is condemned to failure from the beginning, the struggle is far from being uninteresting. The struggle for preserving identity means not only questioning the dominant norms, but at the same time points out the particular values represented by character or constitutional otherness. The essay aims at deploring the deeper layers of Németh's novels through applying the identity model elaborated by the British social psychologist Glynnis Breakwell.

BALÁZS ZAY: Jung and the word association test

The critical review of Jung's word association test includes detailed analysis of the cases described by Jung in his publication *Diagnostic association studies. Additions to the experimental psycho-pathology*: a compulsive schoolmistress and a 24-year-old hysteric girl feeling hotness in her head. The author compares the test results with the dream series of the patients and provides new interpretation of the both regarding the second case. According to this both

the test results and the dreams showed the psychical state of affair, however, the latter included more details. According to the author's opinion the test provides reliable information but the dreams and the associations of the patients provide more detailed insights and ensure deeper rapport while Jung's misunderstanding of the second case may come from his unanalysed relationship to Helly Preiswerk and Sabine Spielrein.

ARCHIVES

The major contribution to this section is ISTVÁN HOLLÓS's study **From the language of instincts to human speech**. This text is the Hungarian translation of a manuscript written by István Hollós (1872–1957), the well-known Hungarian psychiatrist and psychoanalyst under the original German title *Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache*. The present publication is the first appearance of this long forgotten psycholinguistic manuscript. The manuscript consists of three parts. It starts with the review of the contemporary linguistic and psychological literature in relation to the biological bases of the language. Then Hollós presents his theory about the parallel formation of language and the self on the basis of Freud's and Ferenczi's psychosexual development theories. After the birth three parts of the body become vitally important: the mouth, the anus and the urethral part. According to Hollós the development of phonation itself is a sublimation process in which the libidinally obsessed organs lose their primacy, and the phonation reduces and displaces the special organs of the mouth. The three phases of this development are: the oral, the anal and the genital ones. Consequently, the sounds are also divided into the groups mentioned above. The manuscript ends with tables in which there are plenty of words from different type of languages to illustrate how the signification of the words and the sounds contained by them can refer to the primary, libidinally obsessed organs. In her introductory essay Mónika Takács presents an overview of Hollós'oeuvre: his life and his edited and unedited works. In his brief introductory notes the linguist and psychoanalyst IVÁN FÓNAGY summarises the main theoretical findings of the manuscript. Following the manuscript we publish a letter written by Hollós to Paul Federn (**A letter from a survivor of the death row**) which was written in 1944. In this letter Hollós describes how he and his wife survived a massacre at the Danube bank during the Fascist rule in the autumn of 1944. The letter appears here with the commentaries of LÍVIA NEMES.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian sum-

mary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erőş, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H–1132 Budapest. Phone/fax: (36–1) 239–6043. E-mail address: thalassa@mtapi.hu and feros@mtapi.hu

THALASSA is now available on Internet: <http://mtapi.hu/thalassa> and <http://www.c3.hu/scripta>

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above). Subscription and distribution: SZIGET REHABILITÁCIÓS SZÖVETKEZET, Murányi u. 21, H–1078 Budapest, phone (36–1) 342–7158.

The present issue of THALASSA was supported by the University of Pécs and the Sándor Ferenczi Society. Thalassa is edited in cooperation with the “Theoretical psychoanalysis” PhD program of the Doctoral School in Psychology of the University of Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

Contents

MAJOR STUDIES

<i>Ágnes Bálint</i> : The problem of identity in László Németh's novels	5
<i>Balázs Zay</i> : Jung and the word association test	44

ARCHIVES

Preface to István Hollós's manuscript (<i>Mónika Takács</i>)	66
An account of István Hollós's manuscript (<i>Iván Fónagy</i>)	74
<i>István Hollós</i> : From the language of instincts to human speech	77
A letter of the survivor of the death row. István Hollós's letter to Paul Federn (<i>Livia Nemes</i>)	118

BOOKS	121
-------------	-----

EVENTS AND INFORMATION	122
------------------------------	-----

ENGLISH SUMMARIES	124
-------------------------	-----

E számunk szerzői

Bálint Ágnes, pszichológus, főiskolai oktató, 7621 Pécs, József u. 13.

Zay Balázs, evangélikus lelkész, művészettörténész, e-mail: bzay@mailbox.hu

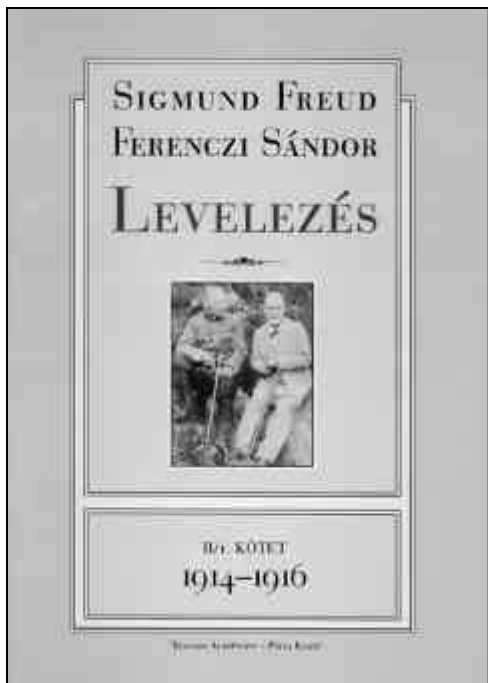
Takács Mónika, PhD hallgató, PTE BTK. e-mail: takacsmonika@freemail.hu

Nemes Livia, pszichoanalitikus, 1075 Budapest, Rumbach Sebestyén u. 12.

Fónagy Iván, akadémikus, egyetemi tanár, 1, square Claude Debussy, 92160 Antony, Franciaország

MEGJELENT!

Sigmund Freud–Ferenczi Sándor:
Levelezés II/1. (1914–1916)

Sigmund Freud és Ferenczi Sándor levelezése második kötetének első része az 1914 júliusától 1916 végéig tartó időszak levéltermését tartalmazza. Ez az az időszak, amikor a történelem drasztikusan beleszólt a levelezőpartnerek életébe. Freud katonafiaiért aggódik, Ferenczi pedig katonaeorvosként vonul be a pápai huszárokhoz. A világháború bizonytalanná tette a pszichoanalízis jövőjét, beszüntültek a nemzetközi kapcsolatok, szünetelnek a kongresszusok. A pszichoanalízisről szóló dialógus azonban nem szűnik meg Freud és Ferenczi között; éppen ellenkezőleg, a világháború időszakában mindkettőjüknek további jelentős

művei születnek a lélekelemzés technikájával és metapszichológiájával kapcsolatban. Ez idő tájt formálódnak Ferenczi későbbi írásaiban kikristályosodó elképzelései az „aktív technikáról” és a szexualitás filogeneziséről is. A levelek – csakúgy, mint a már korábban megjelentek – páratlan betekintést nyújtanak a pszichoanalitikus gondolatok születésének szellemi műhelyébe. Ugyanakkor továbbra is nyomon követhetjük a magánéleti viszonyok alakulását, elsősorban a Ferenczi „belső hadszínterén” folytatódó drámát, a két asszony, Elma és Gizella közötti vívódásait. A kötetben olvasható leveleknek szintén fontos témája a személyes analízis: erre az időszakra esik Ferenczi három rövid analitikus kezelése, „analízisszelete” Freudnál.

Megrendelhető a Thalassa szerkesztőségénél!